

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ**

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

Навчальний посібник

**Харків
ХНЕУ ім. С. Кузнеця
2019**

УДК 330(075.034)

П50

Авторський колектив: канд. екон. наук, доцент М. С. Бріль – п. 8; канд. екон. наук, доцент О. М. Кліменко – пп. 3.3; канд. екон. наук, доцент І. Ф. Лісна – вступ, п. 5; канд. екон. наук, доцент А. В. Литвиненко – п. 6; канд. екон. наук, доцент М. А. Мащенко – п. 9; канд. екон. наук, доцент І. В. Пивавар – п. 2; канд. екон. наук, доцент О. О. Пономаренко – п. 7, канд. екон. наук, доцент Н. О. Степаненко – п. 1; канд. екон. наук, доцент Т. С. Черкашина – п. 4, 10; канд. екон. наук, доцент Н. І. Шифріна – пп. 3.1, 3.2.

Рецензенти: професор кафедри економіки та маркетингу Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут", д-р екон. наук *Д. А. Горовий*; завідувач кафедри економіки та фінансів Харківського національного університету внутрішніх справ, д-р екон. наук, доцент *О. С. Маковоз*.

Рекомендовано до видання рішенням ученої ради Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Протокол № 8 від 22.04.2019 р.

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Політична економія [Електронний ресурс] : навчальний П50 посібник / М. С. Бріль, О. М. Кліменко, І. Ф. Лісна та ін. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2019. – 280 с.

ISBN 978-966-676-752-6

Подано курс політичної економії, у якому розглядають економічні відносини, що складаються між людьми у процесі суспільного виробництва на базі розкриття економічних законів розвитку.

Рекомендовано для студентів спеціальності 051 "Економіка".

УДК 330(075.034)

© Бріль М. С., Кліменко О. М.,
Лісна І. Ф. та ін., 2019

© Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця, 2019

ISBN 978-966-676-752-6

Зміст

Вступ	5
1. Предмет політекономії. Виробництво матеріальних благ і послуг.	
Економічні потреби та інтереси	7
1.1. Розвиток економічної думки та становлення науки "Політична економія"	7
1.2. Предмет і категорійний апарат політичної економії	9
1.3. Методи політичної економії	10
1.4. Виробництво матеріальних благ і послуг.....	12
1.5. Економічні потреби та інтереси	16
Глосарій.....	18
Завдання для самодіагностики	20
2. Соціально-економічний устрій суспільства, економічна система та закони її розвитку	24
2.1. Економічна система: сутність і структура	24
2.2. Типи економічних систем.....	26
2.3. Власність у системі суспільного виробництва	35
Глосарій.....	44
Завдання для самодіагностики	46
3. Товарна форма організації суспільного виробництва.	
Товар та гроші	49
3.1. Основні форми суспільного господарства	49
3.2. Економічні теорії про власність товару	51
3.3. Гроші, їхнє походження та сутність	57
Глосарій.....	64
Завдання для самодіагностики	65
4. Капітал. Наймана праця і заробітна плата.	
Витрати виробництва та прибуток	69
4.1. Капітал: процес виробництва й накопичення	69
4.2. Види капіталу	75
4.3. Капітал і праця	77
4.4. Витрати виробництва.....	86
4.5. Прибуток як головна мета діяльності підприємства.....	94
Глосарій.....	104
Завдання для самодіагностики	106
5. Ринок: сутність, функції. Моделі ринків.	
Конкуренція й ціноутворення	111
5.1. Ринок: сутність і функції. Основні елементи ринку: попит та пропозиція	111
5.2. Класифікації ринку	118
5.3. Інфраструктура ринку	120
5.4. Конкуренція: сутність і форми. Моделі ринку	122
5.5. Конкуренція й ціноутворення.....	129

Глосарій.....	131
Завдання для самодіагностики	133
6. Домогосподарство в системі економічних відносин.	
Підприємство як товаровиробник. Валовий дохід і прибуток	140
6.1. Домогосподарства як суб'єкт ринкових відносин.....	140
6.2. Підприємство як суб'єкт ринкової економіки.....	147
6.3. Капітал підприємства	153
6.4. Сутність підприємництва й умови його існування	157
Глосарій.....	162
Завдання для самодіагностики	164
7. Галузеві особливості виробництва і функціонування капіталу.	
Форми прибутку, відсоток і рента	167
7.1. Сутність позичкового капіталу, його джерела та роль у розвитку економіки	167
7.2. Сутність торговельного капіталу та його оборот	171
7.3. Агропромисловий комплекс (АПК) і його структура.....	175
7.4. Підприємництво в аграрній сфері. Рентні відносини.....	179
Глосарій.....	184
Завдання для самодіагностики	187
8. Суспільне відтворення. Суспільний продукт.	
Економічне зростання. Зайнятість та безробіття	191
8.1. Суспільне відтворення.....	191
8.2. Показники розвитку економіки	195
8.3. Економічне зростання й економічний розвиток	197
8.4. Циклічний розвиток економіки	200
8.5. Зайнятість та безробіття.....	202
Глосарій.....	207
Завдання для самодіагностики	209
9. Господарський механізм та економічні функції держави.	
Сучасні економічні системи	212
9.1. Господарський механізм, його сутність та елементи	212
9.2. Держава як суб'єкт економічних відносин	215
9.3. Основні форми державного регулювання	220
Глосарій.....	232
Завдання для самодіагностики	232
10. Сутність і структура світового господарства.	
Економічні аспекти глобальних проблем	236
10.1. Світове господарство: сутність, основні риси, структура та етапи становлення	236
10.2. Світогосподарські зв'язки та їхні форми	246
10.3. Основні глобальні проблеми сучасності.....	261
Глосарій.....	267
Завдання для самодіагностики	269
Література	273
Додатки.....	279

Вступ

Економічний розвиток сучасного суспільства стає вагомою причиною виникнення низки різноманітних проблем щодо функціонування та надійності економічних явищ і процесів, які відбуваються в ньому. Визначенню завдань економічної політики держави, формуванню основних пріоритетів і напрямів розвитку всіх галузей економіки сприяє глибоке вивчення та розуміння об'єктивних економічних законів, принципів управління виробництвом і методів господарювання.

Теоретичне осмислення глобалізаційних процесів сучасного світу можливе лише за умови пізнання фундаментальних засад функціонування й розвитку національних господарств, їхніх взаємозв'язків і тенденцій розвитку загальноцивілізаційного процесу.

Здобути знання у сфері економічних законів, явищ і процесів, а також дослідити їхні особливості можна за допомогою навчальної дисципліни "Політична економія".

"Політична економія" є методологічною базою вивчення всіх економічних дисциплін та сприяє формуванню економічного складу мислення, що є невід'ємним фактором удосконалення розвитку сучасних економічних процесів, ведення бізнесу тощо.

Навчальна дисципліна "Політична економія" належить до циклу загальноекономічних дисциплін. Вона є невід'ємною складовою частиною в комплексі економічних дисциплін, що містить економічну теорію, мікроекономіку, макроекономіку, історію економіки та економічної думки та ін.

Мета навчальної дисципліни – формування системи теоретичних знань понятійно-категоріального апарату економічної теорії; ґрунтовне оволодіння сутністю економічних явищ і процесів; забезпечення базової фундаментальної теоретичної підготовки, необхідної для подальшого вивчення циклу економічних дисциплін; глибоке розуміння законів та основних тенденцій економічного розвитку суспільства.

Завданням навчальної дисципліни є з'ясування природи та змісту економічних законів і визначення механізму їхнього використання людьми в господарській діяльності; розкриття загальних теоретичних засад соціально-економічного життя суспільства; аналіз принципів рис економічних систем і напрямів їхньої еволюції; виявлення кращих надбань теорії та практики господарювання, способів і методів ефективного використання обмежених ресурсів виробництва; розкриття закономірностей суспільного

відтворення, економічного зростання; дослідження особливостей сучасного стану функціонування та перспективи розвитку економічної системи.

Предметом політичної економії є економічні відносини у їхній єдності та взаємозв'язку з обмеженими продуктивними силами, політичними, ідеологічними й соціальними інститутами суспільства, а також економічні закони, що управляють суспільним виробництвом на всіх етапах його розвитку.

Питання, які розглядають у навчальному посібнику, мають важливе значення для майбутнього економіста, оскільки дають змогу оволодіти такими професійними компетентностями, як:

здатність аналізувати основні економічні категорії та закони;

здатність до розроблення ефективних рішень щодо підвищення ефективності виробництва;

здатність до обґрунтування ухвалених економічних рішень.

Посібник має чітку логічну структуру, яка містить безпосередній виклад основного теоретичного матеріалу теми, яке супроводжено обґрунтуванням, поясненнями, що забезпечує більш глибоке розуміння та високий рівень засвоєння матеріалу. Виклад теоретичного матеріалу за темами закінчують глосарієм, який допомагає студенту визначити сутність розглянутих у темі економічних явищ і процесів. До кожної теми подано перелік запитань для самоперевірки, комплекс ретельно підібраних тестів із відповідями та евристичними завданнями, що дає можливість студенту переконатися в засвоєнні матеріалу теми. У кінці викладу теоретичного матеріалу кожної теми наведено список літератури.

1. Предмет політекономії.

Виробництво матеріальних благ і послуг.

Економічні потреби та інтереси

Мета теми є формування у студентів таких професійних компетентностей: знання сутності поняття "політична економія"; уміння надавати характеристику економічним законам та категоріям, визначати функції політекономії; уміння визначати методи, функції та значення політичної економії як фундаментальної науки; уміння аналізувати виробництво матеріальних благ і послуг, надавати визначення та класифікацію економічним потребам та інтересам.

Загальна компетентність: здатність аналізувати основні економічні категорії та закони, уміння визначати функції політекономії.

Питання для вивчення

- 1.1. Розвиток економічної думки та становлення науки "Політична економія".
- 1.2. Предмет і категорійний апарат політичної економії.
- 1.3. Методи політичної економії.
- 1.4. Виробництво матеріальних благ і послуг.
- 1.5. Економічні потреби та інтереси.

Ключові слова: предмет політекономії, метод політекономії, економічні категорії, економічні закони, функції політекономії, виробництво матеріальних благ та послуг, крива виробничих можливостей, альтернативна вартість, економічні потреби, економічні інтереси, меркантилізм, фізіократи, класична політекономічна школа, неокласичні ідеї, кейнсіанство, монетаризм, крива виробничих можливостей, фактори виробництва, економічні потреби.

1.1. Розвиток економічної думки та становлення науки "Політична економія"

Економіка є сферою життя суспільства, яка охоплює виробництво благ, обмін ними, їхній розподіл і споживання. Економічна теорія – одна

з найдавніших наук. Основи економіки було закладено ще у працях учених стародавніх часів з Індії, Китаю, Греції.

Термін "економіка" походить від двох грецьких слів: *ойкос* – господарство і *номос* – правило або закон.

Саме так розглядали економічну науку про ведення домашнього господарства. Такий зміст укладали в економіку Арістотель і Ксенофонт.

У XVII ст. було додано слово *поліс* (із давньогрец. – місто-державою) і економіку стали трактувати як мистецтво управляти державою. Термін "політекономія" ввів французький дворянин Антуан де Монкретьєн. Він 1615 р. написав перший трактат із політекономії.

Після цього протягом ще 100 років політекономію розглядали як науку про державне господарство.

Першим економічним ученням, що систематизувало накопичені знання, був **меркантилізм** (XV – XVII ст.). Меркантилісти вважали, що джерелом багатства суспільства слугує зовнішня торгівля, за допомогою якої можна накопичити у країні більше золота та срібла. Для цього необхідно продавати в інші країни товарів більше, ніж купувати.

Фізіократи (XVII – XVIII ст.), основним представником яких був Ф. Кене, перенесли вивчення економіки зі сфери обігу у сферу виробництва. Вони вважали, що джерелом багатства є праця, але тільки у сфері сільського господарства.

Класична політична економія виникла у XVIII ст. (основні представники – А. Сміт, Д. Рікардо, У. Петі), її було зосереджено на аналізі відносин у сфері виробництва, зарахувавши до неї всі галузі матеріального виробництва. Представники цієї школи започаткували теорію трудової вартості, згідно з якою людська діяльність є єдиним джерелом вартості. Уперше було поставлено проблему економічних законів. Ринок класики розглядали як саморегульовану систему, виступаючи проти державного втручання в економіку. Ринок мав захистити конкуренцію, не допускаючи її обмеження, а також створювати загальні умови виробництва й розвивати освіту, будувати дороги, мости, забезпечувати зв'язок.

Теорія **маржиналізму** (XIX – XX ст.) є системою економічних концепцій, яка використовує граничні величини для дослідження господарських процесів на рівні мікроекономіки. Основні представники – К. Менґер, В. Джевонс, Л. Вальрас.

У 90-ті рр. XIX ст. на базі розвитку теорії маржиналізму було сформовано **неокласичну економічну теорію** (представники – Дж. Б. Кларк,

А. Маршалл, А. Пігу), яка є провідною течією сучасної економічної думки. Об'єкт її вивчення – досягнення оптимального режиму господарювання окремих економічних одиниць в умовах вільної конкуренції, шляхом досягнення рівноваги цієї системи за обмеженого втручання держави. Основною категорією аналізу прихильники неокласичної теорії вважають граничну корисність, поєднують її з теорією витрат виробництва, протиставляючи теорії трудової вартості.

Кейнсіанство (XX ст.), засновником якого є Дж. М. Кейнс є одною із провідних теорій, яка обґрунтовує необхідність в активному втручанні держави в регулювання ринкової економіки шляхом стимулювання сукупного попиту й інвестицій через здійснення певної кредитно-бюджетної політики.

До економічної теорії XX ст. входять також теорії монетаризму та інституціоналізму.

Монетаризм (засновник – М. Фрідмен) – це економічна школа неоліберального напрямку, яка доводить доцільність непрямого та обмеженого втручання держави в економіку шляхом регулювання грошового обігу.

Інституціоналізм (представники – Т. Веблен, В. Мітчел) заперечує обумовленість розвитку людського суспільства виключно виробничими відносинами або відносинами власності, рушійною силою вони визнають усю сукупність як економічних, так і неекономічних факторів (наприклад, психологічні, соціально-правові тощо).

1.2. Предмет і категорійний апарат політичної економії

Політична економія вивчає виробничі відносини між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ, із метою задоволення людських потреб за умов використання обмежених ресурсів, а також різноманітні економічні закони, що управляють цими процесами.

Обмеженість ресурсів водночас трактують як неможливість повного задоволення потреб усіх членів суспільства одночасно і цілком. Обмеженість ресурсів породжує конкуренцію за їхнє використання.

Політекономія вивчає виробничі відносини, показує місце виробничих відносин у системі суспільних відносин.

Цікаво знати

Виробничі відносини – це відносини, які складаються між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання благ. Вони охоплюють організаційно-економічні та соціально-економічні відносини. Якщо організаційно-економічні відносини обумовлено поділом і кооперацією праці, то основу соціально-економічних становлять відносини власності на засоби виробництва

Економічні закони – це стійкі, постійно повторювані об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки та взаємозалежності в економічних явищах і процесах. Вони становлять закони розвитку відносин виробництва, розподілу, обміну та споживання і виражають сутність, глибокі внутрішні зв'язки та відносини.

Економічні закони класифікують на *специфічні* (закони розвитку конкретно-історичної форми господарювання – закон додаткової вартості), *загальні* (закони, що діють у декількох соціально-економічних системах, – закон вартості, закон попиту та пропозиції тощо), *усезагальні* (закони, наявні у всіх історичних епохах, – закон відповідності виробничих відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил, закон зростання продуктивності праці тощо).

Економічні категорії – це загальні поняття, що відображають істотні властивості та зв'язки того чи того аспекту реальної дійсності. Вони теоретично відображають не лише окремий аспект системи виробничих відносин, а й її зв'язок із відповідним аспектом системи продуктивних сил.

Політична економія може бути позитивною й нормативною.

Позитивна політична економія має справу з фактами та формулює наукове уявлення про економічні явища і процеси (так, наприклад, визначає, що таке попит, його детермінанти).

Нормативна політична економія характеризує економічні явища і процеси, дає рекомендації щодо подальших дій в економічній політиці, а саме: вона дає суб'єктивне уявлення про те, що має бути, що бажано, а що – ні (наприклад, визначає дії з подолання безробіття).

1.3. Методи політичної економії

Метод (спосіб дослідження) – це засіб наукового пізнання економічних явищ і процесів, а саме сукупність прийомів, принципів та засобів, за допомогою яких вивчають шляхи досягнення певної мети, вирішення

конкретного завдання. Із метою пізнання соціально-економічних процесів використовують філософські, загальнонаукові та спеціальні методи. Серед них такі: метод наукової абстракції, методи аналізу та синтезу, індукції й дедукції, системного підходу, статистичного спостереження, метод моделювання, метод експериментів, економіко-математичні та статистичні методи.

Загальним засобом пізнання економічної дійсності є **діалектичний метод** (Гегель і Фейєрбах). Цей метод передбачає розгляд явищ і процесів економічної системи не ізольовано, а у взаємозв'язку, і не у статичності, а в динаміці. Водночас джерелом розвитку є внутрішні суперечності.

Метод наукової абстракції означає відмову від несуттєвих сторін явища, із метою розкриття його внутрішніх, суттєвих, сталих і загальних зв'язків, дійсної сутності. Економічні категорії є результатом абстрагування. Метод абстракції тісно пов'язаний із поняттям конкретного, що становить цілісний об'єкт у єдності його різноманітних сторін. Кожна із цих сторін за допомогою методу аналізу, з'ясування їхньої сутності через принципи суперечності може бути розкрито в певному окремому визначенні.

Метод аналізу передбачає розгляд предмета (явища чи процесу) за складовими частинами, окремими аспектами. Так, наприклад, систему виробничих відносин членують на відносини в окремих сферах суспільного відтворення, а в системі продуктивних сил виділяють їхні окремі елементи, що підлягають самостійному розгляду. Так відбувається обґрунтування окремих економічних категорій.

Метод синтезу означає поєднання окремих частин і аспектів в одне ціле з урахуванням взаємозв'язків між цими частинами. Саме синтез дозволяє комплексно дослідити сутність явищ і процесів.

Із метою дослідження певного економічного явища, усю економічну систему на різних етапах їхнього розвитку, необхідно застосовувати **метод історичного та логічного**. Історичний підхід передбачає пізнання економічних явищ, починаючи з вивчення передумов розвитку. Мають на увазі, що думка має починатися з того, із чого починається історія. Логічне – це те саме історичне, але відокремлене від випадковостей, відхилень, деталей історичного розвитку.

Метод індукції – це метод пізнання від окремого до загального, від знання нижчого ступеня до знання вищого ступеня.

Метод дедукції становить метод пізнання від загального до одиничного. Методи індукції та дедукції забезпечують саме діалектичний зв'язок між одиничним, особливим і всезагальним.

Під час вивчення методів політичної економії також важливо приділити увагу її функціям.

Отже, серед **основних функцій** політичної економії виділяють такі:

теоретико-пізнавальна функція полягає в тому, що політекономія вивчає й пояснює саме процеси та явища економічного життя суспільства;

практична функція, яка має двоїсту форму: є теоретичною основою економічної політики, а також на ній ґрунтуються ідеологічна та виховна функції;

методологічна функція означає, що політична економія стає методологічною основою всіх економічних наук, а саме: галузевих (економіка промисловості, економіка агропромислового комплексу), функціональних (економіка праці, фінанси, грошовий обіг та кредит). Ще є науки, що перебувають на межі різних галузей. Серед них такі науки, як економічна географія, історія народного господарства, теорія управління тощо;

прогностична функція передбачає розроблення наукових прогнозів і перспектив суспільного розвитку.

Політична економія у своїй практичній функції слугує обґрунтуванню економічної політики держави.

Економічна політика становить науково обґрунтовані ідеї, положення, принципи, заходи, які реалізуються державою, із метою підвищення ефективності суспільного виробництва та досягнення стабільного розвитку економічної системи суспільства.

Цілями економічної політики є такі: стале економічне зростання; досягнення рівня повної зайнятості; економічна ефективність; стабільність цін; справедливий розподіл доходів із принципу; соціальний захист населення; активний торговельний та платіжний баланс тощо.

1.4. Виробництво матеріальних благ і послуг

Виробництво є основою життя людського суспільства.

Суспільне виробництво не є структурно-однорідним. Воно містить дві сфери: матеріальне та нематеріальне виробництво.

Суспільне виробництво охоплює весь процес відтворення, що містить чотири стадії: виробництво (процес створення матеріальних благ або послуг); розподіл (у результаті якого кожен учасник суспільного виробництва отримує свою частку у виробничому суспільному продукті); обмін (у процесі якого частку, отриману під час розподілу, обмінюють на необхідні конкретні засоби існування); споживання (коли відбувається кінцеве споживання виробленого продукту).

Цікаво знати

Суспільне виробництво становить процес свідомого впливу людей на природні речі, із метою виробництва товарів, необхідних для існування та розвитку суспільства.

Матеріальне виробництво – це галузі та сфери, які виробляють матеріальні блага і надають матеріальні послуги.

Нематеріальне виробництво – це галузі та сфери, що виробляють матеріальні блага і нематеріальні послуги, які задовольняють духовні й соціальні потреби людей

Узагалі виробництво матеріальних благ і послуг здійснюють в умовах обмеженості ресурсів, що зумовлює можливість їхнього альтернативного використання.

Суспільство у процесі виробництва має відповідати на такі запитання: 1. Що виробляти? 2. Як виробляти? 3. Для кого виробляти?

Альтернативна вартість – це вартість найбільш пріоритетного серед благ, якими ми знехтували заради здійснення власного вибору. Її визначення має суб'єктивний характер, тому що всі виробники, споживачі, різні країни здійснюють вибір за своїми критеріями.

Обмеженість економічних ресурсів сформулювало поняття "межа виробничих можливостей" або "крива виробничих можливостей".

Крива виробничих можливостей становить геометричне місце точок, що показують поєднання альтернативних кількісних варіантів двох благ, які можна виробити за умов повного використання всіх наявних ресурсів.

Аналіз кривої виробничих можливостей ґрунтується на таких припущеннях:

- усі наявні ресурси використано повністю;
- кількість ресурсів є постійною, а технологія незмінною;
- у країні виробляють лише два різновиди товарів.

Крива виробничих можливостей показує, що економіка завжди є альтернативною, тобто суспільство має вибирати між виробництвом різних товарів шляхом перерозподілу ресурсів. Точки, розташовані на цій кривій, показують різні можливі варіанти випуску альтернативних товарів. Так, наприклад, маючи дані щодо шкали виробничих можливостей, можна побудувати криву виробничих можливостей (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Шкала виробничих можливостей створення комп'ютерів та хліба

Варіанти	Комп'ютери, тис. шт.	Хліб, тис. т
A	15	0
B	14	1
C	12	2
D	9	3
E	5	4
F	0	5

Кожна точка на кривій виробничих можливостей (A, B, C, D, E, F) показує певний максимальний обсяг виробництва двох продуктів за умов повної зайнятості та повного обсягу виробництва (рис. 1.1).

Кожна додаткова одиниця випуску хліба буде потребувати подальшого скорочення виробництва комп'ютерів.

Суспільству треба визначити, яку комбінацію виробництва цих продуктів воно вибирає. Обмеженість ресурсів не дозволяє досягти будь-якої комбінації виробництва двох товарів поза кривою виробничих можливостей, наприклад у точці N.

Будь-яка комбінація виробництва у внутрішній частині кривої виробничих можливостей (точка M) можлива, але свідчить про неефективне використання ресурсів.

Будь-яка комбінація двох товарів на кривій виробничих можливостей – це варіанти вибору суспільства; здійснюючи вибір, економіка повної зайнятості має втратити частину одного виду продукту, щоб отримати більше іншого продукту.

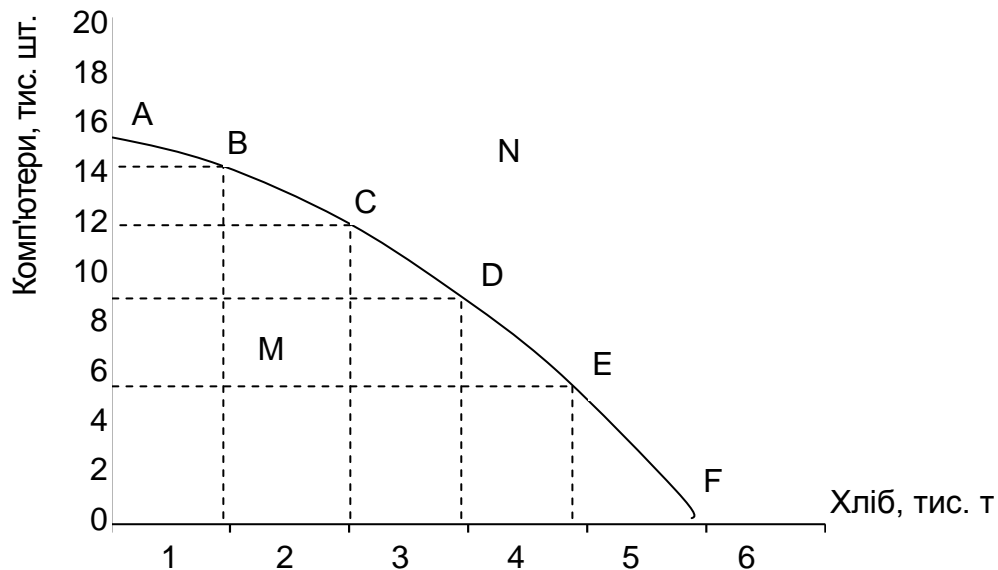

Рис. 1.1. Крива виробничих можливостей для країни, що виробляє комп'ютери та хліб

Усі необхідні елементи, що використовують для виробництва матеріальних і духовних благ, називають **основними факторами виробництва**. Серед них такі:

Праця – це цілеспрямована діяльність людини, сукупність її фізичних і моральних сил, спрямована на виробництво споживчих вартостей.

Капітал – це товари тривалого користування, створені людьми для виробництва інших товарів та послуг, економічний ресурс матеріальних і грошових засобів, використовуваних для виробництва товарів та послуг.

Земля – це фактор виробництва, що охоплює землю, корисні копалини та інші природні багатства, що використовують у виробничому процесі.

Підприємницькі здібності – це діяльність підприємця щодо поєднання й ефективного використання всіх інших факторів виробництва, із метою створення благ та послуг задля отримання прибутку.

Найважливішими факторами сучасного виробництва є інформаційний та науковий.

Володіння **інформацією** – це важлива умова функціонування підприємств у ринковій економіці в умовах розвитку науково-технічного прогресу, тому що ринкові структури не можуть успішно функціонувати, не будучи поінформованими.

Наука як фактор виробництва – це теоретично систематизовані об'єктивні знання, без яких процес виробництва благ і послуг просто неможливий.

1.5. Економічні потреби та інтереси

Для того щоб існувати, людина має постійно задовольняти свої потреби, для цього необхідні певні ресурси. Оскільки ресурси є обмеженими, їх завжди не вистачає, щоб задовольнити необмежені потреби людей. Тому людина завжди стоїть перед проблемою вибору.

Потреба – це необхідність людини в чому-небудь. Є класифікації потреб за різними ознаками.

За ступенем *першочерговості* задоволення потреби розподіляють на **первинні** (харчування, одяг) та **вторинні** (освіта, предмети розкоші, туризм).

За *формою* потреби розподіляють на **матеріальні** (одяг, взуття, житло), **духовні** (книги, музика), **соціальні** (у повазі, праці).

За *ознакою насичуваності* потреби можна розподілити на ті, що вважають **насичуваними** (у продуктах харчування, предметах споживання тривалого користування) і **ненасичуваними** (у туризмі, спорті, саморозвитку).

Із *погляду суб'єкта*, виділяють потреби **індивідуальні** (окремої людини), **колективні** (групи людей, підприємства) і **суспільні** (потреби суспільства загалом у товарах суспільного використання – музеях, парках).

Потреба за формою вияву своєї сутності суб'єктивно є явищем *психологічним*, тобто відчуттям людиною нестатку чого-небудь, бажанням задовольнити його певними благами чи послугами.

Із цього *психологічного* явища відокремлюється *економічне* явище, що становить об'єктивну необхідність у привласненні людьми благ задля їхнього споживання. У процесі цього привласнення люди задовольняють свої потреби (такі як голод, спрага та ін.). Але для того, щоб привласнити та спожити блага, їх необхідно виробити, тобто необхідний процес виробництва. Отже, потребу необхідно розглядати і як економічну категорію.

В економіці існує **закон зростання потреб**, який виявляє внутрішньо необхідні, сталі й суттєві зв'язки між виробництвом і досягнутим рівнем задоволення різноманітних потреб. Розвиток цих зв'язків підштовхує до виникнення нових потреб, а отже, і засобів їхнього задоволення. Дію цього закону зумовлено зростанням технологічного способу виробництва та продуктивних сил, удосконаленням відносин економічної власності, розвитком почуття людської гідності, культури та іншими факторами.

Отже, закон зростання потреб є законом суспільного прогресу, його формулюють так: у міру розвитку суспільства його *матеріальні й духовні потреби зростають, тобто стають безмежними, а економічні ресурси щодо задоволення цих потреб є обмеженими.*

Таким чином, безмежність потреб та обмеженість ресурсів породжують дію двох законів суспільного розвитку – **закону зростання потреб і закону економії праці**. Ці закони є взаємопов'язаними та відображають два аспекти загальноекономічного закону зростання соціально-економічної ефективності.

Породженням і соціальним виявом потреби є **економічний інтерес**, який виникає, коли задоволення потреби є конкретною метою (привласнення товару, користування або володіння певним товаром).

Інакше кажучи, економічні інтереси становлять усвідомлення потреб різних суб'єктів господарювання. Сутність інтересу полягає у свідомому виборі найважливіших потреб для задоволення.

Але економічні інтереси не є потребами. По-перше, економічні інтереси виявляють у поставлених цілях та діях, спрямованих на задоволення потреб. Засоби задоволення потреб і самі потреби відображають причину та форму вияву економічних інтересів. По-друге, економічні інтереси завжди виявляють відповідний рівень і динаміку задоволення потреб.

Взаємодія потреб та інтересів є своєрідною основою у структурі соціально-економічних відносин.

Висновки до теми 1

Економіка є сферою життя суспільства, яка охоплює виробництво благ, обмін ними, їхній розподіл і споживання. Політична економія вивчає виробничі відносини між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ, із метою задоволення людських потреб за умов використання обмежених ресурсів, а також різноманітні економічні закони, що управляють цими процесами.

Економічні закони – це стійкі, постійно повторювані об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки та взаємозалежності в економічних явищах і процесах. Вони становлять закони розвитку відносин виробництва, розподілу, обміну та споживання і виявляють сутність, глибокі внутрішні зв'язки та відносини.

Із метою пізнання соціально-економічних процесів у політекономії використовують філософські, загальнонаукові та спеціальні методи. Серед них такі: метод наукової абстракції, методи аналізу і синтезу, індукції й дедукції, системного підходу, статистичного спостереження, метод моделювання, метод експериментів, економіко-математичні та статистичні методи.

Політична економія у своїй практичній функції слугує обґрунтуванню економічної політики держави.

Цілі економічної політики: стале економічне зростання; досягнення рівня повної зайнятості; економічна ефективність; стабільність цін; справедливий розподіл доходів із принципу; соціальний захист населення; активний торговельний та платіжний баланс тощо.

Суспільне виробництво охоплює весь процес відтворення, що містить чотири стадії: виробництво (процес створення матеріальних благ або послуг); розподіл (у результаті якого кожен учасник суспільного виробництва отримує свою частку у виробничому суспільному продукті); обмін (у процесі якого частку, отриману під час розподілу обмінюють на необхідні конкретні засоби існування); споживання (коли відбувається кінцеве споживання виробленого продукту).

Обмеженість економічних ресурсів сформулювало поняття "межа виробничих можливостей" або "крива виробничих можливостей".

Крива виробничих можливостей становить геометричне місце точок, що показують поєднання альтернативних кількісних варіантів двох благ, які можна виробити за умов повного використання всіх наявних ресурсів.

Усі необхідні елементи, що використовують для виробництва матеріальних і духовних благ називають основними факторами виробництва. Серед них такі: праця, капітал, земля, підприємницькі здібності та інформація.

Потреба – це необхідність людини в чому-небудь.

В економіці існує закон зростання потреб, який виявляє внутрішньо необхідні, сталі й суттєві зв'язки між виробництвом і досягнутим рівнем задоволення різноманітних потреб. Розвиток цих зв'язків підштовхує до виникнення нових потреб, а отже, і засобів їхнього задоволення.

Глосарій

Альтернативна вартість – це вартість найбільш пріоритетного серед благ, якими знехтували заради здійснення власного вибору.

Економічна політика становить науково обґрунтовані ідеї, положення, принципи, заходи, які реалізуються державою, із метою підвищення ефективності суспільного виробництва і досягнення стабільного розвитку економічної системи суспільства.

Економічні закони – це стійкі, постійно повторювані об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки та взаємозалежності в економічних явищах і процесах.

Економічні категорії – це загальні поняття, що відображають істотні властивості та зв'язки того чи того аспекту реальної дійсності.

Крива виробничих можливостей становить геометричне місце точок, що показують поєднання альтернативних кількісних варіантів двох благ, які можна виробити за умов повного використання всіх наявних ресурсів.

Матеріальне виробництво – це галузі та сфери, які виробляють матеріальні блага і надають матеріальні послуги.

Метод – це засіб наукового пізнання економічних явищ і процесів, а саме: сукупність прийомів, принципів та засобів, за допомогою яких вивчають шляхи досягнення певної мети, вирішення конкретного завдання.

Метод аналізу передбачає розгляд предмета (явища чи процесу) за складовими частинами, окремими аспектами.

Метод дедукції становить метод пізнання від загального до одиничного.

Метод індукції – це метод пізнання від окремого до загального, від знання нижчого ступеня до знання вищого ступеня.

Метод наукової абстракції означає відмову від несуттєвих аспектів явища, із метою розкриття його внутрішніх, суттєвих, сталих і загальних зв'язків, дійсної сутності.

Метод синтезу означає поєднання окремих частин і аспектів в одне ціле з урахуванням взаємозв'язків між цими частинами.

Нематеріальне виробництво – це галузі та сфери, що виробляють матеріальні блага і нематеріальні послуги, які задовольняють духовні й соціальні потреби людей.

Нормативна політична економія характеризує економічні явища і процеси, дає рекомендації щодо подальших дій в економічній політиці, а саме: вона виявляє суб'єктивне уявлення про те, що має бути, що бажано, а що – ні.

Позитивна політична економія має справу з фактами та формулює наукове уявлення про економічні явища і процеси (так, наприклад, визначає, що таке попит, його детермінанти).

Потреба – це необхідність людини в чому-небудь. Є класифікації потреб за різними ознаками.

Завдання для самодіагностики

Контрольні запитання

1. Назвіть основні школи економічної думки.
2. Проаналізуйте основні методи політекономії.
3. Визначте сутність матеріального та нематеріального виробництва.
4. Охарактеризуйте нормативну та позитивну політекономію.
5. Проаналізуйте взаємозв'язок економічних категорій і законів.
6. Назвіть основні умови побудови кривої виробничих можливостей.
7. Які основні фактори виробництва ви знаєте?
8. Що характеризує позитивна політична економія?
9. Проаналізуйте матеріальне виробництво, його основні характеристики.
10. Дайте класифікацію економічних потреб.
11. Які є взаємозв'язки між економічними потребами та інтересами?
12. Сформулюйте закон зростання потреб.

Тестові завдання

1. Представники якого напрямку в економічній науці як предмет досліджували сферу торгівлі:
 - а) класичної школи політичної економії;
 - б) меркантилізму;
 - в) кейнсіанства;
 - г) монетаризму?

Правильна відповідь: б).
2. Яке з визначень найбільш повно відображає сутність політекономії:
 - а) наука, що досліджує проблеми ефективного використання обмежених ресурсів, із метою задоволення потреб;
 - б) наука, що досліджує економічний розвиток;
 - в) наука про особливості управління підприємством для досягнення максимального прибутку;
 - г) наука щодо ефективної державної політики?

Правильна відповідь: а).

3. Поняття методу пізнання містить:

- а) дослідження місця і ролі економічної науки в суспільстві;
- б) певну методологію дослідження;
- в) об'єктивні формулювання вчених;
- г) підхід до предмета дослідження.

Правильна відповідь: б).

4. Який із методів пізнання вивчає економічні явища в постійному взаємозв'язку з іншими:

- а) математичного моделювання;
- б) аналізу;
- в) синтезу;
- г) діалектичний?

Правильна відповідь: г).

5. Представники якого напрямку в економічній науці досліджували сферу виробництва:

- а) класичної школи політичної економії;
- б) учення меркантилізму;
- в) кейнсіанства;
- г) монетаризму?

Правильна відповідь: а).

6. Позитивна економічна теорія характеризує:

- а) економіку, що має справу з фактами;
- б) економічні закони;
- в) економіку, що зазнала позитивних зрушень у короткостроковому періоді;
- г) економіку, що зазнала позитивних зрушень у довгостроковому періоді.

Правильна відповідь: а).

7. Нормативна економічна теорія характеризує:

- а) економіку, що має справу з фактами;
- б) економіку, якою вона має бути;
- в) економіку, що зазнала позитивних зрушень у короткостроковому періоді;

г) юридичні норми та правила, що регулюють поведінку різних економічних суб'єктів.

Правильна відповідь: б).

8. Яке з наведених визначень найповніше відображає сутність економічних категорій:

а) засіб формулювання предмета економічної теорії;

б) одне з можливих вирішень економічної проблеми;

в) наукове поняття, що характеризує сутність того чи того економічного явища;

г) об'єкт пізнання економічної теорії як науки?

Правильна відповідь: в).

9. Закон зростання потреб є законом суспільного прогресу, його формулюють так:

а) у міру розвитку суспільства його матеріальні потреби зростають, тобто стають безмежними;

б) із метою підвищення розвитку суспільства, люди виявляють більші потреби на продукти споживання;

в) із метою підвищення розвитку суспільства, держава підвищує доходи населення;

г) у міру розвитку суспільства його матеріальні й духовні потреби зростають, тобто стають безмежними, а економічні ресурси щодо задоволення цих потреб є обмеженими.

Правильна відповідь: г).

10. Яке з наведених визначень найбільш точно відображає сутність економічних законів:

а) критерій правильності результатів пізнання;

б) стійкі причинно-наслідкові зв'язки, дія яких виявляється як домінуюча тенденція в економічному житті;

в) спосіб пізнання, одне з можливих вирішень економічної проблеми;

г) об'єкт пізнання економічної теорії як науки?

Правильна відповідь: б).

Практичні завдання

1. Знайдіть відповідність між методами пізнання та їхніми основними характеристиками (табл. 1.2):

Характеристика методів пізнання

Методи	Характеристика
1. Індукція	а) виведення принципів із фактів;
2. Дедукція	б) метод пізнання, який розчленує одне ціле на складові частини й досліджує їх окремо;
3. Аналіз	в) метод пізнання, який поєднує окремі частини у єдине ціле;
4. Синтез	г) метод пізнання, оснований на умовиводах від загального до часткового

2. Визначте альтернативну вартість під час переходу від варіанта А до Г, від Б до Г, від Г до В. Що показує альтернативна вартість, зокрема на одиницю продукції (табл. 1.3)?

Таблиця 1.3

Вихідні дані

Виробничі можливості	А	Б	В	Г
Печиво (кг)	24	16	10	0
Зефір (кг)	0	8	17	21

3. У табл. 1.4 наведено альтернативні можливості виробництва джинсів та брюк.

Таблиця 1.4

Вихідні дані

Виробничі можливості	А	Б	В	Г	Д
Джинси	10	9	7	4	0
Брюки	0	1	2	3	4

Відтворіть ці дані графічно. Що показують точки на кривій? Чому цю криву називають межею виробничих можливостей? Під дією яких факторів ця крива може рухатися вгору або вниз?

4. Визначте взаємозв'язок між економічною теорією й економічною політикою держави. Поясніть свою відповідь та надайте підтвердження прикладами з економічної практики.

Література: [4; 5; 11; 13; 22; 28; 30; 32; 34; 42; 44].

2. Соціально-економічний устрій суспільства, економічна система та закони її розвитку

Мета теми: аналіз складових частин соціально-економічного устрою суспільства та розгляд сутності економічної системи та законів її розвитку.

Загальна компетентність: здатність аналізувати складові соціально-економічного устрою суспільства та законів розвитку економічної системи.

Питання для вивчення

2.1. Економічна система: сутність і структура.

2.2. Типи економічних систем.

2.3. Власність у системі суспільного виробництва.

Ключові слова: економічна система, продуктивні сили, економічні відносини, традиційна економіка, командно-адміністративна система, змішана економічна система, перехідна економіка, власність, володіння, розпорядження, користування, привласнення, об'єкт власності, суб'єкт власності, роздержавлення, приватизація.

2.1. Економічна система: сутність і структура

У процесі тривалого економічного розвитку на основі відносин власності та організаційно-правових форм сформувалися різні типи економічних систем.

Економічна система – це сукупність взаємопов'язаних і відповідним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства.

Структура економічної системи подано на рис. 2.1.

Продуктивні сили – це сукупність засобів виробництва працівників у єдності з їхніми фізичними й розумовими здібностями, наукою, технологіями, інформацією, методами організації праці та управління виробництвом, що забезпечують створення економічних благ для задоволення потреб людей.

Економічні відносини – це відносини між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних і нематеріальних благ.

Рис. 2.1. Структура економічної системи

Продуктивні сили є провідною стороною суспільного виробництва. Характер і рівень розвитку продуктивних сил визначає економічні відносини між людьми.

Цікаво знати

Своєю чергою, економічні відносини впливають на продуктивні сили суспільства: вони можуть забезпечити розвиток продуктивних сил або ж, навпаки, загальмувати їх. Якщо виробничі відносини не відповідають рівню або характеру розвитку продуктивних сил, виникає необхідність у зміні **способу виробництва**.

Продуктивні сили
+
економічні відносини
=
спосіб виробництва

Спосіб виробництва – це особливий спосіб привласнення праці робітника, зумовлений формою власності на засоби виробництва і відповідною формою праці (рис. 2.2).

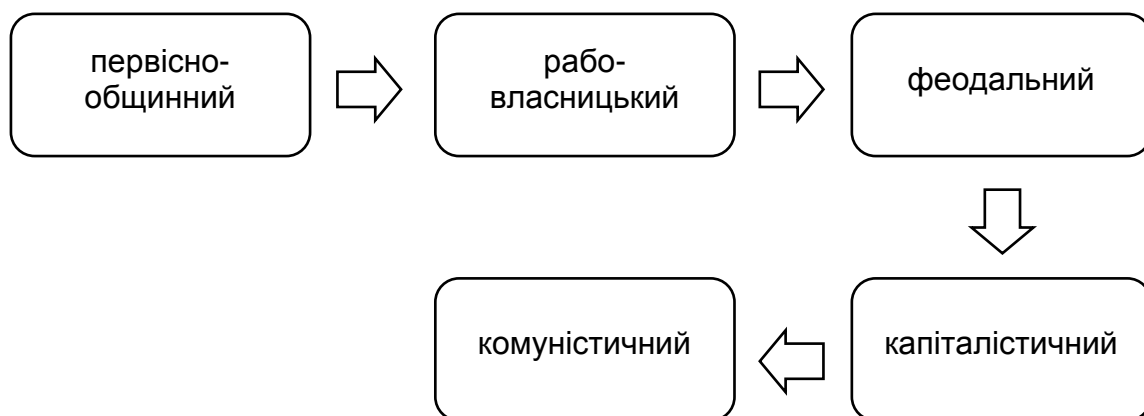

Рис. 2.2. Еволюція способів виробництва

2.2. Типи економічних систем

Серед економістів немає єдиної думки щодо класифікації економічних систем.

В. Ростоу розподіляє економічні системи за рівнем розвитку продуктивних сил. Так, найпростішим було традиційне суспільство, для якого є характерним низький рівень виробництва, примітивні знаряддя праці, неграмотність населення. Перехідний тип суспільства був більш розвиненим. На цій стадії економічного розвитку з'являються люди, здатні здолати відсталість і застій консервативного традиційного суспільства. Головною рушійною силою є підприємливі люди, які об'єднуються в кооперативи, створюють мануфактури. Цей період охоплює приблизно XVIII – поч. XIX ст. На стадії "зрушення", у XIX – на поч. XX ст., відбуваються промислові революції, збільшується частка капіталу в національному доході, розвивається техніка тощо. Для четвертої – стадії "зрілості" – характерним є те, що значно зростає національний дохід, бурхливо розвивається промисловість і наука. П'ята стадія – "ера масового споживання". На цій стадії в центрі суспільної уваги опиняються уже не виробничі проблеми, а проблеми споживання. Технічний прогрес набуває неймовірних темпів. Основними галузями в економіці є сфера послуг і виробництво товарів масового споживання.

Теорію формаційного підходу до розгляду економічних систем та історії загалом розробили К. Маркс та Ф. Енгельс. Згідно з їхньою теорією, суспільство у своєму розвитку проходить ряд суспільно-економічних формацій, кожна з яких має специфічні соціально-економічні, класово-політичні, національні та інші ознаки:

- первісне суспільство – общинна власність;
- рабовласницьке – повна власність рабовласника на засоби виробництва та раба;
- феодалізм – повна власність феодала на засоби виробництва і часткова – на робітника;
- капіталізм – власність капіталістів на засоби виробництва та свобода найманого робітника;
- соціалізм – суспільна власність на засоби виробництва в особі держави.

Є також інші варіанти класифікації економічних систем (рис. 2.3):

Рис. 2.3. Класифікація економічних систем

Зараз спеціалісти найчастіше розглядають такі типи економік, як традиційна, ринкова, командно-адміністративна та змішана моделі економіки.

Традиційна економіка є найдавнішою. Згідно з концепціями, прийнятими в сучасній науці, традиційна економічна система – це явище, характерне для держав, що перебувають на низькому рівні господарського розвитку. Ключовими критеріями зарахування країн до цієї категорії вважають значущу частку у виробництві ручної праці, низька технологічність процесів, застарілі системи управління економікою загалом. Звідси й характерні проблеми економічної системи традиційного типу:

висока інфляція, безробіття, низький рівень доходів населення країни. Величина ВВП, переважно, також досить скромна в державах, де національне господарство організовано за допомогою цієї моделі.

Разом із тим традиційна економічна система, як уважать аналітики, характеризується достатньо ліберальним режимом господарювання. У державах, де вона наявна, переважно, утручання органів влади у приватний бізнес зведено до мінімуму, так само, як практично відсутні бар'єри для входу нових підприємців на ринок, тому фактичний рівень бізнес-активності може бути достатньо високим, навіть, якщо порівнювати його з відповідним показником у розвинених. Це певною мірою зумовлено досить низьким рівнем доходів населення, що наймаються на роботу, адже люди змушені так чи інакше заробляти додатково за рахунок відкриття невеликих виробництв, торговельних точок.

Немає єдиної структури економіки традиційного типу – дуже багато залежить від конкретної держави, її клімату, розташування щодо інших країн. Однак якщо спробувати виділити якісь загальні критерії, то можна назвати такі. По-перше, це вкрай слабка розвиненість оборонної промисловості. Провідною галуззю зазвичай є сільське господарство, а також похідні від нього сфери роздрібної торгівлі: продаж овочів і фруктів. Тож держави, де наявна традиційна структура економічної системи, виробляє експорт: закупівельна ціна плодів у цих країнах, переважно, цілком конкурентна, підприємці з розвинених регіонів охоче купують їх у великих обсягах. По-друге, країни із традиційним типом економіки характеризуються досить високим рівнем безробіття, яке компенсуються громадянами, зайнятими торгівлею, дрібнотоварним виробництвом, ремісничою діяльністю. Рівень соціальної підтримки людей, що не мають офіційної зайнятості, разом із тим не надто високий. Третьою рисою традиційної економіки є невисокий рівень проникнення сучасних комунікаційних технологій, інтернету. Це уповільнює інтенсивність розвитку господарських зв'язків, знижує темпи пошуку підприємцями нових партнерів. Хоча, треба зазначити, що в останні декілька років за цим критерієм країни із традиційною економікою зробили значний крок уперед.

Цікаво знати

ВВП на душу населення, він є невисоким – у 5 – 10 разів нижчим, ніж у розвинених державах. Темпи зростання економіки повільні, характерна значна інфляція, як зазначають економісти, її двозначні цифри є нормою для таких країн

Модель економіки, яка передбачає планування практично всіх процесів і контроль за ними, називають *командно-адміністративною*, або *плановою*. Зараз цю модель різко критикують, але слід зазначити, що планова економіка може бути дійсно необхідною, особливо в певних умовах, оскільки ті чи ті риси, якими відома адміністративно-командна система економіки, простежують у багатьох сучасних країнах.

Деякі економісти розглядають цю систему як розширену форму натурального господарства, оскільки командно-адміністративна економіка є досить логічним продовженням традиційної. Є й інший погляд, згідно з яким планова модель – це штучно створена концепція, яка може функціонувати тільки в певних умовах.

Якщо говорити про правильність першого підходу, то командна система виникла дуже давно – за часів первісних громад або в часи рабовласництва. Якщо ж прийняти за істинний загальноприйнятий підхід, то планова економіка виникла приблизно в один з час зі становленням СРСР.

За командно-адміністративної економіки держава вирішує **найважливіші питання**, а саме: якими мають бути обсяги виробництва, на якому рівні тримати ціни, який має бути баланс між галузями виробництва тощо. Завдання підприємцям надають безпосередньо з центру через міністерства, таким же чином планують обмін товарами, що проходять шлях через систему держторгівлі до споживача. Подібний тип економіки супроводжують, переважно, жорсткою централізацією, коли рішення на підприємствах ухвалюють виключно з дозволу відповідних державних органів влади.

Відповідно до основних ознак, планова економіка має свої переваги та недоліки.

Як зазначають експерти, основним негативним явищем, яке спостерігають у такій системі, є відсутність конкуренції, а також недостатнє стимулювання виробників до поліпшення якості товарів разом із підвищенням показників виробництва.

Трудомісткість процесу планування, а також складність оперативного реагування так само роблять свій згубний вплив. Командно-адміністративна економіка може супроводжуватися насильницькими діями державних діячів, викликані виключно їхнім бажанням, які не відповідають економічним законам. Наприклад, легендарні хрущовські цілинні та кукурудзяні епопеї.

У чистому вигляді планова система не дає свободи творчості, підприємницькій активності.

Цікаво знати

У СРСР намагалися замінити конкуренцію соціалістичним змаганням, рухами (стахановці), однак подібні рішення діють місцево і короткочасно, справляють більш психологічний ефект

Тим часом планова економічна система має певні переваги, наприклад, перед ринковою.

За командно-адміністративної економіки практично відсутнє безробіття, засоби виробництва не є приватною власністю, стримання соціальне розшарування, утримання на гідному рівні соціальних гарантій забезпечено державою.

Така модель дозволяє державі концентрувати зусилля на найважливіших проектах, а за розумного управління більш дбайливо ставитися до ресурсів. В умовах ринкової економіки вигідно випускати речі зі штучно зменшеним терміном експлуатації, так споживач швидше купить нове, а це призводить до зайвого споживання та марнотратства ресурсів планети.

З огляду на вичерпність ресурсів Землі і відсутність реальних досягнень із видобутку ресурсів на інших об'єктах Сонячної системи, планова економіка може стати єдиним рішенням у разі насування екологічної катастрофи з урахуванням швидкого зростання кількості населення. Зараз планову економіку найяскравіше виявлено у КНДР, Лаосі, В'єтнамі, Кубі.

Ринкова економіка є протиположною командно-адміністративної. Вона становить капіталістичну економічну систему, засновану на приватній власності, вільній грі ринкових сил (вільній конкуренції, вільному ціноутворенні, стихійному переливанні капіталу тощо).

Цікаво знати

Термін "ринкова економіка" запровадив у науковий обіг англійський економіст А. Сміт. Він уважав, що розвиток капіталізму має здійснюватися, відповідно до принципу (із фр. *laissez-faire* – надати подіям природного перебігу). Природною рушійною силою господарського розвитку є прагнення індивіда до досягнення своїх економічних цілей. Дбаючи про свої інтереси, економічно вільна людина збільшує як свій добробут, так і багатство суспільства

Конкуренція вирівнює попит і пропозицію, відновлює пропорційність тощо, тобто здійснюється саморегулювання економіки. У ринковій економіці державі відведено другорядну роль. Ринкова економіка функціонувала відносно стабільно до початку XIX ст. Упродовж майже двох століть у її межах відбувалося зростання масштабів підприємств, зміцнення

господарських зв'язків між підприємствами й галузями, поглиблення суспільного поділу праці тощо. Розвиток цих процесів випереджав зміни у відносинах власності, що посилювало диспропорційність у розвитку економіки. Це призвело 1825 р. до першої економічної кризи, яка засвідчила недосконалість ринкової економіки, властивих їй механізмів саморегулювання. Після цієї кризи якісних змін зазнають відносини капіталістичної власності: у наступні десятиліття їх поступово замінює колективна власність у формі акціонерних товариств.

У процесі еволюції ринкова економіка поступово породжує монополістичні тенденції в економіці – олігополії. Щоб їхнє безмежне панування не призвело до краху економічної системи, було створено антимонопольне законодавство. Це призвело до посилення ролі державного регулювання макроекономічних процесів. Відчутний вплив на дію цієї тенденції справила Перша світова війна, коли виник воєнний державно-монополістичний капіталізм, а державне регулювання економіки у країнах, що воюють, стало всеохопним.

Ринковий механізм саморегулювання було майже повністю витіснена. Після війни, а згодом під час економічної кризи 1921 – 1922 рр. роль ринкових важелів управління економікою значно зростає, а державне регулювання послаблюється. Таким чином, у межах ринкової економіки поступово посилювалися неринкові засоби управління економікою, відбувалося певне поєднання ринкового механізму саморегулювання з державним регулюванням.

Остаточного краху ринковій економіці завдала криза 1929 – 1933 рр. – найглибша за всю історію розвитку капіталістичного способу виробництва. Під час кризи вперше в історії капіталізму почалося широкомасштабне втручання держави в економіку, насамперед у США, яке стало невід'ємною рисою розвитку економічної системи в наступні десятиліття. Це означало припинення існування ринкової економіки та її перехід до більш розвинутих форм, заснованих на оптимальному поєднанні ринкових механізмів регулювання економіки з державним управлінням.

Неможливість існування ринкової економіки наприкінці ХХ ст. було зумовлено неспроможністю ринкового механізму здійснювати саморегулювання економіки, забезпечувати в загальнонаціональному масштабі розвиток освіти, фундаментальних наукових досліджень, освоєння найновіших видів енергії (ядерної, термоядерної, сонячної), космічного простору, запобігти економічним та екологічним кризам, рівномірно розвивати

продуктивні сили, здійснювати загальнонаціональну координацію розвитку всіх галузей, забезпечувати гідний рівень життя всім верствам у країні, долати монополізм в економіці, здійснювати єдину грошову політику тощо.

Під час довгого становлення ринкова економіка набула таких характерних ознак, якими є приватна власність, вільне підприємництво, особистий інтерес, вільна конкуренція, мінімальне державне втручання.

Приватна власність є ключовою ознакою. На відміну від командно-адміністративної, за умов ринкової економіки будь-хто може володіти факторами виробництва, ефективно їх використовувати. Є і другий бік медалі: приватна власність породжує соціальну нерівність, розшарування суспільства, що може призвести до суспільних конфліктів.

Вільне підприємництво означає, що окремі групи людей за своєю ініціативою беруть на себе функцію організації економічних сил: вони мобілізують необхідні ресурси, організують виробництво та реалізацію товарів, повністю беруть на себе господарський ризик. Вільне підприємництво є більш ефективним, порівняно з державним регулюванням цієї сфери економіки, бо є стимул до покращення виробництва, його обсягів, масштабів, а також упровадження досягнень НТР для зменшення витрат виробництва.

Особистий інтерес також відіграє важливу роль. Економічні суб'єкти діють, згідно зі своїми особистими інтересами, і прагнуть найкращим чином реалізувати власні ресурси. Цим самим максимізують прибуток: у найманого робітника – підвищують заробітну плату, у землевласника – прибуток з оренди ділянки.

Конкуренція – це так звана "невидима рука", яку описав Адам Сміт, регулює баланс попиту, пропозиції та ціни. Попит і пропозиція найкраще враховують інтереси покупців і продавців, а утворена ринкова ціна в результаті їхньої взаємодії відображає реальні тенденції на ринку, його насиченість. Це дає більшу економічну свободу учасникам ринкових відносин.

Вільна конкуренція є невід'ємною частиною ринкової економіки. Вона передбачає наявність багатьох незалежних як продавців, так і покупців кожного ресурсу та кінцевого товару або послуги. Кожний із цих економічних суб'єктів сам по собі не в змозі вплинути на ціну, за якою реалізують той чи той товар. Тому виробники прагнуть упровадити нові технології виробництва для зниження витрат виробництва чи інші шляхи зниження витрат. Це призводить до зниження ціни й більшої доступності товарів. До того ж за вільної конкуренції всі рівні й перебувають у рівних

умовах, що сприяє економічній справедливості. Проте, як і приватна власність, вона не гарантує соціальної рівності.

Державне втручання в економіку є мінімальним. Воно обмежено захистом приватної власності та формуванням правового середовища діяльності економічних суб'єктів.

Основними недоліками ринкової системи є орієнтація не на важливих для суспільства товарів, а тих, що дадуть найбільший прибуток виробнику. Приватна власність дозволяє найбільш "спритним" підприємцям накопичувати величезну кількість матеріальних ресурсів, а право спадщини посилює із часом це накопичення, що призведе до нерівномірного розподілу грошових доходів.

Також у ринковій системі не приділено значної уваги до боротьби з негативним впливом виробництва, захисту навколишнього середовища, перерозподілу ресурсів, використання тих ресурсів, що належать усьому людству. Також абсолютно відсутні стимули до виробництва суспільних благ, фундаментальних досліджень у науці.

За умов ринку загострюються соціальні проблеми: виникає проблема зайнятості працездатного населення, проходить розшарування різних верств населення, загострюється проблема соціального захисту малозабезпечених сімей та окремих соціально вразливих груп громадян (молоді, пенсіонерів, інвалідів), можливе також зростання злочинності, особливо організованої, виникають нові види злочинів, зокрема у сфері економіки.

На цьому етапі розвитку людського суспільства майже всі економічні системи є тією чи тією мірою змішаними, тобто такими, у яких поєднано риси ринкової та командно-адміністративної економічних систем, де й держава, і приватний сектор відіграють важливу роль у виробництві, розподілі, обміні та споживанні всіх ресурсів і матеріальних благ у країні.

Така модель економіки ґрунтується на взаємодії декількох господарських укладів – приватновласницького, суспільно-державного, колективного та ін. Характеризується єдністю механізмів ринкового, корпоративного й державного регулювання економічних процесів, поєднанням переваг ринкової, планової та навіть традиційної економіки (наприклад, японська або китайська, що зберігають вірність найкращим національним традиціям). Класичний приклад змішаної економіки – це економічна система Швеції, Японії, Китаю та інших азійських країн (так званих "азійських драконів").

Змішана економіка, починаючи з років виникнення (світова економічна криза 1929 – 1933 рр., так звана Велика депресія) і до цього дня, становить найбільш ефективну форму господарювання.

Залежно від ролі держави, можна виділити кілька моделей змішаної економіки в розвинених країнах:

- ліберальна (американська). Для неї характерна пріоритетна роль приватної власності. Уряд регулює економіку через законодавчу, податкову та грошово-кредитну політику;
- соціально-ринкова (німецька) передбачає постійну підтримку тих, хто відчуває труднощі в нерегульованому капіталізмі;
- шведська модель характеризується високим рівнем соціальних гарантій;
- японська модель становить модель регульованого корпоративного капіталізму.

Наявність різних моделей економіки пояснено різними можливостями, традиціями тих чи тих країн.

Американську модель побудовано на системі заохочення підприємницької активності, збагачення найбільш активної частини населення. Малозабезпеченим групам забезпечено задовільний рівень життя за рахунок пільг і допомог. Завдання соціальної рівності тут взагалі не ставлять. Модель засновано на високому рівні продуктивності праці та масової орієнтації на досягнення особистого успіху. Змішана економіка в США характеризується незначним державним утручанням у справи економічних суб'єктів і невеликим розміром державної власності. Тут меншою мірою, ніж у Європі, поширено змішані підприємства. Проте у США склалася ефективна форма державно-приватного підприємництва через систему урядових замовлень.

Німецька модель – це модель соціально орієнтованого ринкового господарства. Вона пов'язує підприємництво на конкурентних засадах з особливою соціальною інфраструктурою. У німецькій економічній моделі держава створює надійні правові та соціальні умови для реалізації економічної ініціативи. Вони фактично складаються із двох основних частин: цивільного та господарського права, з одного боку, і системи заходів із підтримки конкурентного середовища, з іншого. Водночас найважливіше завдання державної влади – забезпечувати баланс між ринковою ефективністю та соціальною справедливістю.

Німецька модель характеризується такими рисами, як:

- індивідуальна свобода;
- стимулювання технологічних та організаційних інновацій;
- здійснення структурної політики;
- захист і заохочення конкуренції.

Перелічені особливості німецької моделі є похідними від основоположних принципів соціально орієнтованої ринкової економіки, першим із яких є органічна єдність ринку й держави.

У *шведській моделі* виділяють дві найголовніші цілі: повна зайнятість і вирівнювання доходів, що й визначає засоби економічної політики, тому для цієї системи є характерною висока конкурентоспроможність промисловості, що ґрунтується на створенні особливого сектору економіки, заснованого на інтеграції між наукою, освітою та виробництвом, на взаємодії державних інститутів із приватним бізнесом. Водночас держава контролює не тільки доходи та прибутки, а й використання капіталу, робочої сили, а також ціни через антимонопольне законодавство.

У Японії державне регулювання має індикативний характер. Плани соціально-економічного характеру є не законами, а сукупністю державних програм, що мобілізують ланки структури економіки на досягнення загальнонаціональних цілей. Ще однією особливістю є те, що основним засобом досягнення соціально-економічних цілей вважають технологічний розвиток, орієнтований на галузеву структуру промисловості, залежно від конкурентоспроможності продукції на світовому ринку.

2.3. Власність у системі суспільного виробництва

Економіка – це, передусім, господарство. Там, де є господарство, має бути й господар. Кожен економічний об'єкт повинен мати свого господаря, тобто власника, який залучає об'єкт в економічні процеси, прагне використати його найкращим чином, щоб отримати більше користі.

Там, де є економічна діяльність, наявна проблема власності. Відносини власності пронизують усю систему економічних відносин і супроводжують людину протягом усього життя.

Питання власності – це, мабуть, одне з найголовніших питань, що визначають шляхи розвитку людського суспільства. Від того як і ким воно поставлене, залежить стійкість, благополуччя, а часто й існування будь-якого суспільства та кожного окремого його члена.

Обмеженість життєвих благ та економічних ресурсів потребує не тільки розроблення певного порядку їхнього розподілу, а й установлення правил контролю над ними.

Економічні ресурси не можуть бути однаково доступними для розпорядження та використання абсолютно всіма членами суспільства. Якби це було так, то в суспільстві настав би безлад.

У кожному історичному епоху власність відображає всю систему соціально-економічних зв'язків. Проблема власності надзвичайно багатостороння, і на кожному новому етапі історичного розвитку відкриваються все нові й нові її сторони.

Цікаво знати

Сутність власності почали осмислювати ще в давні часи. Античні філософи, наприклад, уже ставили питання взаємозв'язку власності з господарськими та правовими відносинами, робили спроби розкрити соціальну роль цієї економічної категорії. Ксенофонт розглядав будь-яке господарство як майно, що складається з корисних речей, якими користуються люди у своєму житті. Платон, виходячи з поділу праці між станами, уважав, що в ідеальній державі має бути всенародна власність, бо приватна може породжувати суперечки. На відміну від нього, Арістотель був прихильником приватної власності та доводив, що вона є невід'ємною частиною й необхідною умовою існування господарства. Згодом у класичній римській юриспруденції було остаточно визначено й зафіксовано такі основні елементи власності, як "володіння", "користування" та "розпорядження"

Такі уявлення розвивалися в новий час у руслі ідей природного права. Його головні принципи – це особиста свобода та приватна власність як священні й недоторканні права людей, сильно вплинули на еволюцію класичної політекономії. А. Сміт уважав, що "священним і недоторканим правом власності, насамперед, є право на власну працю, тому що праця є первинним джерелом будь-якої власності взагалі". Водночас кожен індивідуум може вільно розпоряджатися своєю власністю: підприємець – капіталом, землевласник – землею, найманий робітник – працею. Ніхто не має права втручатися в користування їхньою власністю (за умови, що це не завдає шкоди суспільству). Якщо ж подібне втручання все ж таки є, то воно означає посягання на законну свободу суб'єкта. Тому найкращою економічною системою є та, де найбільш повно реалізовано право приватної власності, тобто ринкова економіка.

Характерною рисою марксистського трактування власності було підкреслення економічної природи власності над її юридичною формою, тобто відносини між людьми ставили вище, ніж ставлення людини до об'єкта. Значне місце в марксизмі посідали питання скасування капі-

талістичної приватної власності та заміни її на соціалістичну загальнонародну власність. Економічний зміст власності став одним із фундаментальних засад у розвитку радянської політекономії.

Сучасне визначення власності має такий вигляд:

Власність – це відносини між людьми, класами, групами, а також іншими суб'єктами, які характеризуються привласненням ресурсів, умов виробництва, створених життєвих благ, з одного боку, та відчуженням, з іншого.

Власність – це складна й багатогранна категорія, яка виявляє всю сукупність суспільних відносин – економічних, соціальних, політичних, національних, морально-етичних, релігійних тощо. Вона посідає центральне місце в економічній системі, оскільки зумовлює спосіб поєднання робітника із засобами виробництва, мету функціонування і розвитку економічної системи, визначає соціальну структуру суспільства, характер стимулів трудової діяльності та спосіб розподілу результатів праці.

Відносини власності передбачають:

- **Привласнення** – це процес, що виникає в результаті поєднання об'єкта і суб'єкта привласнення, тобто це конкретно-суспільний спосіб оволодіння річчю. Воно означає відношення суб'єкта до певних речей як до власних. Привласнення формує і виражає конкретну рису тієї або тієї форми власності та її видів. Категорія "привласнення" породжує свій антипод – категорію "відчуження".

- **Володіння** – це фактичний фізичний контроль над предметами (благами).

- **Розпорядження** – це одне з повноважень власника, що дозволяє йому на свій розсуд здійснювати будь-які дії щодо майна, право ухвалення рішень із функціонування та реалізації об'єкта власності.

- **Користування** – це право споживання товарів (благ) за призначенням, процес виробничого застосування і споживання корисних властивостей об'єкта власності, а також створення за його допомогою. У власності є свій суб'єкт та об'єкт (рис. 2.4).

- **Об'єкти власності** – це блага, щодо яких відбуваються відносини власності, тобто все те, чим володіє суб'єкт. Найважливішими із цих благ є природні ресурси (корисні копалини, земля, водні об'єкти, рекреаційні зони тощо), споруди промислового, культурного та соціального призначення, засоби праці (верстати, устаткування, заводські корпуси), предмети праці (матеріали, сировина), матеріальні цінності (гроші, валюта, цінні папери, коштовності), об'єкти інтелектуальної власності (відкриття, винаходи), робоча сила як об'єкт особистої власності.

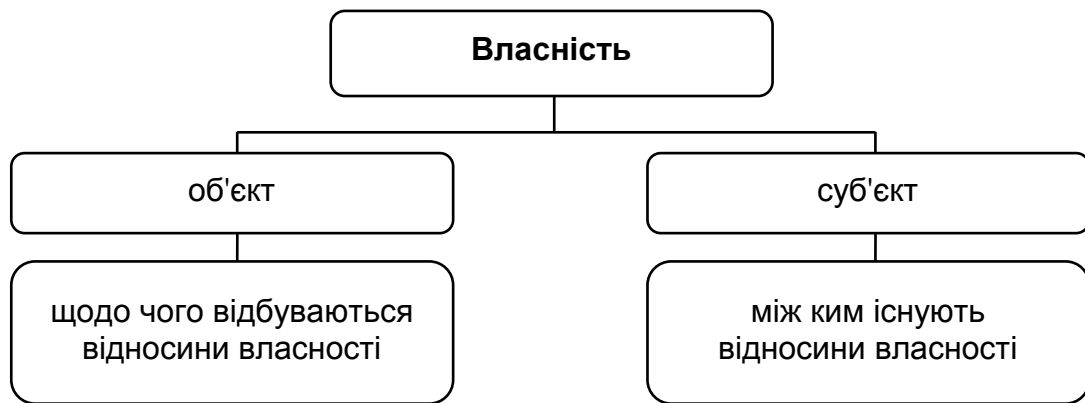

Рис. 2.4. **Об'єкти та суб'єкти власності**

• Суб'єкти власності – фізичні та юридичні особи, а також держава, між якими існують відносини власності. Суб'єктами власності, зазвичай, є люди, сім'ї, соціальні групи (партії, профспілки), трудові колективи, населення території, певного району, народи країн, органи влади.

Власність має два основні аспекти: економічний та юридичний (рис. 2.5).

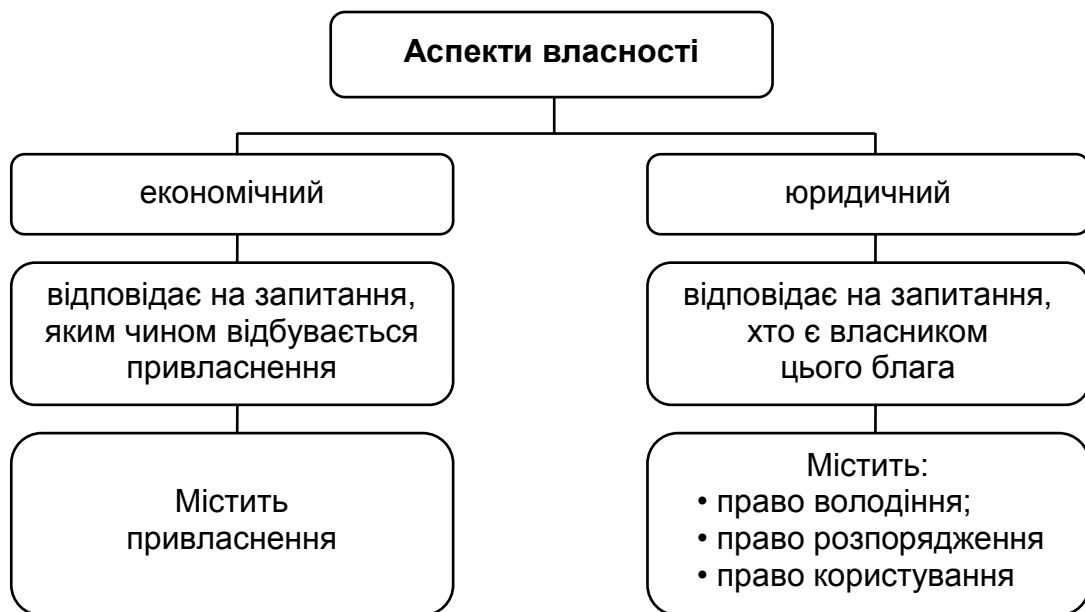

Рис. 2.5. **Аспекти власності**

Серед економістів немає єдиної думки щодо класифікації типів і форм власності.

Відповідно до однієї, власність розподіляють на суспільну, спільно-часткову та приватну (рис. 2.6).

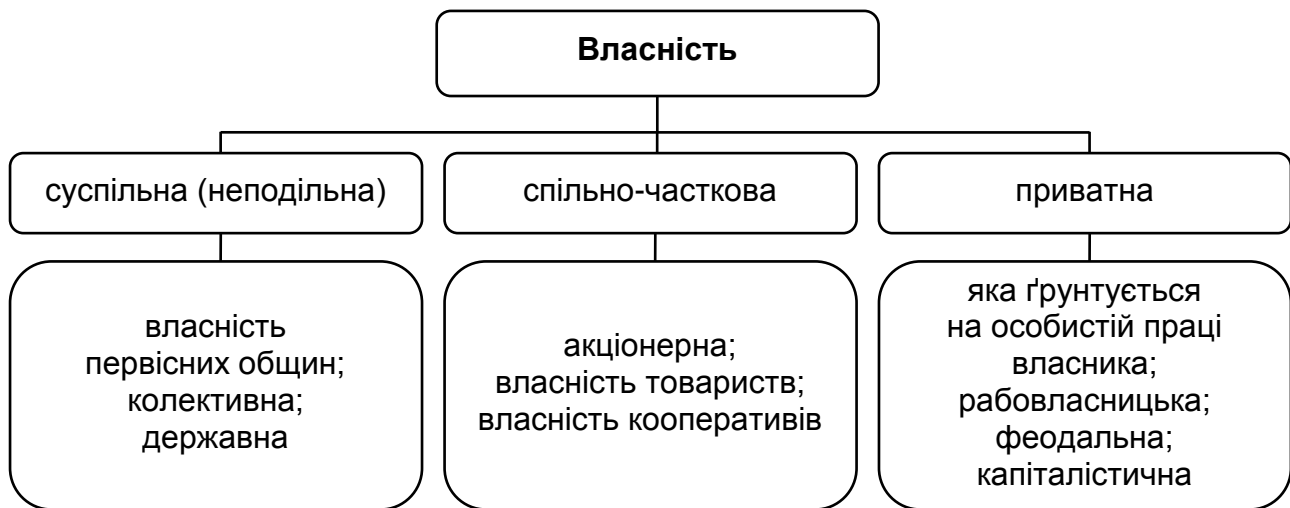

Рис. 2.6. Типи та форми власності

Формами *суспільної* (неподільної) власності є власність первісних общин, колективна та державна власність. У первісних общинах окремий індивід міг лише користуватися землею, але не міг бути приватним власником, тобто земля була суспільною власністю, необхідною умовою виживання. Колективна власність передбачає рівність в управлінні підприємством і розподілі доходів. Державна власність показує, що майно, засоби та предмети праці належать державі.

Формами *спільно-часткової* є акціонерна, власність товариств, кооперативів. Акціонерна власність показує, що дохід підприємства буде розподілено між власниками еквівалентно придбанам акціям.

Акціонерні товариства розподіляють на:

- закриті акціонерні товариства (акції такого підприємства можуть купувати тільки його працівники);

- відкриті акціонерні товариства (акціонером може стати будь-хто).

Власність товариств передбачає розподіл доходу між його членами. Товариства бувають таких видів:

- товариство з обмеженою відповідальністю (члени ТОВ є відповідальними за фінансові зобов'язання в розмірі внесеного паю);

- повне товариство (члени ПТ відповідають за успішну чи неуспішну роботу підприємства всім своїм майном);

- товариства з додатковою відповідальністю (члени ТДВ відповідають за зобов'язання своїми внесками до статутного фонду);

- командитне товариство (вид змішаного товариства, у якому поєднано риси товариств повного та з обмеженою відповідальністю).

Кооперативна власність – це форма колективної, суспільної власності, що будується на основі пайових внесків членів кооперативу. Власність кооперативу неподільна.

Приватна власність містить власність, засновану на особистій праці власника, рабовласницькій, феодалській і капіталістичній праці.

Відповідно до іншої класифікації, до типів власності належать приватна, суспільна та змішана (рис. 2.7).

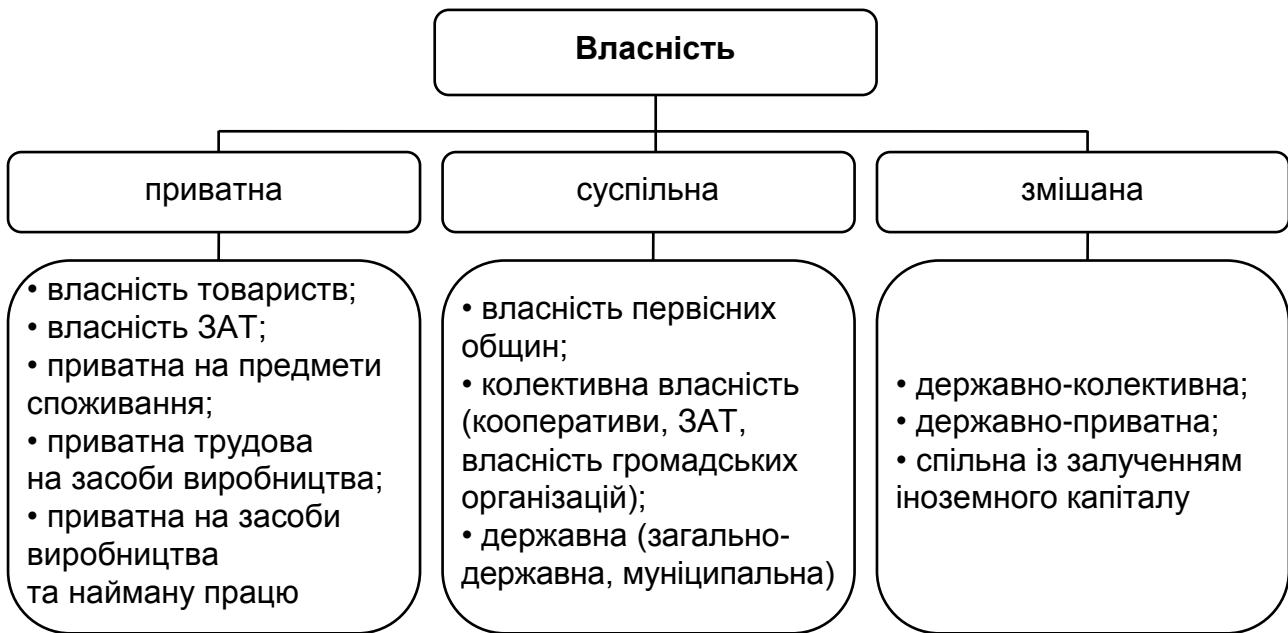

Рис. 2.7. Типи власності

Приватна власність містить:

- власність товариств;
- власність акціонерних товариств відкритого типу;
- особисту власність на предмети споживання;
- приватну трудову на засоби виробництва;
- приватну трудову на засоби виробництва та найману працю.

Суспільна власність містить:

- власність первісних общин;
- колективну (власність кооперативів, закритих акціонерних товариств, громадських організацій);
- державну (загальнодержавну та муніципальну).

До загальнодержавної власності належать корисні копалини, пам'ятки мистецтва, архітектури, власність державних підприємств.

Об'єктами муніципальної власності є: житлово-комунальний фонд міста (області), комунальне господарство області, підприємства, які фінансують за рахунок коштів місцевих бюджетів.

До *змішаного* типу власності належать:

- державно-колективна;
- державно-приватна;
- спільна із залученням іноземного капіталу.

Становлення різних форм власності знаходить вияв у роздержавленні та приватизації.

Щодо процесів роздержавлення та приватизації є дві думки:

1. В українських джерелах:

Роздержавлення – це перехід державної власності в будь-які інші.

Приватизація – це перехід державної власності у приватну.

2. У західних джерелах:

Роздержавлення – це сукупність заходів із перетворення державної власності, спрямованих на усунення надмірної ролі держави в економіці, шляхом зменшення частки державної власності через механізми приватизації, зменшення ролі держави як об'єкта господарювання.

Приватизація – це перехід державної власності в будь-які інші форми.

Цілі роздержавлення та приватизації такі (рис. 2.8):

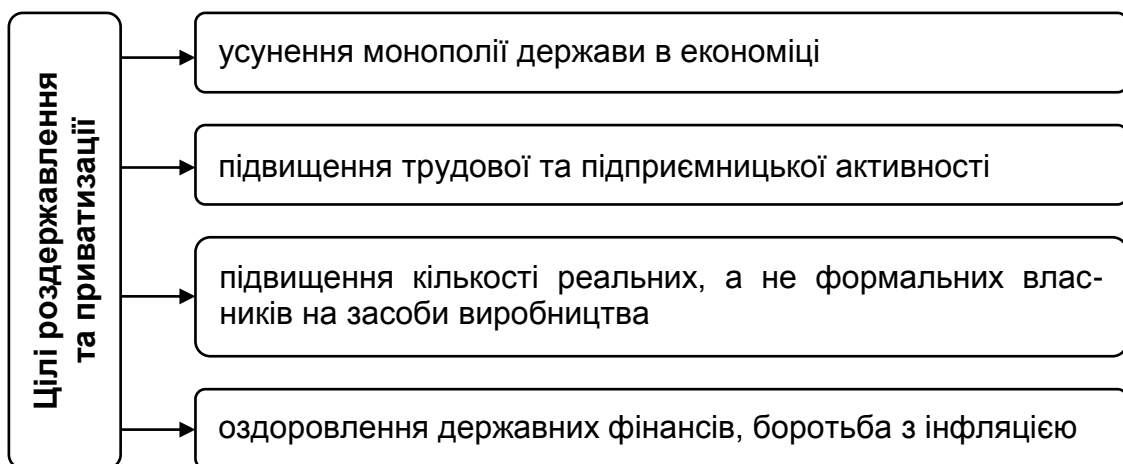

Рис. 2.8. Цілі роздержавлення та приватизації

Напрями роздержавлення та приватизації:

- *комерціалізація* – це перехід підприємства на комерційний рахунок, за якого витрати мають покривати за рахунок доходів підприємства;

- *лібералізація* – це можливість створювати на рівні з державними підприємствами приватні та колективні;
- *оренда* – якщо власність залишається в руках держави, але на термін оренди зменшується її вплив;
- *зменшення частки державного замовлення*, що приводить до підвищення самостійності та активності державного підприємства;
- *денаціоналізація* – це підприємства, які були в державній власності, переходять у приватну.

Методи роздержавлення та приватизації такі (рис. 2.9):

Рис. 2.9. Методи приватизації

Таким чином, роздержавлення і приватизація державного майна – це складні й неоднозначні процеси, що потребують детальної організаційно-економічної підготовки нового рівня загальної та економічної культури, не допускають квапливості. Кожен із способів приватизації та роз-

державлення має свої переваги й недоліки, тому для досягнення кращого результату слід використовувати різні способи. За умов нестабільної економіки особливо необхідна чітка правова процедура приватизації. Успіх можливий лише за активної підтримки більшості населення, коли кожному громадянину гарантовано його частку в загальнонародній власності та він стане повноправним суб'єктом цього процесу.

Висновки до теми 2

Економічна система – це багатогранна єдність закономірно пов'язаних між собою явищ і процесів економічного життя суспільства, усі елементи якої перебувають в органічному взаємозв'язку між собою і не існують за його межами (кордонами); це система взаємозв'язку між виробниками та споживачами товарів і послуг.

Економічна система відрізняється своєю органічністю, цілісністю, і функціонує вона подібно до живого організму.

Будь-яка економічна система відповідає на запитання: "Що виробляти? Як виробляти? Для кого виробляти?"

Основними типами економічних систем є:

- традиційна економічна система;
- ринкова економічна система;
- командна економічна система;
- змішана економічна система.

Головними перевагами ринкової системи є ефективний розподіл ресурсів, які спрямовують у галузі, найбільш необхідні суспільству, що приводить до максимальної економічної ефективності; конкуренція, яка спричиняє підвищення якості виробленої продукції, що стимулює підприємців знижувати витрати та запроваджувати досягнення НТП; висока підприємницька та споживацька активність, що прискорює оборот капіталу, сприяє покращенню рівня життя населення.

Власність – це система відносин між людьми щодо володіння, розпорядження, користування та привласнення благ, з одного боку, а з іншого – відчуження будь-яких благ.

Власність посада центральне місце в економічній системі, бо виявляє спосіб поєднання робітника й засобів виробництва, мету функціонування та розвитку економічної системи, визначає соціальну і політичну структуру суспільства, розкриває сутність соціально-економічного буття суспільства.

Роздержавлення – це сукупність заходів із перетворення державної власності, спрямованих на усунення надмірної ролі держави в економіці, шляхом зменшення частки державної власності через механізми приватизації, зменшення ролі держави як об'єкта господарювання.

Приватизація – це перехід державної власності в будь-які інші форми.

Глосарій

Власність – це система відносин між людьми щодо володіння, розпорядження, користування та привласнення благ, з одного боку, а з іншого – відчуження будь-яких благ.

Володіння – це, фактично, фізичний контроль над (предметами) благами.

Економічна система – це багатогранна єдність закономірно пов'язаних між собою явищ і процесів економічного життя суспільства, усі елементи якої перебувають в органічному взаємозв'язку між собою і не існують за його межами (кордонами); це система взаємозв'язку між виробниками та споживачами товарів і послуг.

Економічний аспект розглядає відносини людина – річ – людина (л – р – л) і відповідає на запитання, яким чином відбувається привласнення (відчуження) благ.

Змішана власність поєднує різні форми власності: приватну, державну, кооперативну та інші форми.

Капіталістична власність – це зосередження прав власності підприємця на засоби й результати праці та відсутність власності на найманого робітника, який має особисту свободу.

Командно-адміністративна економіка характеризується тим, що практично відсутнє безробіття, засоби виробництва не є приватною власністю; стримання соціального розшарування, утримання гідного рівня соціальних гарантій забезпечено державою.

Користування – це право споживання речі, залежно від її призначення.

Ліберальна економіка, якій характерне прагнення до підвищення ефективності культурної програми, що потребує іншого ставлення особистості, орієнтації на особисту ініціативу.

Об'єкти власності – це блага, щодо яких складаються відносини власності.

Первіснообщинна власність, якій характерні однакові права всіх членів общини на об'єкт власності – землю, а також на засоби праці й результати виробництва.

Приватизація – це перехід державної власності в будь-які інші форми.

Приватна власність – це тип власності, коли право на володіння, користування і розпорядження об'єктом власності та отримання доходу належить приватній (фізичній чи юридичній) особі.

Привласнення – це процес, який виникає в результаті поєднання об'єкта й суб'єкта привласнення, тобто це конкретно громадський спосіб оволодіння річчю. Воно означає ставлення суб'єкта до певних речей як власника.

Проміжна економіка містить елементи традиційної та ліберальної.

Рабовласницька власність – це абсолютна концентрація прав власності рабовласника на засоби виробництва, результати праці й на працівника.

Роздержавлення – це сукупність заходів із перетворення державної власності, спрямованих на усунення надмірної ролі держави в економіці, шляхом зменшення частки державної власності через механізми приватизації, зменшення ролі держави як об'єкта господарювання.

Розпорядження – це одне із правочинностей власника, яке дозволяє йому на свій розсуд здійснювати щодо належного йому майна будь-які дії.

Спосіб виробництва – це особливий спосіб привласнення праці безпосередніх працівників, обумовлений формою власності на засоби виробництва і відповідною громадською формою праці.

Суб'єкти власності – фізичні та юридичні особи, а також держава (виділяють окремо), між якими виникають відносини власності.

Суспільна власність – це привласнення благ усім суспільством (народом) загалом.

Традиційна економіка будь-якими засобами прагне зберегти старі елементи культурної програми, що приводить до культу особистості, орієнтування на громадськість колективу.

Феодальна власність – це абсолютні права власності феодала на землю й обмежені права на працівника (селянина-кріпака).

Юридичний аспект – розглядає відносини між людиною та річчю (л – р) та відповідає на запитання, хто є власником цього блага.

Завдання для самодіагностики

Контрольні запитання

1. До якого типу належить економічна система України?
2. Назвіть типи та форми власності в Україні. Чи існують між ними суперечності?
3. Чим різняться поняття "використання", "володіння", "розпорядження"?
4. Чи є зв'язок між формами власності й типами економічних систем?
5. Що таке "роздержавлення"?
6. Які є способи приватизації?
7. У чому полягають проблеми та суперечності становлення економічної системи в Україні?

Тестові завдання

1. Якої форми власності немає:

- а) феодальної;
- б) капіталістичної;
- в) приватної;
- г) рабовласницької?

Правильна відповідь: в).

2. Які є підприємства за формами власності:

- а) приватні, колективні, державні;
- б) приватні, малі, середні;
- в) малі, середні, великі;
- г) немає?

Правильна відповідь: а).

3. Оренда з подальшим викупом – це:

- а) метод роздержавлення та приватизації;
- б) спосіб роздержавлення та приватизації;
- в) перехід із роздержавлення до приватизації;
- г) функція роздержавлення та приватизації.

Правильна відповідь: а).

4. Економічна система – це:

а) самостійний суб'єкт господарювання, який має права юридичної особи та здійснює виробничу, комерційну, науково-дослідну діяльність, із метою отримання прибутку;

б) багатогранна єдність закономірно пов'язаних між собою явищ і процесів економічного життя суспільства, усі елементи якої перебувають в органічному взаємозв'язку між собою і не існують за його межами (кордонами); це система взаємозв'язку між виробниками та споживачами товарів і послуг;

в) абсолютна концентрація прав власності рабовласника на засоби виробництва, результати праці й на працівника;

г) привласнення благ усім суспільством (народом) загалом.

Правильна відповідь: б).

5. Якого способу виробництва немає:

а) рабовласницького;

б) феодалного;

в) комуністичного;

г) ліберального?

Правильна відповідь: г).

6. Згідно з економічним підходом, власність – це:

а) відносини між людьми, опосередковані реччю;

б) річ, яка належить певній людині;

в) ставлення людини до речі як до своєї;

г) усі відповіді правильні.

Правильна відповідь: г).

7. Головну роль у системі відносин власності відіграє:

а) суспільна форма праці;

б) власність на вироблений продукт;

в) власність на засоби виробництва;

г) організаційно-економічні, господарчі форми реалізації власності.

Правильна відповідь: в).

8. Приватизація – це:

а) зменшення державного впливу на економіку;

б) перехід державної власності у приватну;

в) скорочення частки державного замовлення;

г) процес передавання у приватну власність націоналізованих підприємств.

Правильна відповідь: б).

9. Найбільш поширеною у світовій економічній літературі є класифікація економічних систем, що:

- а) демонструє зв'язки в суспільстві між виробництвом і споживанням;
- б) аналізує явища та процеси суспільного життя (формаційний підхід);
- в) аналізує їх за двома ознаками: форма власності на засоби виробництва та спосіб координації й управління економікою;
- г) аналізує їхнє географічне положення.

Правильна відповідь: в).

10. Спосіб виробництва – це:

- а) єдність двох взаємообумовлених сторін – засобів праці та предметів праці;
- б) єдність двох взаємообумовлених сторін – продуктивних сил і виробничих відносин;
- в) єдність двох взаємообумовлених сторін – продуктивних сил і соціально-економічних відносин;
- г) єдність двох взаємообумовлених сторін – продуктивних сил і робітників.

Правильна відповідь: б).

Евристичні завдання

1. Розрізніть об'єкти та суб'єкти власності.

Завод "Турбоатом", сім'я Петрових, токарний верстат, земля, держава, виробничі споруди, патент на виробництво нової марки машинного масла, трубопроводи, громадянин І. В. Бойко, автомобіль, приватне підприємство "Едельвейс".

Відповідь дайте у вигляді таблиці, де з одного боку запишіть суб'єкти власності, а з другого – об'єкти.

2. Зробіть порівняльний аналіз ринкової економіки та командно-адміністративної економіки, згідно з такими критеріями: основні риси; основні переваги; основні недоліки.

Відповідь проілюструйте прикладами з економічного життя.

Література: [6; 21; 22; 39; 40; 50].

3. Товарна форма організації суспільного виробництва. Товар та гроші

Мета теми: формування у студентів таких професійних компетентностей: здатність формулювати значення й суспільну роль товарного господарства та закону вартості, а також сутність, функцій грошей і закон грошового обігу.

Загальна компетентність: здатність розрізняти вартість і ціну товару з погляду різних шкіл, а також аналізувати механізм дії та наслідки закону вартості.

Питання для вивчення

- 3.1. Основні форми суспільного господарства.
- 3.2. Економічні теорії про власність товару.
- 3.3. Гроші, їхнє походження та сутність.

Ключові слова: суспільний розподіл праці, товарне господарство, спеціалізація, закон вартості, гроші, функції грошей, закон грошового обігу, грошові агрегати.

3.1. Основні форми суспільного господарства

Суспільне господарство – це спосіб організації дій, спрямованих на задоволення матеріальних потреб людини та суспільства.

У процесі еволюції економічних відносин були такі форми суспільного господарства (рис. 3.1):

1. Натуральне господарство.
2. Товарне господарство.

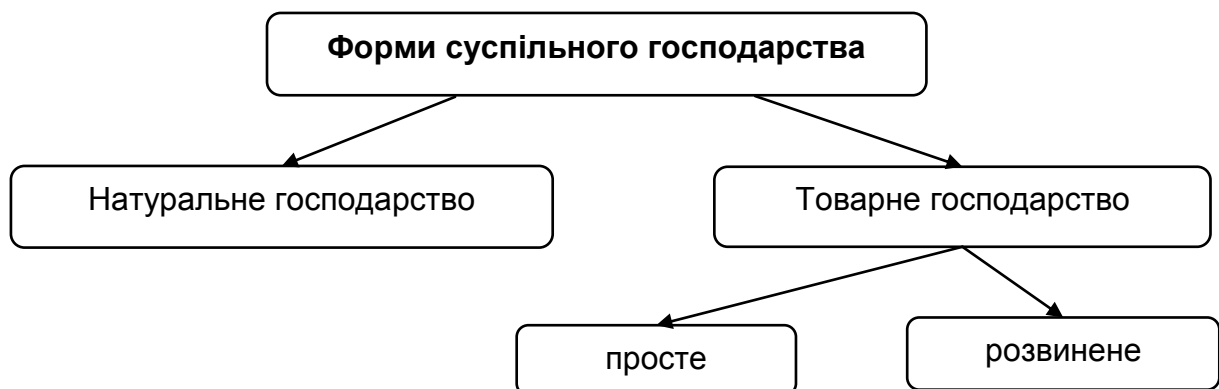

Рис. 3.1. Форми суспільного господарства

Натуральне господарство – це спосіб організації економічної діяльності, за якого, все необхідне для задоволення матеріальних потреб вироблено всередині господарства. Натуральне господарство є невід'ємною рисою традиційної економічної системи, яка, переважно, існувала на ранніх стадіях формування суспільства (первіснообщинний, робото-власницький та феодалський лад).

Характерні ознаки натурального господарства:

1. Замкнутість – відсутність економічних відносин (найчастіше й будь-яких інших відносин) за межами господарства.
2. Примітивні знаряддя праці – використання обмежених можливостей тільки власного виробництва та, переважно, ручної праці.
3. Переважання сільськогосподарського виробництва – основні види господарської діяльності землеробство та скотарство.
4. Відсутність розподілу праці – відсутність спеціалізації у процесі виробництва товарів і послуг.

Товарне господарство – це спосіб організації економічної діяльності, за якого продукти виробляють не для споживання, а для продажу.

Товарне господарство буває двох типів:

1. Просте – засноване на особистій праці.
2. Розвинене – засноване на найманій праці.

Характерні ознаки товарного господарства:

1. Наявність розподілу праці, тобто спеціалізації.
2. Зв'язок виробництва і споживання через ринок – механізм, за допомогою якого формують попит та пропозицію на товари й послуги.
3. Використання як ручної, так і машинної техніки – конкуренція між виробниками стимулює розвиток НТП (науково-технічного прогресу) і, навпаки, розвиток техніки й технологій забезпечують появу конкурентних переваг.

Є декілька необхідних умов для існування товарного господарства.

Перша умова – *економічна свобода і відокремлення виробників як власників засобів виробництва*. За цієї умови виробник особисто вирішує, що створювати, як і для кого, виходячи з наявних у його розпорядженні ресурсів.

Друга умова – *перехід продукту від виробника до споживача здійснюють тільки через акт купівлі-продажу*. Інші форми передавання продукту вважають нетоварними (дарування, спадкування та ін.).

Третя, основна й найважливіша умова – *суспільний розподіл праці* – це спеціалізація окремих груп виробників на випуску певних товарів

або наданні послуг. Уважають, що історично відбулося чотири великі суспільні розподіли праці:

1. *Відокремлення землеробства від скотарства*, що привело до осілости (зародження села) і до появи першої форми грошей (худоба, хутро, зерно та ін.).

2. *Виділення ремесла*, що спричинило появу металевих грошей і відокремленню міста від села.

3. *Відокремлення торгівлі*, що привело до появи класу купців та лихварів.

4. Згідно із четвертим суспільним розподілом праці, серед науковців є дві думки:

відокремлення сфери послуг;

відокремлення фізичної й розумової праці.

Товарна господарська діяльність передбачає задоволення матеріальних потреб шляхом виробництва товарів.

Товар – це продукт праці, вироблений для обміну та здатний задовольняти ту чи ту потребу людини.

Властивості товару:

1. **Мінова вартість** – це властивість товару обмінюватися на інші товари в певній пропорції.

2. **Споживча вартість** – це здатність товару задовольняти ту чи ту потребу людини.

Ці властивості є мірилом вартості товару, яка залежить від величини потреби в такому товарі та встановлює пропорцію його обміну.

3.2. Економічні теорії про власність товару

Є різні теоретичні підходи, які пояснюють визначення вартості товару.

Трудова теорія вартості передбачає, що в основі обміну товарів лежать витрати праці на їхнє виробництво. Цю теорію було розроблено прихильниками класичної політичної економії, які вперше фундаментально дослідили проблему формування вартості.

Із позицій цієї теорії вартість розглядають як витрати суспільної праці на виробництво товарів. Водночас індивідуальні витрати праці кожного виробника на створення однакових товарів будуть суттєво відрізнятися за рахунок різної кваліфікації, продуктивності та ін., проте вартість

цих товарів має бути однаковою, завдяки тому що в її основу покладено не індивідуальні, а суспільно необхідні витрати праці (СНВП).

СНВП – це витрати праці, які визнаються суспільством як необхідні за цього рівня розвитку продуктивних сил. СНВП становлять витрати праці за середніх умов виробництва (середнього рівня кваліфікації, технічної оснащеності, інтенсивності та ін.). За цих обставин, працю, яку витрачають на виробництво товару, за своїм характером розподілено на два види:

1. **Конкретна праця** – це витрати праці конкретного виробника на виробництво конкретного товару. Ці витрати будуть індивідуальними для кожного виробника.

2. **Абстрактна праця** – це те загальне, що є у праці кожного виробника, тобто фізіологічні витрати робочої сили. Саме абстрактна праця створює співмірну вартість товарів.

Згідно із трудовою теорією, вартість товару розраховують як суму капіталу, витраченого на його виробництво, і додаткової вартості:

$$W = K_{ав.} + m, \quad (3.1)$$

де W – вартість товару;

$K_{ав.}$ – авансований капітал;

m – додаткова вартість.

Авансований капітал – це капітал, попередньо вкладений у виробництво, складається із двох частин:

1. *Постійний капітал* (c) – це капітал, витрачений на придбання засобів виробництва, який у процесі виробництва не змінює своєї величини;

2. *Змінний капітал* (v) – це капітал, витрачений на придбання робочої сили, який у процесі виробництва змінює свою величину.

$$K_{ав.} = c + v. \quad (3.2)$$

Органічна побудова капіталу (ОПК) – це пропорція, яка відображає співвідношення постійного до змінного капіталу ($c : v$). Наприклад, якщо $K_{ав.} = 200$ тис. грн, $ОПК = 7 : 3$, то всього авансований капітал складається з 10 частин ($7 + 3$), вартість постійного капіталу – 140 тис. грн ($c = 200 : 10 \times 7$); вартість змінного капіталу – 60 тис. грн ($v = 200 : 10 \times 3$).

Причому все, на що витрачено постійний капітал (будівлі, споруди, устаткування, матеріали та ін.) – є *раніше створеною вартістю (PCB)*, а сума змінного капіталу (заробітної плати) й додаткової вартості ($v + m$) – *знов створеної вартості (ЗСВ)*.

Таким чином, формула (3.1) має такий вигляд:

$$W = c + v + m = PCB + ЗСВ. \quad (3.3)$$

Процес формування вартості товару показано на рис. 3.2.

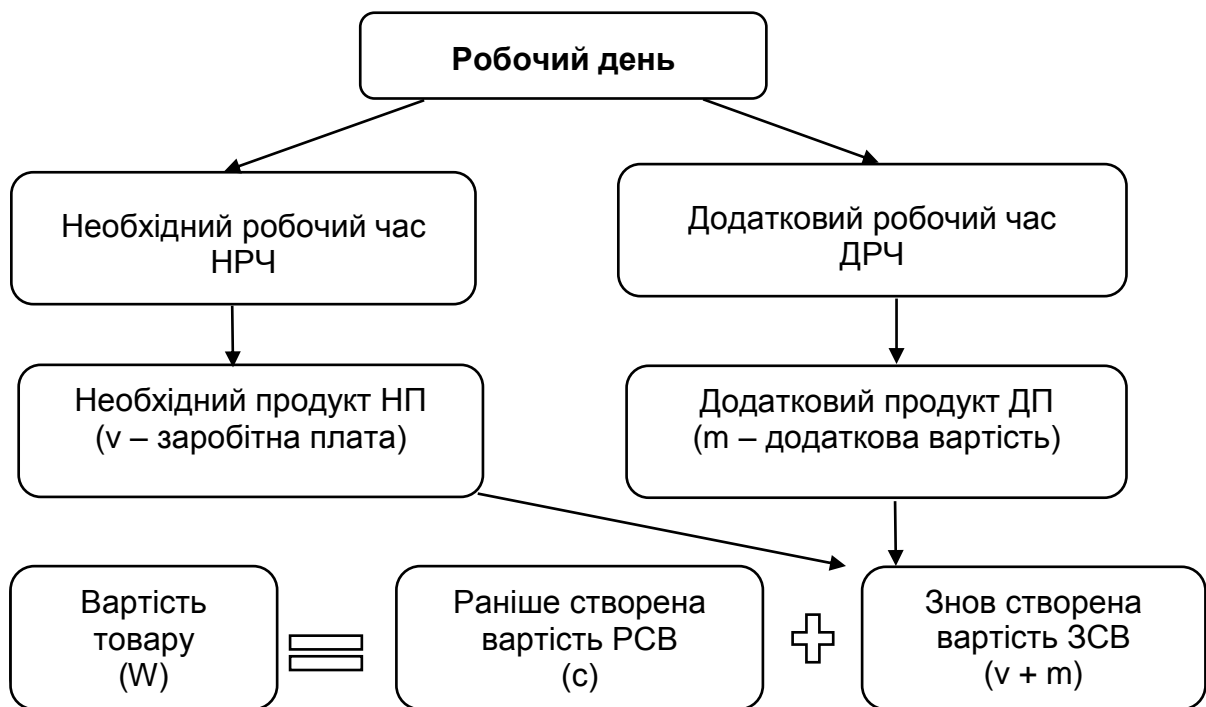

Рис. 3.2. Процес формування вартості товару, згідно із трудовою теорією

Робочий день (8 год) складається із двох частин:

1. *Необхідний робочий час (НРЧ)* – це частина робочого дня, протягом якої робочий створює вартість, що дорівнює вартості витраченої робочої сили (його заробітна плата);

2. *Додатковий робочий час (ДРЧ)* – це частина робочого дня, яка залишається понад необхідний робочий час.

Протягом НРЧ робочий створює необхідний продукт (НП), тим самим він заробляє собі заробітну плату (v) за цей день. Протягом ДРЧ робочий створює додатковий продукт (ДП), величина якого є додатковою вартістю (m), тобто прибутком підприємця.

Відсоткові співвідношення між m і v , ДРЧ та НРЧ, ДП і НП показує норма додаткової вартості (m'):

$$m' = \frac{m}{v} \times 100 \% = \frac{\text{ДРЧ}}{\text{НРЧ}} \times 100 \% = \frac{\text{ДП}}{\text{НП}} \times 100 \%. \quad (3.4)$$

Таким чином, вартість виробленого продукту складається зі спожитих засобів виробництва (РСВ) (сировини, матеріалів, амортизації устаткування та ін.) та нової вартості, створеної живою працею людини (ЗСВ).

Критика трудової теорії вартості. Слід зазначити, що трудова теорія вартості не є досконалою. Вона розглядає категорію вартості тільки з позиції товаровиробника та його витрат на створення товарів, тобто з погляду пропозиції. Споживчий попит на блага, їхні якості, рідкість або доступність у цьому разі взагалі не враховують. Наприклад, ця теорія не пояснює відмінностей у вартості земельних ділянок, залежно від їхнього місцезнаходження, різних порід деревини, вугілля та алмазів, виробництво (видобуток), яких є практично однаковим за витратами праці. Дж. С. Мілль критикує трудову теорію вартості за допомогою "парадокса старого вина", витрати на виробництво якого такі самі, як і молодого, а вартості суттєво відрізняються.

Теорія граничної корисності запропонована маржиналістами, які стверджували, що в основу пропорції обміну покладено граничні корисності товарів. Гранична корисність – це задоволеність, яку дістає споживач від кожної додаткової одиниці спожитого блага. Ця теорія розглядає категорію вартості тільки із суб'єктивної позиції окремого споживача, який орієнтується на корисні властивості товарів і на їхню рідкість (або доступність), тобто життєво необхідні товари (вода, хліб та ін.), теоретично, є найбільш цінними для людини, але за рахунок їхньої великої кількості й доступності, їхня ринкова ціна є значно меншою, ніж предметів розкоші, кількість яких є обмеженою. Цей підхід, з одного боку, пояснює парадокс А. Сміта (чому ціна алмазів є набагато вищою, ніж води, яка є більш корисною), але, з іншого – не дозволяє кількісно оцінити вартість товару та не враховує витрати на його виробництво.

Теорія "трьох факторів виробництва", розроблена Ж.-Б. Сеєм, згідно з якою вартість товарів складається з доходів, що отримують власники факторів виробництва, які безпосередньо задіяні у виробничому процесі та створюють відповідну частину вартості (капітал – відсоток, земля – рента, праця – заробітна плата).

Неокласична теорія є сучасною і пояснює формування вартості товарів на основі рівноваги попиту та пропозиції. В основу попиту покладено корисність благ, а величину пропозиції обумовлено витратами на їхнє виробництво, тобто цей підхід поєднує постулати трудової теорії вартості й теорії граничної корисності, тим самим елімінуючи їхні суперечності й недоліки.

Кожен виробник для досягнення максимальної величини прибутку прагне створювати товар із найменшими витратами, які безпосередньо залежать від швидкості виробництва продукції за одиницю часу, тобто **продуктивності праці**. Цей параметр визначає результативність живої праці, його розраховують за такою формулою:

$$\text{Продуктивність праці} = \frac{\text{Випуск продукції}}{\text{Витрати праці}}. \quad (3.5)$$

Ця формула передбачає декілька варіантів розрахунку, залежно від одиниць вимірювання її параметрів. Випуск продукції (у чисельнику) може бути розраховано як кількість одиниць або як вартість виробленої продукції (у грошовому обчисленні) за певний період часу. Витрати праці (у знаменнику) може бути наведено кількістю робітників або витратами часу. Наприклад, якщо двоє робітників за 10 год виробляють 20 од. продукції вартістю 50 грн/од., то продуктивність праці може дорівнювати:

10 од. продукції на одного робітника;

500 грн на одного робітника;

2 од. продукції на годину;

100 грн на годину.

Між продуктивністю праці та вартістю товарів є обернена залежність – чим вища продуктивність праці, тим менші витрати часу на виробництво одиниці продукції й, відповідно, її вартість.

Зростання продуктивності праці обумовлено впливом таких факторів:

1. Упровадженням досягнень НТП.

2. Удосконаленням організації виробництва.

3. Підвищенням кваліфікації робочої сили, інтенсивності та умов праці.

4. Розвитком системи стимулювання праці.

5. Скороченням утрат робочого часу та ін.

Процес купівлі-продажу товарів регулюють законом вартості.

Закон вартості (закон еквівалентного обміну) – товари обмінюють один на одного, відповідно до їхньої вартості. Водночас вартість визначено

на основі СНВП (суспільно необхідних витрат праці (згідно із трудовою теорією) і ступеня його корисності для споживача (згідно з теорією граничної корисності).

Під впливом коливань попиту та пропозиції формується співвідношення ціни товару і його вартості:

Ціна = вартості, якщо попит = пропозиції;

Ціна > вартості, якщо попит > пропозиції;

Ціна < вартості, якщо попит < пропозиції.

Закон вартості в умовах ринкової економіки виконує такі **функції**:

1. *Сприяє розподілу і перерозподілу ресурсів.* За допомогою ринкового механізму відбувається переливання капіталів і робочої сили між галузями економіки. Водночас єдиним стимулятором та індикатором зміни ринкової кон'юнктури (падіння або зростання попиту) є прибутковість, на яку орієнтуються власники факторів виробництва.

2. *Стимулює розвиток продуктивних сил.* Прагнення до зниження витрат на одиницю продукції постійно підштовхує виробників до впровадження нової техніки, технології, організації виробництва тощо.

3. *Призводить до диференціації виробників* (розшарування на багатих і бідних). Фірми однієї галузі, індивідуальні витрати на виробництво одиниці продукції яких нижчі, отримують економічний прибуток, а яких вищі – зазнають збитків. У табл. 3.1 наведено приклад розрахунку СНВП, прибутку та збитків окремих груп виробників.

Таблиця 3.1

Приклад розрахунку СНВП, прибутку та збитків окремих груп виробників

Групи товаровиробників	Обсяг виробленої продукції, од.	Індивідуальні витрати на виробництво од. продукції, год	СНВП у грошовій формі (1 год = 1 грн), грн	Прибуток (+), збиток (-) на од. продукції, грн	Загальний прибуток (+), збиток (-), грн
1	40	5	5,7	+0,7	+28
2	60	4	5,7	+1,7	+102
3	50	6	5,7	-0,3	-15
4	80	7	5,7	-1,3	-104
$\text{СНВП} = \frac{(5 \times 40) + (4 \times 60) + (6 \times 50) + (7 \times 80)}{40 + 60 + 50 + 80} \approx 5,7 \text{ (год)}$					

3.3. Гроші, їхнє походження та сутність

В економічній теорії є різні теорії грошей. Серед них найбільш відомі такі:

металева теорія грошей, за якою гроші ототожнюють із благородними металами – золотом, сріблом, міддю, тощо;

номіналістична теорія, за якою гроші є тільки знаками вартості, умовними рахунковими одиницями, купівельну спроможність яких установлює держава;

кількісна теорія грошей, яку зведено до того, що величина вартості грошей перебуває в оберненій залежності від їхньої кількості. За кількісною теорією свою вартість гроші набувають лише тоді, коли вони з'являються на ринку та можна визначити їхню кількість;

теорія "регульованої валюти", яка поєднує основні положення номіналістичної та кількісної теорій грошей. Перевагу віддано паперовим грошам, кількість яких може регулювати держава.

Щоб досконаліше розібратися із природою виникнення сучасних грошей, слід звернутися до історії обміну товарів.

В умовах первісного суспільства обмін товарами мав простий або випадковий характер. В обміні беруть участь мінімум два товари. Один із них – той товар, який обмінюють, – перебуває в так званій відносній формі вартості. Другий товар, на який відбувається обмін, перебуває в еквівалентній формі вартості, слугує товаром-еквівалентом. Суспільство розвивалося, виник суспільний розподіл праці. Обмін товарами став мати більш регулярний характер. Необхідність регулярно обмінюватися товарами викликала потребу в більш розгорнутій формі обміну. За розгорнутої форми обміну один товар, на виробництві якого спеціалізується виробник, обмінюється на цілу групу товарів, яких потребує виробник. Ця форма досконаліша, ніж проста. Але із часом вона почала гальмувати розвиток товарних відносин, тому що була досить складною. Тому розгорнута форма обміну товарами поступово змінилася на загальну форму товарного обміну, за якої всі товари перебувають у відносній формі обміну й тільки один – в еквівалентній. У різних народів товар-еквівалент був свій – той, який найбільш цінувався: хутро, худоба, сіль, мушлі та інші види товарів.

Із утворенням держав та розвитком міжнародної торгівлі виникла потреба в одному товарі-еквіваленті для всіх країн і народів. Так відбувся

перехід до грошової форми обміну, за якої за одним товаром закріпилася властивість загального еквівалента.

Так склалося, що міжнародними грошима стало золото. Золото має переваги перед іншими товарами, що пов'язано в основному з його фізико-хімічними властивостями. Причинами, які привели до того, що грошима стало золото, є:

- добра збереженість;
- транспортабельність;
- однорідність;
- подільність;
- портативність;
- відносна рідкість.

Спочатку гроші були у вигляді золотих і срібних злитків. Потім з'явилися золоті та срібні монети. **Монета** – це злиток певної ваги та форми. Поступово золоті гроші витіснили з обігу срібні. Потім з'явилися білонні гроші. **Білонна монета** (від фр. *Billon* – низькопробне срібло) – це розмінна монета, номінал якої перевищує вартість і металу, що в ній міститься, і витрати на її чеканку. (*Сучасні монети в усіх країнах є білонними.*) Білонні, або неповноцінні, монети якийсь час були в обігу нарівні із золотими, повноцінними. Згодом з'явилися паперові гроші (у Китаї – у XII ст., на Русі – у XVIII ст.). **Паперові гроші** – це знаки, які замінюють в обігу золоті гроші та не мають практично своєї вартості. Паперові гроші цінують виключно завдяки авторитету банку, держави. Найбільш поширеною сучасною формою грошей є кредитні гроші (неповноцінні гроші, знаки вартості, що виникають на основі збереження майнових зобов'язань приватних осіб і держави).

У сучасних умовах, коли в усьому світі припинено обмін паперових грошей на золото, а золоті гроші повністю вийшли з обігу, гроші втратили свою товарну природу. Тому сьогодні гроші визначають як усе те, що приймають у суспільстві як гроші. Отже, гроші – це особливий товар, що слугує загальним еквівалентом.

Гроші – це засіб, що виявляє цінності товарних ресурсів, які беруть участь у господарському житті суспільства; універсальне втілення цінності у формах, відповідних цьому рівню товарних відносин. Основна *властивість грошей* – їхня ліквідність. Під **ліквідністю** розуміють здатність будь-якого майна (активів) бути засобом платежу або перетворюватися на засіб платежу.

Сутність грошей виявляють у їхніх функціях. Гроші виконують такі функції:

міра вартості, яку виявляють у визначенні ціни товару (ціна – грошове обчислення вартості товару);

засіб обігу – гроші виконують цю функцію, обслуговуючи роздрібну торгівлю, таким чином відбувається процес купівлі-продажу товарів;

засіб накопичення й утворення скарбів – функція, що виконують під час накопичення, збереження грошей;

засіб платежу – цю функцію гроші виконують під час продажу товарів у кредит, оплати комунальних послуг;

світові гроші є загальним купівельним засобом за односторонньої купівлі товарів однією країною в іншій. Загальним платіжним засобом гроші є під час взаємної міжнародної торгівлі між країнами.

Функції грошей структуровано в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Функції грошей

Назви функцій	Види грошей	Зміст функцій
Міра вартості	Ідеальні повноцінні гроші – золото та срібло. У сучасній економіці – будь-яка валюта	Установлення цін на товари. Ціна – це грошове обчислення вартості товару
Засіб обігу	Реальні гроші – повноцінні (золото та срібло) та неповноцінні (паперові гроші)	Обслуговування процесу купівлі-продажу в роздрібній торгівлі
Засіб накопичення та створення скарбів	Реальні повноцінні гроші – золоті та срібні монети, вироби із золота та срібла, злитки з дорогоцінних металів	Створення збережень і скарбів
Засіб платежу	Кредитні гроші – чеки, векселі, банкноти	Обслуговування процесу продажу товарів та послуг у кредит
Світові гроші	Реальні повноцінні гроші – злитки з дорогоцінних металів	Обслуговування міжнародної торгівлі, показник золотого запасу країни

Сучасні економіки країн разом із готівкою (паперові гроші та розмінна монета) використовують кредитні гроші.

Кредитні гроші (Credit money) – це форма таких грошей, які виникають в умовах, якщо купівлю та продаж товарів і послуг здійснюють із розстроченням платежу (у кредит). Їхня поява пов'язана з функцією грошей як засобу платежу, де гроші є зобов'язанням, яке має бути погашено через заздалегідь установлений термін дійсними грошима. Економічне значення кредитних грошей – зробити грошовий обіг еластичним, здатним відображати потреби товарообігу в готівці, економити дійсні гроші, сприяти розвитку безготівкового розрахунку.

Цікаво знати

Кредитні гроші – це гроші особливого типу, не розмінні на золото, а в обіг їх випускають центральним (Національним) банком як банкноти. Початковою формою кредитних грошей була боргова розписка (документ, яким оформлювали кредитні відносини між позичальником і кредитором), яка вперше з'явилася в Італії XII ст. Спочатку боргові розписки були засобом переказу грошей, а потім їх стали використовувати як засіб платежу. Із часом ці боргові розписки дістали назву "вексель"

Нині кредитні гроші є основою платіжно-розрахункового механізму. Основними видами кредитних грошей є такі: векселі, банкноти, чеки тощо, а також електронні гроші та кредитні картки (рис. 3.3).

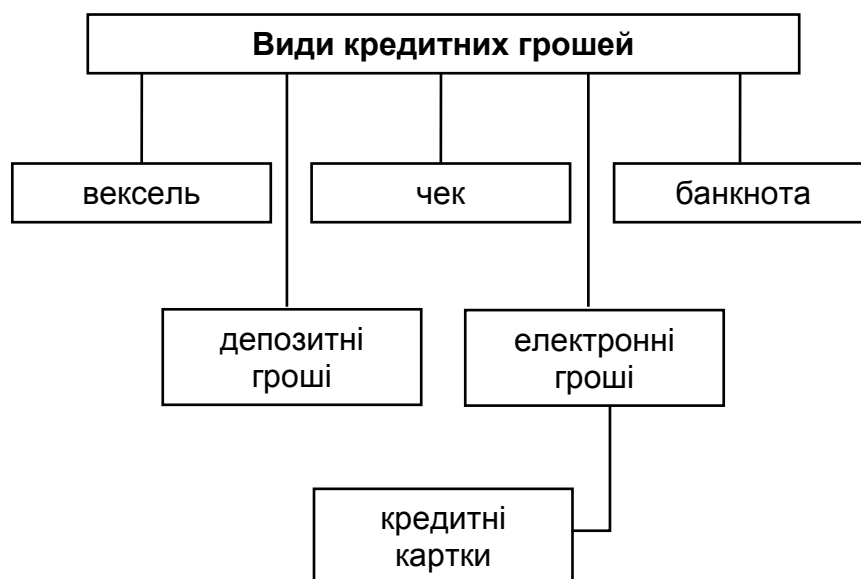

Рис. 3.3. Види кредитних грошей

Вексель – це боргове зобов'язання про виплату боргу у визначений термін та визначеному розмірі.

Чек – це письмовий наказ власника банківського рахунку виплатити вказану суму.

Банкнота – це вексель, виписаний на банк.

Депозитні гроші створено на основі банківських вкладів, що формують систему спеціальних розрахунків між банками.

Електронні гроші – це безготівкові розрахунки за товари й послуги, а також між банками та клієнтами, банками й банками, що здійснюють за допомогою комп'ютерної мережі. Електронні гроші перебувають в обігу через впровадження до сфери розрахунків комп'ютерної технології та сучасної системи зв'язку. На основі електронних грошей виникли кредитні картки, яких є багато видів.

Виникнення кредитних грошей пов'язано з виконанням грошима функції засобу платежу, а паперових грошей – із функцією грошей як засобу обігу. Кредитні гроші випускаються банками і перебувають у вільному обігу, а паперові гроші випускаються державою та мають примусовий характер обігу.

Кількість грошей в обігу регулюють законом грошового обігу.

Грошовий обіг – це сукупність усіх платежів у готівковій та безготівковій формах, у яких гроші виконують функції засобів обігу та платежу.

Карл Маркс відкрив **закон грошового обігу**, сутність якого полягає в тому, що кількість грошей, необхідних для виконання функції засобу обігу, має дорівнювати сумі цін реалізованих товарів, поділеній на кількість оборотів (швидкість обігу) однойменних грошових одиниць. Закон грошового обігу виявляє економічну взаємозалежність між масою товарів, що перебувають в обігу, рівнем їхніх цін і швидкістю обігу грошей:

$$M = \frac{P \times Q - K + a - b}{V}, \quad (3.6)$$

де M – кількість грошей, необхідних для обігу;

P – рівень товарних цін;

Q – кількість проданих на ринку товарів;

K – сума цін товарів, проданих у кредит;

a – сума платежів за зобов'язаннями;

b – сума зобов'язань, які взаємно погашаються;

V – швидкість обігу однойменної грошової одиниці.

Американський економіст І. Фішер відкрив рівняння обміну, відповідно до якого визначають кількість грошей, необхідних для обігу, за формулою, аналогічною запропонованій К. Марксом.

Рівняння обміну (рівняння Фішера) має такий вигляд:

$$M \times V = P \times Q. \quad (3.7)$$

Кількість грошей, необхідних для обігу, називають ще **грошовою масою**. Структуру грошової маси визначено системою грошових агрегатів.

Грошові агрегати потрібні для визначення кількості грошей в економіці країни. Грошових агрегатів є чотири види:

M_0 – тільки готівка – монети та паперові гроші;

M_1 – M_0 + грошові кошти на поточних і розрахункових рахунках та чекові вклади;

M_2 – M_1 + депозити;

M_3 – депозитні вклади та цінні папери.

В Україні грошову масу визначають агрегатом M_2 – готівкові кошти та депозити.

Форму організації грошового обігу, яка історично склалася в цій країні та закріплена законом, називають **грошовою системою країни**. Грошова система країни охоплює національну грошову одиницю, форми грошей, порядок емісії грошей, оборотність в інші валюти світу, а також державні органи, які регулюють грошовий обіг.

Висновки до теми 3

Суспільне господарство – це спосіб організації дій, спрямованих на задоволення матеріальних потреб людини та суспільства.

Форми суспільного господарства:

натуральне господарство – це спосіб організації економічної діяльності, за якого, все необхідне для задоволення матеріальних потреб виробляють усередині господарства;

товарне господарство – це спосіб організації економічної діяльності, за якого продукти виробляють не для споживання, а для продажу.

Товар – це продукт праці, вироблений для обміну і здатний задовольняти ту чи ту потребу людини.

Властивості товару:

мінова вартість – це властивість товару обмінюватися на інші товари в певній пропорції;

споживча вартість – це здатність товару задовольняти ту чи ту потребу людини.

Є різні теоретичні підходи, які пояснюють визначення вартості товару.

Трудова теорія вартості передбачає, що в основу обміну товарів покладено витрати праці на їхнє виробництво.

Теорія граничної корисності запропонована маржиналістами, які стверджували, що в основу пропорції обміну покладено граничні корисності товарів.

Теорію "трьох факторів виробництва" розроблено Ж.-Б. Сеєм, згідно з якою вартість товарів складається з доходів, що отримують власники факторів виробництва, які безпосередньо задіяні у виробничому процесі та створюють відповідну частину вартості.

Неокласична теорія є сучасною й пояснює формування вартості товарів на основі рівноваги попиту та пропозиції.

Продуктивність праці – це швидкість виробництва продукції за одиницю часу.

Гроші – це особливий товар, що слугує загальним еквівалентом.

Сутність грошей виявлено в таких функціях, як:

міра вартості;

засіб обігу;

засіб накопичення й утворення скарбів;

засіб платежу;

світові гроші.

Кількість грошей, необхідних для обігу, називають ще грошовою масою. Структуру грошової маси визначають системою грошових агрегатів. Грошові агрегати потрібні для визначення кількості грошей в економіці країни. Грошових агрегатів є чотири види:

M_0 – тільки готівка – монети та паперові гроші;

M_1 – M_0 + грошові кошти на поточних і розрахункових рахунках та чекові вклади;

M2 – M1 + депозити;

M3 – депозитні вклади та цінні папери.

В Україні грошова маса визначено агрегатом M2 – готівкові кошти та депозити.

Глосарій

Авансований капітал – це капітал, попередньо вкладений у виробництво.

Гроші – це засіб, що виявляє цінності товарних ресурсів, які беруть участь у господарському житті суспільства; універсальне втілення цінності у формах, відповідних такому рівню товарних відносин.

Грошовий обіг – це сукупність усіх платежів у готівковій та безготівковій формах, у яких гроші виконують функції засобів обігу та платежу.

Додатковий робочий час – це частина робочого дня, яка залишається понад необхідний робочий час.

Закон грошового обігу – це кількість грошей, необхідних для виконання функції засобу обігу, має дорівнювати сумі цін реалізованих товарів, поділеній на кількість оборотів (швидкість обігу) однойменних грошових одиниць.

Змінний капітал – це капітал, витрачений на придбання робочої сили, який у процесі виробництва змінює свою величину.

Кредитні гроші (Credit money) – це форма таких грошей, які виникають в умовах, коли купівлю та продаж товарів і послуг здійснюють із розстроченням платежу (у кредит).

Ліквідність – здатність будь-якого майна (активів) бути засобом платежу або перетворюватися на засіб платежу.

Мінова вартість – це властивість товару обмінюватися на інші товари в певній пропорції.

Натуральне господарство – це спосіб організації економічної діяльності, за якого все необхідне для задоволення матеріальних потреб вироблено всередині господарства.

Необхідний робочий час – це частина робочого дня, протягом якої робітник створює вартість, що дорівнює вартості витраченої робочої сили.

Органічна побудова капіталу – це пропорція, яка відображає співвідношення постійного та змінного капіталу.

Постійний капітал – це капітал, витрачений на придбання засобів виробництва, який у процесі виробництва не змінює своєї величини.

Споживча вартість – це здатність товару задовольняти ту чи ту потребу людини.

Суспільне господарство – це спосіб організації дій, спрямованих на задоволення матеріальних потреб людини та суспільства.

Суспільний розподіл праці – це спеціалізація окремих груп виробників на випуску певних товарів або наданні послуг.

Суспільно необхідні витрати праці – витрати праці, які визнаються суспільством як необхідні за цього рівня розвитку продуктивних сил.

Товар – це продукт праці, вироблений для обміну та здатний задовольняти ту чи ту потребу людини.

Товарне господарство – це спосіб організації економічної діяльності, за якого продукти виробляють не для споживання, а для продажу.

Завдання для самодіагностики

Контрольні запитання

1. Назвіть та охарактеризуйте форми суспільного господарства.
2. Перелічіть чотири великі суспільні розподіли праці.
3. Які властивості має товар?
4. Охарактеризуйте процес формування вартості, згідно із трудовою теорією.
5. Із чого складається вартість товарів, згідно з теорією "трьох факторів виробництва" Ж.-Б. Сея?
6. Назвіть функції закону вартості.
7. Дайте пояснення поняттю "депозитні гроші"
8. Визначте необхідність у грошових агрегатах. Назвіть їх.
9. Сформулюйте закон грошового обігу.
10. Дайте характеристику всім видам кредитних грошей.

Тестові завдання

1. Виберіть характерні ознаки натурального господарства:

- а) замкнутість;
- б) зв'язок виробництва і споживання через ринок;
- в) примітивні знаряддя праці;
- г) відсутність розподілу праці.

Правильна відповідь: а), в), г).

2. Яке товарне господарство називають розвиненим:

- а) засноване на застосуванні машинної техніки;
- б) засноване на особистій праці;
- в) засноване на ринкових відносинах;
- г) засноване на найманій праці?

Правильна відповідь: г).

3. До чого призвело відокремлення землеробства від скотарства:

- а) до осілости та появи першої форми грошей;
- б) до відокремлення міста від села;
- в) до появи металевих грошей;
- г) усі відповіді правильні?

Правильна відповідь: а).

4. Чи є це твердження правильним:

Споживча вартість – це властивість товару обмінюватися на інші товари в певній пропорції?

Правильна відповідь: "ні".

5. Суспільно необхідні витрати праці – це:

- а) витрати праці за середнього рівня кваліфікації;
- б) витрати праці за середньої технічної оснащеності;
- в) витрати виробництва за середньої інтенсивності праці;
- г) всі відповіді правильні.

Правильна відповідь: г).

6. Виберіть те, що належить до постійного капіталу:

- а) сировина;
- б) споруди;
- в) устаткування;
- г) заробітна плата.

Правильна відповідь: а), б), в).

7. Згідно із "законом вартості", ціна більша вартості, якщо:

- а) попит = пропозиції;
- б) попит > пропозиції;
- в) попит < пропозиції;
- г) ціна = витратам виробництва.

Правильна відповідь: б).

8. Виберіть те, що належить до визначення поняття "гроші":

- а) гроші – це особливий товар, що є загальним еквівалентом;
- б) гроші – це засіб, що виявляє цінності товарних ресурсів, які беруть участь у господарському житті суспільства; універсальне втілення цінності у формах, відповідних такому рівню товарних відносин;
- в) основна властивість грошей – їхня ліквідність;
- г) усі відповіді правильні.

Правильна відповідь: г).

9. Найбільше в сучасній економіці використовують:

- а) векселі;
- б) чеки;
- в) банкноти;
- г) кредитні картки.

Правильна відповідь: г).

10. Якщо гроші обслуговують роздрібну торгівлю, то виконують функцію:

- а) міри вартості;
- б) засобу обігу;
- в) засобу платежу;
- г) засобу накопичення.

Правильна відповідь: б).

Практичні завдання

1. За даними табл. 3.3 розрахуйте суспільно необхідні витрати праці на виробництво одиниці товару, розмір прибутку (збитків) по кожній групі товаровиробників, якщо один суспільно необхідний час праці дорівнює 5 грн:

Таблиця 3.3

Вихідні дані

Група товаровиробників	Обсяг виробництва, одиниць товару	Індивідуальні витрати часу на виробництво одиниці товару, год
1	185	15
2	250	18
3	200	22

2. В обігу перебуває 450 млрд грн. У країні ціни виросли в середньому на 15 %, обсяг продажу водночас збільшився із 65 млрд од. до 71 млрд од. Швидкість обігу грошей не змінилася.

На скільки відсотків змінилася необхідна кількість грошей в обігу? Яку суму вона становить?

3. Сума цін товарів, які перебувають в обігу – 140 млрд грн, угоди у кредит – 10 млрд грн, термінові платежі – 25 млрд грн, платежі, які взаємогасяться, – 30 млрд грн. Протягом року кожна грошова одиниця проходить 5 оборотів. В обігу перебуває 25 000 млрд грн.

Чи буде ліквідовано інфляційні процеси, якщо держава емісує нові паперові гроші та обмінє їх на старі за курсом 1 : 500? Якщо інфляцію не буде усунено, то у якому співвідношенні потрібно обміняти старі гроші на нові?

4. Родина купила в січні 2014 року квартиру за 15 тис. дол. США. А в січні 2019 року вони продали її за 40 тис. дол. США.

Виграла чи програла родина, продавши квартиру за такою ціною, якщо інфляція у країні становила: 2014 р. – 17 %, 2015 р. – 15 %, 2016 р. – 14 %, 2017 р. – 12 %, 2018 р. – 8 %?

5. Споживчий кошик складається із 3 кг хліба, 9 кг крупи, 2 л молока. Ціна хліба – 12 грн/кг, крупи – 20 грн/кг, молока – 25 грн/л.

Знайдіть індекс інфляції, темп інфляції та кількість років, за які відбудеться подвоювання рівня цін, якщо ціна хліба залишилася незмінною, ціна крупи зменшилася на 25 %, а молока зросла на 30 %?

Література: [4; 13; 21; 22; 30; 34; 40; 42].

4. Капітал. Наймана праця і заробітна плата. Витрати виробництва та прибуток

Мета теми: формування у студентів знань сутності та видів капіталу, форм і систем заробітної плати, механізму взаємодії між капіталом та найманою працею в умовах ринку, а також умінь і навичок у розрахунку різних видів витрат виробництва та прибутку підприємства.

Загальна компетентність: здатність визначати джерела та види капіталу, аналізувати форми й системи заробітної плати, розуміти особливості процесів концентрації та централізації капіталу в сучасному економічному світі, коментувати проблеми взаємодії між капіталом і найманою працею в Україні, класифікувати різні види витрат виробництва та здійснити їхній порівняльний аналіз, робити аргументовані висновки про мінімізацію витрат на сучасних промислових підприємствах.

Питання для вивчення

- 4.1. Капітал: процес виробництва й накопичення.
- 4.2. Види капіталу.
- 4.3. Капітал і праця.
- 4.4. Витрати виробництва.
- 4.5. Прибуток як головна мета діяльності підприємства.

Ключові слова: капітал, органічна побудова капіталу, концентрація капіталу, централізація капіталу, постійний капітал, змінний капітал, основний капітал, оборотний капітал, номінальна заробітна плата, реальна заробітна плата, погодинна форма оплати праці, відрядна форма оплати праці, зовнішні витрати, внутрішні витрати, граничні витрати, трансакційні витрати, бухгалтерський прибуток, економічний прибуток, нормальний прибуток.

4.1. Капітал: процес виробництва й накопичення

Теорія капіталу є однією з найважливіших складових частин сучасної політичної економії. Економічна сутність цієї категорії різними вченими в різні часи визначалася по-різному.

Першими науковцями, які досліджували категорію "капітал", були меркантилісти. Економічні погляди меркантилістів сформувалися під впливом суспільно-політичних процесів, які відбувалися у світі наприкінці XV ст. Як відомо, "нееквівалентна" торгівля європейських купців з американськими виробниками забезпечила європейцям величезні "надприбутки", тоді як укладання капіталу в інші сфери національного господарства було малоприбутковим. З огляду на це, ранні меркантилісти (Ж.-Б. Кольбер, М. Коперник, Ю. Крижанич, В. Стаффорд та ін.) під капіталом розуміли лише торговельний капітал, оскільки він був здатний давати дохід його власникам, тоді як укладання капіталу в інші сфери національного господарства було малоприбутковим. Однак такий вузький підхід до розуміння економічної сутності капіталу був характерним лише для ранніх меркантилістів. У 2-й половині XVI ст. Т. Мен і А. Монкретьєн розробили теорію активного торговельного балансу й тим самим започаткували матеріально-речове розуміння сутності капіталу.

У 2-й половині XVIII ст. у західній науці виникла інша економічна школа – школа фізіократів, яка досить ґрунтовно вивчала проблеми "циркуляції" капіталу. Зокрема, фізіократи (Ф. Кене, А. Р. Ж. Тюрґо) першими в економічній науці почали ототожнювати капітал із засобами виробництва, що в подальшому слугувало системотвірним елементом у різних теоріях руху капіталу.

Український внесок у розвиток теорії капіталу зробили представники класичної політичної економії (Т. Мальтус, Дж. Мілль, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сей, А. Сміт та ін.), які категорію "капітал" ототожнювали з товарними запасами та уречевленою працею, закладеною в засобах виробництва. Окрім того, А. Сміт першим в історії світової політичної економії здійснив поділ капіталу на основний та оборотний. Під *основним капіталом* Сміт розумів знаряддя праці, машини, будівлі, споруди трудовий досвід і здібності людей, здатних давати дохід у вигляді підприємницького прибутку лише одному власнику, а під *оборотним* – матеріали, готову продукцію, продукти харчування та гроші, які також здатні давати їхнім власникам дохід, але водночас перебувають у постійному русі, "залишаючи" свого власника в товарній формі, а повертаючись до нього у грошовій.

У межах класичної теорії капіталу окремо виділяють теорію трьох факторів виробництва, запропоновану Ж.-Б. Сеєм у XIX ст. Згідно із цією теорією, є три фактори виробництва (праця, земля, капітал), кожний із яких дає відповідний дохід: праця – заробітну плату, земля – ренту,

капітал – прибуток. Отже, у трактуванні Сея, капітал – це фактор виробництва, який здатний давати дохід його власнику у формі прибутку.

Ідеї класиків щодо визначення сутності капіталу розвинув К. Маркс, який капіталу дав таке визначення: "капітал – це самозростаюча вартість". Інакше кажучи, на думку Маркса, капітал – це вартість, яка створює додаткову вартість шляхом експлуатації найманої праці капіталом. Маркс навіть увів у науковий обіг таке поняття, як "фетишизм капіталу", сутність якого полягає в такому. В умовах капіталізму виникає хибне уявлення ("фетиш") про те, що засоби виробництва (або сума грошей, на яку можна їх придбати) володіють здатністю давати дохід. Маркс наголошував, що насправді засоби виробництва не здатні давати дохід у формі додаткової вартості, оскільки її створено лише живою працею найманих працівників, тобто змінним капіталом.

У кінці XIX – на початку XX ст. в економічній науці виникла маржиналістська теорія капіталу, згідно з якою капітал є джерелом доходу для його власника упродовж тривалого часу. У цьому зв'язку один із найвідоміших маржиналістів А. Маршалл навіть помилково почав ототожнювати поняття "капітал" і "прибуток", оскільки і капітал, і прибуток мають однакову специфічну властивість – здатність давати дохід. Під капіталом Маршалл розумів будівлі, споруди, виробниче устаткування, сировину, матеріали й навіть готову продукцію.

У 30-ті рр. XX ст. у західній науці відбулася "кейнсіанська революція", у результаті якої економічні проблеми почали досліджувати на макроекономічному рівні (рівні країни). Так, на думку Дж. Кейнса, основою успішного розвитку країни є прискорений рух капіталу та потужні інвестиції. Для досягнення цієї мети він уважав за потрібне знизити ставки кредитування, зменшити обсяг податків, збільшити обсяг державних закупівель товарів і послуг.

У 2-й половині XX ст. учені-економісти продовжили активно досліджувати сутність, функції та рух капіталу в ринковій економіці. Досить відомою в цей період була інституціональна, а згодом неінституціональна, теорія капіталу, представники якої (Д. Алчіан, Дж. Гелбрейт, Д. Норт, Р. Коуз та ін.) почали досліджувати проблеми капіталу з урахуванням впливу як економічних, так і неекономічних факторів, а саме демографічних, політичних, культурних, правових, релігійних. Наприклад, Р. Коуз аналізував категорію "капітал" у межах концепції захисту прав приватності власності та вказував на те, що той, хто володіє правами власності на капітал, повинен мати право користуватися ним і отримувати дохід.

Досить поширеною в цей період була й монетаристська теорія капіталу, яка виникла у 70-ті рр. ХХ ст. і була викликана бурхливим розвитком світових фондових ринків. У цих економічних умовах представники монетаризму (І. Фішер, М. Фрідмен та ін.) почали ототожнювати капітал із різними формами фінансових активів (акціями, облігаціями, опціонами, варантами), а дохід від капіталу – із відсотком за депозитними внесками.

Сучасні західні економісти (С. Л. Брю, К. Р. Макконелл, В. Нордгауз, П. Самуельсон) визначають капітал підприємства як сукупність товарів довготривалого використання, до яких належать будівлі, споруди, виробниче устаткування, транспортні засоби, робочий інвентар та інструменти, комп'ютерна техніка тощо.

Важливою складовою частиною процесу управління капіталом є його капіталізація (накопичення). У процесі накопичення загальна вартість авансованого капіталу підвищується, причому різні його частини (постійна та змінна) зростають неоднаковими темпами. Переважно, упровадження досягнень науково-технічного прогресу і підвищення інтенсифікації суспільної праці сприяють підвищенню вартості засобів виробництва (постійного капіталу) і зниженню витрат на робочу силу (змінний капітал). Співвідношення вартості постійного капіталу та вартості змінного капіталу в політичній економії дістало назву органічної побудови капіталу. Слід розглянути це поняття на такому прикладі.

Припустіть, що ви інвестували у виробництво засобів побутової хімії капітал у розмірі 200 тис. дол. США, причому 120 тис. дол. США витратили на придбання засобів виробництва, а решту – на оплату праці найманих працівників. У цьому разі органічна побудова капіталу вашого підприємства буде становити $3 : 2 \left(\frac{c}{v} = \frac{120 \text{ тис. дол. США}}{80 \text{ тис. дол. США}} = \frac{3}{2} \right)$. Натомість

ваш конкурент, уклавши в подібний бізнес таку саму суму грошей (200 тис. дол. США), витратив 160 тис. дол. США на постійний капітал і 40 тис. дол. США на змінний капітал. Органічна побудова капіталу вашого

конкурента буде нижчою і буде становити $4 : 1 \left(\frac{c}{v} = \frac{160 \text{ тис. дол. США}}{40 \text{ тис. дол. США}} = \frac{4}{1} \right)$.

Зауважте, що тенденція до зменшення органічної побудови капіталу (витіснення живої праці технікою) є загальною і в міру розвитку світової цивілізації лише поширюється та поглиблюється.

Розмір капіталу підприємства може збільшуватися двома методами: шляхом концентрації та шляхом централізації.

Концентрація капіталу – це збільшення величини капіталу підприємства шляхом капіталізації (накопичення) частини додаткової вартості, створеної найманими працівниками. Процес концентрації промислового капіталу наочно ілюструє такий приклад.

Припустіть, що ви інвестували у виробництво м'яких іграшок капітал у розмірі 500 тис. євро, тоді органічна побудова капіталу дорівнює 4 : 1, а норма додаткової вартості – 200 %. Визначте розмір капіталу за два роки за умови, що норма накопичення додаткової вартості становить 50 %.

Оскільки норма накопичення становить 50 %, то це означає, що величина додаткової вартості ($m = \frac{200 \times 100 \text{ тис. євро}}{100} = 200 \text{ тис. євро}$) буде

розпадатися на дві однакові за розміром складові частини: і на накопичення, і на споживання буде спрямовано по 100 тис. євро. Урахо-

вуючи вхідні дані щодо органічної побудови капіталу ($\frac{c}{v} = \frac{4}{1}$), можна

визначити, що величину додаткової вартості буде спрямовано на збільшення капіталу в такій пропорції: 160 тис. євро – на збільшення постійного капіталу і 40 тис. євро – на збільшення змінного капіталу. Таким чином, величина додаткової вартості на другий рік буде дорівнювати

280 тис. євро ($m = \frac{200 \times 140 \text{ тис. євро}}{100} = 280 \text{ тис. євро}$), а величина капі-

талу вашого підприємства за два роки буде дорівнювати 700 тис. євро ($c + v = 560 \text{ тис. євро} + 140 \text{ тис. євро} = 700 \text{ тис. євро}$).

Централізація капіталу – це збільшення величини капіталу підприємства шляхом об'єднання із власниками інших капіталів. Централізація капіталу може відбуватися як на добровільній, так і на примусовій основі.

Цікаво знати

У сучасних умовах процеси централізації капіталу в основному розвиваються у формі "поглинань" одних компаній іншими. Так, за даними міжнародної аналітичної компанії Dealogic загальна вартість угод щодо об'єднання капіталів 2018 р. перевищила 273 млрд дол. США. Зокрема, американська енергетична компанія Dominion Energy збільшила свій капітал на 14,6 млрд дол. США, "поглинувши" групу комунальних підприємств Scana, а французькій фармацевтичній компанії Sanofi вдалося "поглинути" провідну біотехнічну корпорацію Boivertiv і тим самим збільшити свої активи на 11,3 млрд дол. США. На думку експертів компанії Dealogic, активізацію міжнародних процесів централізації капіталу обумовлено такими факторами: упродовженням податкової реформи у США, зростанням вартості фінансових активів на міжнародних фондових ринках і загальним поживавленням світової економіки у 2017 – 2018 рр.

В Україні процеси централізації промислового капіталу також розвиваються досить динамічно (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Динаміка процесів централізації капіталу в Україні (2016 – 2018 рр.)

Галузі промисловості	Компанія, яку "поглинули"	Компанія, яка "поглинула"	Відсоток акцій, %
Добувна промисловість	Metinvest	Black Iron Inc. (Канада)	49
	ТОВ "КУБ-ГАЗ"	Resano Trading (Україна)	30
		Burisma Holdings (Канада)	70
	ПрАТ "Нафтогазвидобування"	ДТЕК Oil & Gas (Україна)	60
Машинобудування	ПрАТ "Карпатська рудна компанія"	Avellana Gold Ltd.(Кіпр)	100
	ПАТ "ХАРКІВСЬКИЙ ТРАКТОРНИЙ ЗАВОД"	DCH (Австрія)	29
Металургія	ПАТ "НОРД"	ТОВ "Диорит-Техніс" (Росія)	100
	ПАТ "ДНІПРОМЕТИЗ"	Dealzone Holding (Британські Віргінські острови)	98
Нафтохімічна промисловість	ТОВ "АЛЮМІНІЙ УКРАЇНА"	Glencore Int. (Швейцарія)	100
	ТОВ "ФАРБИ "КОЛОРИТ"	FarbaHouse (Естонія)	100
	ПрАТ "ЛИНІК" (ПАТ "Лисичанський НПЗ")	Rosneft Company (Росія)	50
Fargrade Ltd. (Швейцарія)		50	
Харчова промисловість	ТОВ "ЦУКРОВИЙ ХОЛДІНГ "Т-ЦУКОР"	Pfaifer & Lagen (Швейцарія)	100
	Маслоекстракційний завод "Еллада"	Kemel (Україна)	100
	ТОВ "КВАС БЕВЕРІДЖІЗ"	Nova Trade Ltd. (Болгарія)	100
	ПрАТ "ОСТРОЗЬКИЙ МОЛОКОЗАВОД"	ТОВ "Терра Фуд" (Україна)	100

Як бачимо, важливою ознакою процесів централізації капіталу в Україні є підвищена зацікавленість закордонних компаній у купівлі підприємств добувної та металургійної промисловості. Водночас слід указати на те, що, переважно, стратегічною метою таких "поглинань" є не оновлення виробничої інфраструктури та підвищення ефективності економічної діяльності придбаних підприємств, а лише купівля вигідних промислових об'єктів за заниженими цінами.

Таким чином, можна констатувати, що процеси централізації промислового капіталу в Україні хоча є й активними, проте залишаються вкрай неефективними.

4.2. Види капіталу

У ринковій економіці є різні види капіталу (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Класифікація капіталу підприємства

Слід розглянути кожний із видів капіталу більш докладно.

Ідея розподілу капіталу на постійний і змінний належить К. Марксу. На думку Маркса, у процесі збільшення вартості товару та створення додаткової вартості бере участь увесь авансований капітал, але кожна його частина відіграє різну функціональну роль. Цим, власне, і обумовлений розподіл авансованого капіталу на постійний і змінний. **Постійний капітал** – це частина авансованого капіталу, вартість якої в результаті процесу виробництва залишають незмінною. До постійного капіталу належать засоби виробництва (будівлі, споруди, устаткування, транспортні засоби, комп'ютерна техніка), які слугують засобом експлуатації робочої сили та її матеріалізації в готовій продукції, а також сировина, матеріали, паливо, електроенергія та ін. **Змінний капітал** – це частина авансованого капіталу, яка в результаті процесу виробництва збільшується, оскільки за її допомогою створюють додаткову вартість. До змінного капіталу належать витрати підприємців на купівлю робочої сили, тобто виплату заробітної плати працівників із погодинною та відрядною формою оплати праці.

За способом перенесення вартості на готову продукцію капітал розподіляють на основний та оборотний. **Основний капітал** – це складова частина авансованого капіталу, яку використовують упродовж декількох виробничих циклів, вона частинами переносить свою вартість на готову продукцію і не втрачає своєї первісної матеріально-речової форми. Ця категорія є дуже схожою з категорією "постійний капітал", але до основного капіталу належать лише засоби виробництва (будівлі, споруди, устаткування, транспортні засоби, робочий інвентар та інструменти) і не належать матеріали, сировина, паливо та електроенергія. **Оборотний капітал** – це складова частина авансованого капіталу, яку використовують упродовж лише одного виробничого циклу, вона повністю переносить свою вартість на готову продукцію і водночас утрачає первісну матеріально-речову форму. До оборотного капіталу, окрім заробітної плати всіх категорій працівників підприємства, належить також вартість матеріалів, сировини, палива та електроенергії.

За джерелами формування капітал підприємства розподіляють на власний і залучений. Своєю чергою, власний капітал підприємства – на інвестований і накопичений. **Інвестований капітал** – це власні

грошові кошти підприємців, які було вкладено у відкриття підприємства. **Накопичений капітал** – це грошові кошти, отримані власниками підприємства шляхом капіталізації частини чистого прибутку. **Залучений капітал** – це грошові кошти, отримані власниками підприємства у формі кредитів та/або випуску боргових зобов'язань.

У процесі руху капіталу завжди відбувається його приріст, який можна подати в такому вигляді:

$$Г - Т - Г', \quad (4.1)$$

де $Г$ – грошові кошти, які підприємець інвестує у виробництво продукції;

$Т$ – товари (вироблена продукція);

$Г'$ – грошові кошти, які підприємець отримує після реалізації виробленої продукції ($Г' = Г + \Delta Г$).

Свого часу ф-лу (4.1) К. Маркс назвав загальною формулою капіталу. Її економічна сутність полягає в тому, що підприємець укладає у виробництво капітал у формі грошей ($Г$), виготовляє продукцію ($Т$), а після її реалізації знову отримує гроші ($Г'$), причому їхня сума виявляється більшою, ніж він авансував у виробництво ($Г' > Г$). Загальна формула руху капіталу діє і в сучасних умовах, що підтверджує такий приклад. Припустіть, що ви вирішили зайнятися бізнесом із виготовлення дитячих меблів і з цією метою авансували у виробництво 200 тис. дол. США ($Г$). Після реалізації меблів ви отримали 250 тис. дол. США ($Г'$), тобто в цьому разі приріст авансованого капіталу ($\Delta Г$) буде дорівнювати 50 тис. дол. США.

4.3. Капітал і праця

Процес виробництва передбачає поєднання певних факторів виробництва, основними серед яких є капітал і праця. У результаті процесу виробництва, по-перше, виготовляють певний товар, а по-друге, власники факторів виробництва отримують відповідні доходи: власники капіталу (підприємці) – прибуток, а власники робочої сили (наймані робітники) – заробітну плату.

Слід розглянути основні теорії заробітної плати (табл. 4.2).

Теорії заробітної плати

Назви теорій	Автори теорій	Сутність теорій
1	2	3
Теорія мінімуму засобів існування	В. Петті	Заробітна плата найманих робітників має бути дуже низькою, оскільки, на думку Петті, якщо робітнику вдвічі підвищити заробітну плату, то продуктивність його праці вдвічі знизиться
Теорія вартості життєвих засобів людини	А. Сміт	Заробітна плата – це ціна праці й одне із джерел формування вартості товару, тому, із метою підвищення мотивації та продуктивності праці робітників, величина їхньої заробітної плати має бути високою
Теорія природної ціни праці	Д. Рікардо	Заробітна плата найманих робітників коливається в межах так званої "природної ціни праці", яку визначають за мінімальними витратами на відтворення робочої сили, вона відповідає "мінімуму засобів існування людини"
Теорія трьох факторів виробництва	Ж.-Б. Сей	Заробітна плата – це дохід найманих робітників, які є власниками такого фактора виробництва як робоча сила
Марксистська теорія	К. Маркс	Заробітна плата – це перетворена форма вартості та ціни товару "робоча сила". На думку Маркса, в умовах капіталізму наймані робітники продають не працю, а здатність до праці, оскільки на момент прийняття на роботу процес праці ще не відбувся. Поняття "перетворена форма вартості" Маркс використовував для того, щоб показати, що в умовах капіталізму заробітна плата лише ззовні нагадує плату за працю, маскуючи та спотворюючи свою справжню сутність
Теорія граничного продукту	А. Маршалл, Дж. Кларк	Заробітну плату працівників визначають величиною граничного продукту, тобто кількістю продукції, виробленої за допомогою залучення кожної додаткової одиниці праці

1	2	3
Соціальна теорія розподілу доходів	М. Туган-Барановський	Заробітна плата – це ціна, за якою в умовах капіталізму купують і продають працю. На думку Туган-Барановського, на величину заробітної плати впливають два основні фактори: продуктивність суспільної праці (відношення кількості вироблених у суспільстві товарів і послуг до кількості витраченої праці) і "соціальна міць" робочого класу (найманих робітників) у боротьбі за отримання більшої частки суспільного продукту
Неокласична теорія	П. Самуельсон, В. Нордгауз	Заробітна плата – це плата за працю, яку визначено співвідношенням попиту та пропозиції на ринку праці

На величину заробітної плати впливають як внутрішні, так і зовнішні фактори.

Внутрішніми факторами, які впливають на величину заробітної плати, є ті, які залежать від самих працівників, насамперед, від їхнього освітньо-кваліфікаційного рівня та особистих якостей. Щодо освітньо-кваліфікаційного рівня, то його виявляють у наявності у працівників диплома про базову, вищу та/або другу вищу освіту, мірі володіння іноземною(ими) мовою(ами), наявності в них внутрішнього потенціалу до здобуття нових знань, умінь, навичок і компетентностей, їхнього безперервного оновлення та розвитку. Щодо особистісних якостей працівників, то їх виявляють у ставленні працівників до виконання посадових обов'язків, мірі відповідальності, дисциплінованості та відданості справі. Слід зазначити, що в розвинених країнах світу (США, Японії, Південній Кореї, Данії, Норвегії, Швейцарії, Німеччині) та деяких постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи (Чехії, Польщі, Словенії, Словаччині) наявний чіткий позитивний зв'язок між означеними раніше факторами та величиною заробітної плати найманих робітників, тоді як у переважній більшості африканських і латиноамериканських країн, а також деяких постсоціалістичних країн (Росії, Україні, Молдові, Вірменії, Киргизстані та ін.) висока професійна кваліфікація та сумлінне ставлення до виконаної роботи не завжди є запорукою більш високої оплати праці.

Зовнішніми факторами, які впливають на величину заробітної плати, є ті, які не залежать від працівників, їх визначено загальноекономічною та суспільно-політичною ситуацією у країні та світі. Основними зовнішніми факторами, які впливають на величину заробітної плати, можна визначити такі.

По-перше, це вартість робочої сили, тобто вартість праці одного працівника відповідного освітнього рівня та кваліфікації в певній галузі національного господарства. Наприклад, 2018 р. вартість робочої сили кухаря на українському ринку праці дорівнювала 5 400 грн на місяць.

По-друге, це співвідношення між попитом і пропозицією на окремі професії на внутрішньому (національному) ринку. Наприклад, для українського ринку праці характерне перевищення попиту над пропозицією робітничих спеціальностей (електриків, енергетиків, машиністів, монтажників, слюсарів, токарів та ін.), що сприяє зростанню заробітної плати цих груп робітників. Натомість упродовж багатьох років в Україні спостерігають перевищення пропозиції спеціалістів, які мають вищу економічну та/або технічну освіту, над попитом на них. У результаті наявна стала тенденція до зменшення заробітної плати представників цих професій.

По-третє, це кон'юнктура на світовому ринку праці, яку виявляють у тому, що в умовах поширення глобалізаційних процесів і більш активного використання інформаційно-комунікаційних технологій суттєво спрощено доступ людей до інформації, яка стосується величини заробітної плати в різних країнах світу. З огляду на це, відбувається певне "вирівнювання" оплати праці деяких спеціалістів, насамперед, інженерів і програмістів, зайнятих у високотехнологічних секторах національної економіки.

По-четверте, це нормативно-правове забезпечення функціонування національного (внутрішнього) ринку праці. Вплив цього фактора виявляють із двох боків. З одного боку, мова йде про забезпечення рівних прав на працю всіх громадян, незалежно від раси, кольору шкіри, релігії, статі та ін. З іншого – важливу роль у цьому процесі відіграє трудове законодавство країни щодо визначення рівня мінімальної заробітної плати, тобто ціни робочої сили найменш кваліфікованих працівників (двірників, прибиральників та ін.).

Цікаво знати

У різних країнах світу величина мінімальної заробітної плати є неоднаковою. Так, у країнах Європейського Союзу вона коливається в межах від 300 до 2 000 дол. США: у Люксембурзі мінімальна заробітна плата становить 2 299, Бельгії – 1 797, Німеччині – 1 723, Іспанії – 988, Португалії – 779, Угорщині – 512, Болгарії – 300 дол. США. Водночас у таких африканських країнах, як Малаві, Свазиленд, Камерун, Кот-д'Івуар мінімальна заробітна плата становить 28; 60,5; 64 і 72 дол. США, відповідно

По-п'яте, це фаза економічного циклу, на якій перебуває економіка країни. Так, в умовах економічного підйому або економічного піднесення вартість робочої сили, переважно, зростає, і, навпаки, в умовах економічного спаду, депресії та/або загострення суспільно-політичної ситуації у країні вартість робочої сили, зазвичай, знижується. Разом із цим в умовах підвищення рівня інфляції, що є характерним для фаз економічного спаду й економічної депресії, величина заробітної плати збільшується. Це пояснено тим, що в таких умовах купівельна спроможність грошей знижується, що дозволяє виділити два окремі поняття: "номінальна заробітна плата" та "реальна заробітна плата". **Номінальна заробітна плата** – це кількість грошей, яку наймані робітники отримують за виконану роботу. Натомість **реальна заробітна плата** – це кількість товарів і послуг, які наймані робітники можуть придбати на номінальну заробітну плату. Взаємозв'язок між номінальною та реальною заробітною платою демонструє така формула:

$$ЗП_{р} = \frac{ЗП_{н}}{I_{ц}}, \quad (4.2)$$

де $ЗП_{р}$ – величина реальної заробітної плати;

$ЗП_{н}$ – величина номінальної заробітної плати;

$I_{ц}$ – індекс споживчих цін.

Із ф-ли 4.2 випливає, що в разі підвищення загального рівня цін у країні, величина реальної заробітної плати буде відставати від величини номінальної заробітної плати, а в разі поширення дефляції, зміна реальної заробітної плати буде випереджати зміну номінальної заробітної плати. Це положення підтверджують дані табл. 4.3, які чітко вказують на те, що в умовах відсутності інфляції в Україні (2013 р.) величина реальної заробітної плати вчителів була вищою, ніж величина номінальної

заробітної плати, а в умовах розгортання інфляційних процесів (2010 – 2012 рр., 2014 – 2017 рр.) величина їхньої номінальної заробітної плати значно перевищувала величину реальної заробітної плати.

Таблиця 4.3

Динаміка номінальної та реальної заробітної плати вчителів в Україні

Показники	Роки									
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
Номінальна заробітна плата, грн	2 182,0	2 693,0	3 400,0	2 542,0	2 960,0	3 100,0	3 861,0	5 470,5	7 500,0	
Індекс споживчих цін, %	109,1	104,6	100,8	100,1	122,8	134,7	105,8	109,5	103,5	
Реальна заробітна плата, грн	2 000,0	2 574,6	3 373,0	2 539,5	2 410,4	2 301,4	3 649,3	4 995,9	7 246,4	

Є дві основні форми оплати праці (погодинна та відрядна) і сім відповідних їм систем оплати праці (рис. 4.2).

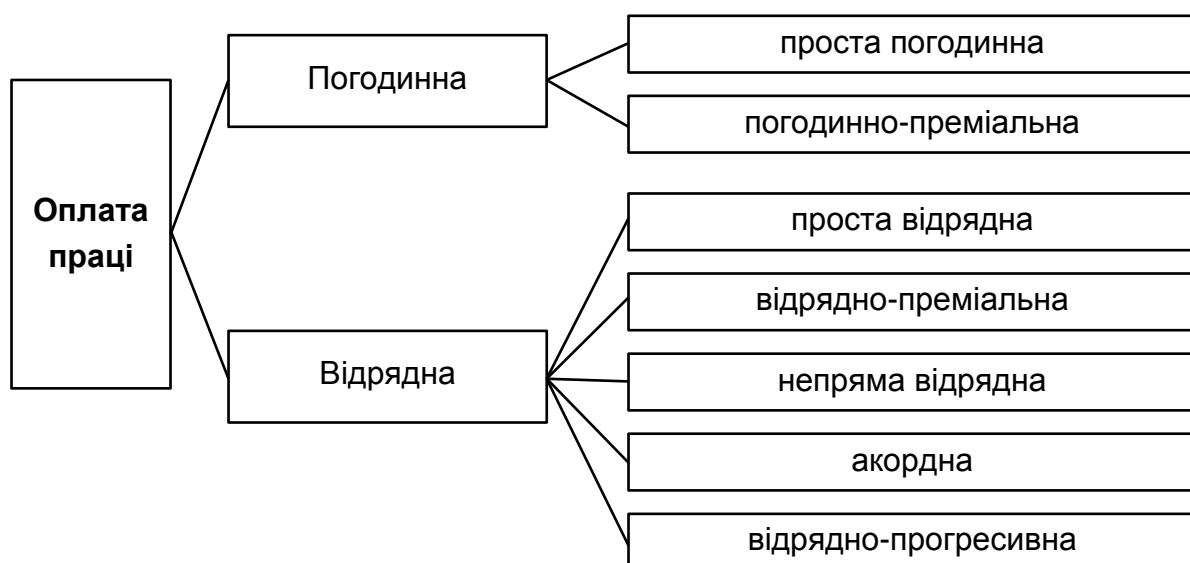

Рис. 4.2. Форми й системи оплати праці в ринковій економіці

Основою застосування **погодинної форми** оплати праці є кількість відпрацьованого працівниками часу (місяць, день або час), водночас залежність між кількістю та якістю виконаної ними роботи відсутня. Переважно, цю форму оплати праці застосовують для матеріальної винагороди адміністративно-управлінського персоналу промислових підприємств (бухгалтерів, економістів, юристів), а також працівників галузей освіти, науки, культури, спорту та охорони здоров'я. Величину заробітної плати працівників із *простою погодинною оплатою* праці розраховують за такою формулою:

$$ЗП_{пп} = T_{ij} \times K_{ч}, \quad (4.3)$$

де $ЗП_{пп}$ – заробітна плата працівників із простою погодинною оплатою праці;

T_{ij} – тарифна ставка і-го працівника j-ї кваліфікації;

$K_{ч}$ – кількість відпрацьованого часу, год.

У разі, якщо працівники впровадили інноваційні розробки та/або сучасні прогресивні технології, які дали позитивний економічний ефект у роботі підприємства (або установи), може бути застосовано *погодинно-преміальна систему* оплати праці. Величину заробітної плати в цьому разі розраховують за такою формулою:

$$ЗП_{ппр} = ЗП_{пп} + П, \quad (4.4)$$

де $ЗП_{ппр}$ – заробітна плата працівників із погодинно-преміальною системою оплати праці;

$П$ – розмір премії працівника.

Відрядна форма оплати праці – це модель оплати праці найманих робітників, яка залежить від кількості та якості виконаної роботи, водночас залежність між кількістю відпрацьованого часу і величиною заробітної плати відсутня. Переважно, відрядну форму оплати праці широко використовують на промислових підприємствах для матеріальної винагороди робітників. Величину заробітної плати працівників із *простою відрядною оплатою* праці розраховують за такою формулою:

$$ЗП_{пв} = K_{п} \times P, \quad (4.5)$$

де $ЗП_{пв}$ – заробітна плата працівників із простою відрядною системою оплати праці;

K_{Γ} – кількість виробленої продукції (або наданих послуг);

P – розцінка за одиницю виробленої продукції (або наданих послуг).

У разі використання *відрядно-преміальної системи* оплати праці заробітна плата працівника складається з двох частин: основної заробітної плати, яку визначають, згідно з розцінками за кількісні показники праці (кількість виробленої продукції та/або наданих послуг), і премії, яку нараховують у разі відповідності виконаної роботи якісним показникам, установленим на підприємстві. Величину заробітної плати працівників із відрядно-преміальною системою оплати праці розраховують за такою формулою:

$$ЗП_{ВП} = ЗП_{ПВ} + П, \quad (4.6)$$

де $ЗП_{ВП}$ – заробітна плата працівників із відрядно-преміальною системою оплати праці.

У разі використання непрямої відрядної системи оплати праці величина заробітної плати робітників прямо пропорційно залежить від результатів праці робітників із відрядною формою оплати праці. Переважно, непряму відрядну систему оплати праці застосовують на промислових підприємствах для матеріальної винагороди працівників, зайнятих обслуговуванням основних технологічних процесів, зокрема наладників, настрювачів.

У разі використання *акордної системи* оплати праці на підприємстві встановлюють спеціальні норми часу на виробництво одиниці продукції (або надання послуг) і відповідні розцінки за їхнє виконання. Якщо працівник досягає встановлених норм часу й обсягу виробництва, то він отримує основну заробітну плату, відповідно до встановлених розцінок, а якщо працівнику, завдяки підвищенню продуктивності або інтенсивності своєї праці, удається досягати скорочення часу на виконання певних операцій, то він, окрім основної заробітної плати, отримує ще й премію.

Однією з найбільш відомих систем стимулювання працівників є система матеріального стимулювання (або система наукової організації праці) Тейлора. Ф. Тейлор – це американський інженер, який у кінці XIX ст. розробив систему матеріального стимулювання працівників, яка ґрунтувалася на засадах хронометражу та стандартизації праці. Мова йде про те, що на підприємстві відбирали найбільш здібних працівників, за роботою яких установлювався спеціальний контроль: кожну трудову операцію

фіксували за допомогою хронометра. Дані хронометражу ставали основою для визначення норми часу для всіх працівників підприємства. Працівники, які перевищували цю норму часу (так званий "урок", окрім основної матеріальної винагороди, отримували ще й премію, а ті працівники, які виявлялися неспроможними виконати "урок", лише основну матеріальну винагороду, причому за заниженими розцінками. Як бачимо, системі Тейлора було спрямовано на підвищення прибутковості підприємств і задоволення лише матеріальних потреб її працівників, ігноруючи їхні соціальні потреби (підвищення якості трудового життя, покращення роботи об'єктів соціальної інфраструктури, особистісний розвиток, розуміння нерозривного діалектичного зв'язку між кількістю та якістю).

У подальшому, засновуючись на ідеях Ф. Тейлора, інший американський винахідник Г. Ганґ розробив власну систему заробітної плати, яка згодом в економічній науці дістала назву "погодинно-преміальної заробітної плати". Згідно з системою Ганґа, заробітна плата найманих робітників має складатися із двох частин: основної заробітної плати, яку виплачують за кількість відпрацьованого часу, гарантує підприємство і яка є низькою, і додаткової, яка є змінною, оскільки її нараховують, залежно від якості роботи працівників, і тому вона мотивує їх працювати більше й ефективніше.

Дуже схожою із системами матеріального стимулювання Тейлора і Ганґа є система Форда. Як відомо, Г. Форд – це видатний американський підприємець, промисловець, який у кінці XIX ст. на своїх підприємствах упровадив спеціальну систему оплати праці, яка виявилася ефективною, але "антисоціальною" за своєю сутністю. Сутність цієї системи полягала в тому, що на підприємствах було впроваджено новітню конвеєрну техніку, яка потребувала від працівників виконання лише простих трудових операцій і постійного підвищення інтенсивності їхньої праці. Це дозволило Форду залучати некваліфікованих працівників, використовуючи навіть працю дітей, не підвищуючи їм заробітну плату та не скорочуючи тривалість робочого дня. Слід зазначити, що інколи систему Форда використовують навіть у сучасних умовах. Так, за даними Міжнародної організації праці (МОП) на промислових підприємствах Туреччини зайнято близько 200 тис. сирійських дітей у віці від 8 до 12 років, які, унаслідок бойових дій на території Сирії, були змушені втекти з батьківщини та працювати по 12 – 16 год на добу з оплатою праці не більшою за 50 дол. США на місяць. Для порівняння: мінімальна заробітна плата некваліфікованих працівників у Туреччині офіційно становить 120 дол. США.

Досить поширеною є й система Ганґа, яку на початку ХХ ст. також було застосовано на американських промислових підприємствах. В основу цієї системи було покладено принцип нарахування премії за "збережений час", тобто за зменшення тривалості робочого часу, необхідного для виконання певної операції. Наприклад, у разі підвищення інтенсивності праці робітників на 50 % їм назначали премію в розмірі 7 % від вартості оплати праці однієї години "збереженого часу". У результаті в міру підвищення інтенсивності праці найманих робітників їхня заробітна плата мала тенденцію до поступового зниження, порівняно з темпами "збереження" ними робочого часу.

4.4. Витрати виробництва

Виробництво будь-якого товару пов'язано з витратами. **Витрати виробництва** – це витрати підприємства (або підприємця) на виробництво продукції.

Є різні теорії витрат виробництва (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Теорії витрат виробництва

Назви теорій	Автори	Сутність витрат виробництва
1	2	3
Теорія абсолютних витрат	А. Сміт	Абсолютні витрати – це витрати праці на виготовлення одиниці продукції. На думку Сміта, кожне підприємство, як і кожна країна, під час вибору товару, на виробництві якого йому слід спеціалізуватися, має дотримуватися принципу найменших абсолютних витрат, згідно з яким підприємство має спеціалізуватися на виробництві тих товарів, абсолютні витрати на виробництво яких у нього є найменшими
Теорія альтернативних витрат	Д. Рікардо	На думку Рікардо, кожне підприємство, як і кожна країна, під час вибору товару, на виробництві якого йому слід спеціалізуватися, має дотримуватися принципу найменших альтернативних переваг, згідно з яким підприємство має спеціалізуватися на виробництві тих товарів, альтернативні витрати на виробництво яких у нього є нижчими, ніж в інших підприємств цієї галузі

1	2	3
Марксистська теорія	К. Маркс, Ф. Енгельс	Витрати виробництва дорівнюють вартості авансованого капіталу, їх розраховують у такий спосіб: $K_{AB} = c + v,$ де K_{AB} – авансований капітал; c – величина постійного капіталу; v – величина змінного капіталу
Теорія граничних витрат	К. Менґер, А. Маршалл	Витрати виробництва визначають за величиною граничних витрат, які виникають під час виробництва кожної додаткової одиниці продукції
Теорія альтернативних витрат	Ф. Візер	Витрати виробництва дорівнюють найбільшій сукупній корисності благ, яку підприємець міг би отримати в разі, якби він вибрав інший (альтернативний) варіант укладання капіталу
Інституціональна теорія людських витрат	Дж. Кларк, Дж. Гобсон	Людські витрати – це вид витрат виробництва, які визначають за рівнем знань і здібностей людей, залучених у процес виробництва товару
Теорія трансакційних витрат	Р. Коуз, Д. Норт, К. Ерроу	Трансакційні витрати – це витрати, пов'язані з вирішенням проблеми реалізації та збуту продукції, а також з аналізом потреб ринку
Неокласична теорія	К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю, Е. Дж. Долан	Витрати виробництва – це сума постійних і змінних витрат на купівлю факторів виробництва

Витрати виробництва можна класифікувати за різними критеріями (рис. 4.3).

Зовнішні витрати (ЕС) – це витрати підприємства (або підприємця), пов'язані із придбанням виробничих ресурсів в інших підприємств (або підприємців). До зовнішніх витрат, переважно належать витрати на придбання фінансових ресурсів (у формі сплати відсотків за користування кредитом або купівлі франшизи – права користування торговельною маркою іншого виробника), капітальних ресурсів (у формі купівлі або оренди приміщення та устаткування), трудових ресурсів (у формі оплати праці найманих робітників), енергетичних ресурсів (у формі сплати за послуги енерго-, тепло-, газо- та водопостачання і водовідведення).

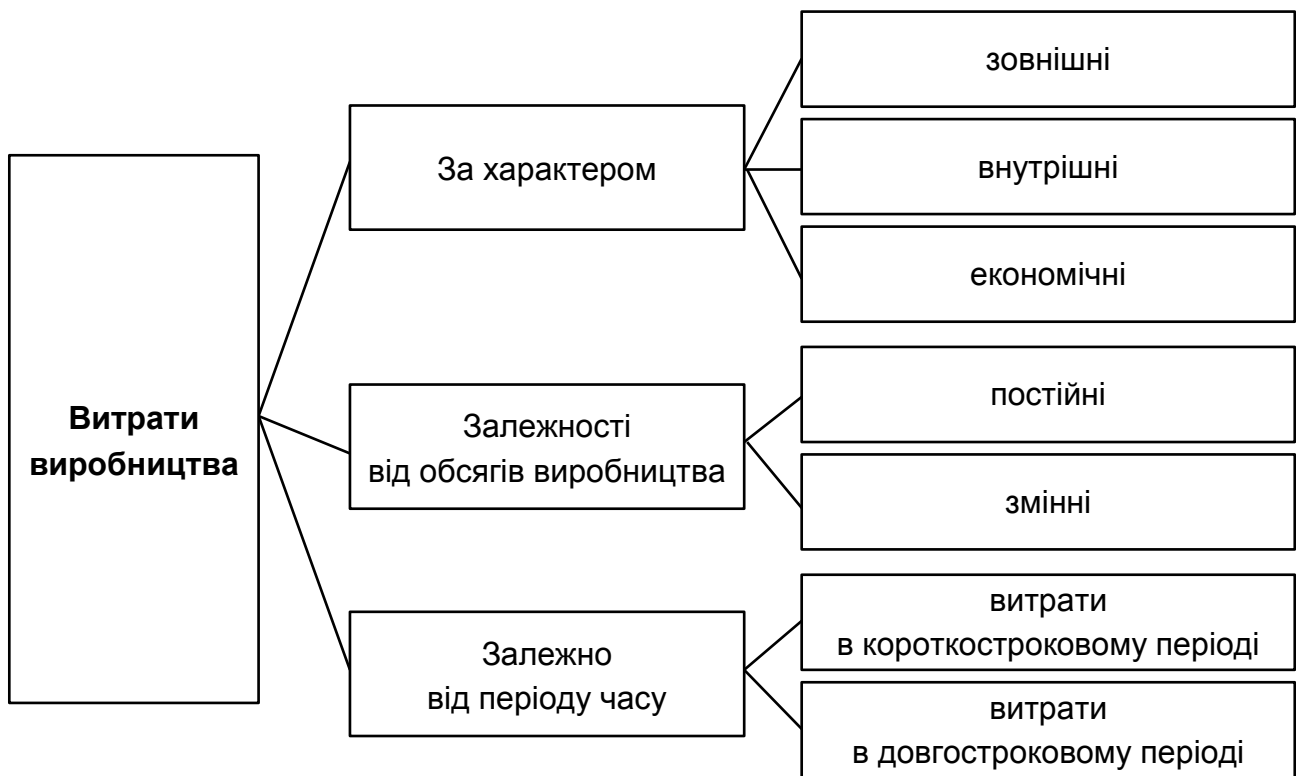

Рис. 4.3. Класифікація витрат виробництва

Внутрішні витрати (IC) – це витрати підприємства (або підприємця), пов'язані з використанням ними власних виробничих ресурсів. До внутрішніх витрат виробництва належать вартість власного приміщення та/або власного обладнання, власні фінансові кошти, які були зняті з депозитного рахунка та вкладені у виробництво, а також величина нормального прибутку власника підприємства. Виокремлення внутрішніх витрат обумовлено тим, що, використовуючи власні ресурси в підприємницькій діяльності, підприємець відмовляється від інших (альтернативних) варіантів укладання капіталу та отримання доходу від їхнього використання.

Постійні витрати (FC) – це витрати підприємства (або підприємця), які не залежать від обсягу виробництва продукції, наприклад, витрати на оренду й охорону приміщення, рекламу, ліцензування, маркування та сертифікацію продукції, виплату заробітної плати працівників із погодинною оплатою праці (менеджерів, бухгалтерів, юристів, економістів), сплату страхових внесків. Графічно постійні витрати зображують у вигляді горизонтальної прямої.

Змінні витрати (VC) – це витрати підприємства (або підприємця), які залежать від обсягу виробленої продукції, наприклад, витрати на купівлю сировини, матеріалів, електроенергії, виплату заробітної

плати та премій працівників із відрядною формою оплати праці, а також сплату деяких видів податків, зокрема податку на прибуток. Графічно змінні витрати зображуються у вигляді кривої, яка має позитивний нахил.

Сума постійних і змінних витрат має назву *сукупних* (або *загальних*) витрат, які розраховують у такий спосіб:

$$TC = FC + VC, \quad (4.7)$$

де TC – загальні (або сукупні) витрати.

Графічне зображення постійних, змінних і сукупних витрат наведено на рис. 4.4.

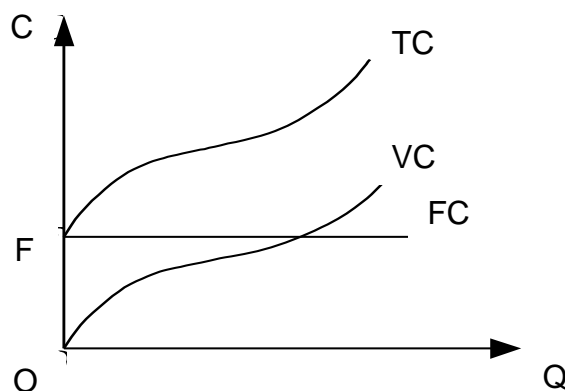

Рис. 4.4. Графіки постійних, змінних і сукупних витрат

Слід навести умовний приклад розрахунку постійних, змінних і загальних витрат (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

**Кошторис річних витрат виробництва
швейного підприємства "Олена"**

Види витрат	Суми витрат, грн
1	2
Постійні витрати	644 200
зокрема	
оренда приміщення	144 000

1	2
охорона приміщення	48 000
оплата відсотків за користування кредитом	187 000
сплата єдиного соціального внеску	27 000
витрати на маркування і сертифікацію продукції	5 400
заробітна плата працівників із відрядною формою оплати праці (бухгалтерів, дизайнерів-модельєрів, юристів)	232 800
Змінні витрати	1 278 700
зокрема	
придбання матеріалів (тканин, ниток, гудзиків, стразів, "блискавок" та ін.)	745 000
амортизація устаткування (швейних машин)	12 000
заробітна плата працівників із відрядною формою оплати праці (швачок, закрійників)	480 000
комунальні платежі	29 400
послуги електронного та мобільного зв'язку	3 600
сплата податку на прибуток	8 700
Сукупні витрати	1 922 900

Нерівномірна зміна сукупних витрат призводить до того, що зі зростанням обсягу виробництва збільшуються і витрати на одиницю продукції. З огляду на це, виникає необхідність у виокремленні середніх витрат, тобто витрат на виробництво одиниці продукції. Середні витрати розподіляють на середні постійні, середні змінні та середні сукупні витрати.

Середні постійні витрати – це постійні витрати в розрахунку на одиницю продукції. Їх розраховують за такою формулою:

$$AFC = \frac{FC}{Q}, \quad (4.8)$$

де AFC – середні постійні витрати;

Q – обсяг виробництва.

Середні змінні витрати – це змінні витрати в розрахунку на одиницю продукції. Їх розраховують за такою формулою:

$$AVC = \frac{VC}{Q}, \quad (4.9)$$

де AVC – середні змінні витрати.

Середні сукупні витрати – це сукупні витрати в розрахунку на одиницю продукції. Їх визначають за такою формулою:

$$ATC = \frac{TC}{Q}, \quad (4.10)$$

де ATC – середні сукупні витрати.

Графічне зображення середніх постійних, середніх змінних і середніх сукупних витрат наведено на рис. 4.5.

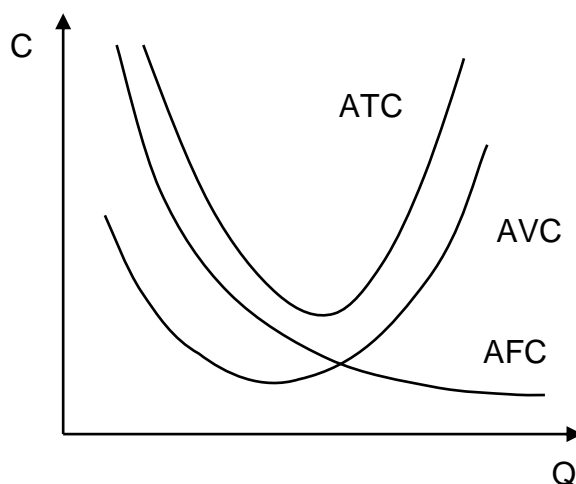

Рис. 4.5. Графік середніх постійних, середніх змінних і середніх сукупних витрат

Витрати виробництва в короткостроковому періоді – це витрати підприємства (або підприємця) на придбання виробничих ресурсів (трудових, фінансових, природних, енергетичних та ін.), кількість яких може бути легко та оперативно змінено.

Витрати виробництва в довгостроковому періоді – це витрати підприємства (або підприємця), пов'язані зі зміною виробничих потужностей

підприємства, наприклад, з оновленням виробничої інфраструктури, купівлею нового устаткування тощо.

У сучасній політичній економії виділяють також альтернативні, граничні та трансакційні витрати. **Граничні витрати** – це витрати підприємства (або підприємця), які виникають під час виробництва кожної додаткової одиниці продукції. Їх розраховують за такою формулою:

$$MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q}, \quad (4.11)$$

де MC – граничні витрати;

ΔTC – приріст сукупних витрат;

ΔQ – приріст обсягу виробництва.

Трансакційні витрати – це витрати підприємства (або підприємця), пов'язані не з виробництвом, а з реалізацією (збутом) продукції. Наприклад, для збуту продукції підприємцю необхідно володіти інформацією про смаки потенційних споживачів, їхній вік, а також ціни конкурентів на аналогічні товари. Отримання цієї інформації пов'язане зі збільшенням витрат на оплату праці персоналу, насамперед, співробітників відділів маркетингу та логістики. Як і витрати виробництва, трансакційні витрати розподіляють на постійні та змінні. *Постійні трансакційні витрати* не залежать від кількості трансакцій (укладених угод) і пов'язані з формуванням та розвитком ефективної організаційної структури підприємства. До таких витрат, переважно, належать витрати підприємства, спрямовані на створення нових підрозділів та/або реєстрацію дочірніх філій на закордонних ринках. Натомість *змінні трансакційні витрати* залежать від кількості трансакцій і пов'язані з витратами на підготовку контракту, проведення переговорів із партнерами та забезпечення гарантій виконання підприємством узятих зобов'язань.

Альтернативні витрати – це витрати підприємства, які виникають, унаслідок "утрачених можливостей". Сутність цього виду витрат слід розглянути на такому прикладі. Припустіть, що ви вирішили зайнятися власним бізнесом із виробництва офісних меблів і, у зв'язку із цим, відмовилися від посади головного економіста банку "Південний" із заробітною платою 150 000 грн на рік. У цьому разі альтернативні витрати будуть дорівнювати 150 000 грн і увійдуть до структури ваших внутрішніх витрат. Механізм формування альтернативних витрат ілюструє й інший

приклад. Припустіть, що ви володієте власним бізнесом із виробництва чоловічого взуття і вибираєте з якого матеріалу його виробляти: із натуральної або штучної шкіри. У разі, якщо ви вирішуєте виготовляти взуття зі штучної шкіри, ви тим самим відмовляєтеся від виробництва взуття з натуральної шкіри, тобто вибір одного виробничого варіанта завжди передбачає відмову від іншого (альтернативного) варіанта, який також має для підприємства (або підприємця) певну корисність.

Витрати виробництва є важливою складовою частиною формування ціни товару, тому підприємства та підприємці зацікавлені у їхньому зниженні. Основними шляхами мінімізації витрат виробництва є такі:

1) використання передового, більш продуктивного устаткування;

2) економія на заробітній платі працівників із погодинною оплатою праці шляхом аутсорсингу (передавання підприємством виконання певних "непрофільних" функцій спеціалізованим компаніям або агенціям – маркетинговим, бухгалтерським, юридичним, клінінговим) та/або аутстафінгу (прийняття на роботу працівників, що формально зайняті у спеціалізованій агенції, яка є їхнім офіційним працедавцем, але фізично працюють на підприємстві та виконують певні "допоміжні" завдання);

3) упровадження ресурсо- та енергоощадних технологій, більш широке використання у процесі виробництва відновлювальних ресурсів, наприклад, енергії Сонця та енергії вітру.

Є й суміжна з категорією "витрати виробництва" – категорія "собівартість продукції". **Собівартість продукції** – це грошова форма обчислення витрат виробництва. Відомі два основні підходи до структуризації собівартості продукції: за елементами витрат і за статтями калькуляції. Структура собівартості продукції за *елементами витрат*, переважно, містить витрати на придбання палива, сировини, електроенергії, основних і допоміжних матеріалів, амортизацію основних фондів, виплату заробітної плати працівникам із відрядною та погодинною оплатою праці, сплату страхових внесків та ін. Структура собівартості продукції за *статтями калькуляції*, зазвичай, є ширшою і, окрім указаних раніше витрат, містить витрати на підготовку, налаштування й експлуатацію нового устаткування, витрати на запобігання браку на виробництві та його усунення, а також деякі невиробничі види витрат (наприклад, витрати на здійснення соціально-культурних заходів, спрямованих на підвищення рівня мотивації персоналу).

Разом із цим, залежно від обсягу виробництва, на підприємстві виділяють цехову, виробничу та повну собівартість. **Цехова собівартість** – це собівартість, яка показує витрати виробництва на рівні одного структурного підрозділу – цеху. **Виробнича собівартість** – це собівартість, яка показує суму цехової собівартості та цільових видатків підприємства, наприклад, витрат на здійснення культурно-масових заходів. **Повна собівартість** – це грошове обчислення витрат підприємства на виробництво та збут продукції.

4.5. Прибуток як головна мета діяльності підприємства

Однією з перших економічних шкіл, яка досліджувала сутність прибутку підприємців, була школа меркантилістів, що виникла в середині XV ст. і була провідною в західній економічній науці до середини XVII ст. Як відомо, меркантилісти (Т. Мен, А. Монкретьєн, А. Серра та ін.) уважали, що єдиною продуктивною галуззю національного господарства є зовнішня торгівля, тому, на їхню думку, і прибуток створюють виключно у сфері обігу. Сутність торговельного прибутку меркантилісти вбачали в нееквівалентному обміні – купівлі товарів в одній країні та перепродажу їх в іншій країні за завищеними цінами. Отже, на думку меркантилістів, в основу формування торговельного прибутку покладено не дію закону вартості, а лише механізм перерозподілу багатства між купцями різних країн світу та збагачення в такий спосіб торговельної буржуазії.

Наступною економічною школою, яка в середині XVIII ст. активно вивчала механізм формування прибутку підприємців, була школа фізіократів. На відміну від меркантилістів, фізіократи (Ф. Кене, Ж. Тюрґо) досліджували джерела формування прибутку не у сфері обігу, а сфері виробництва, а саме сільському господарстві. Так, Ф. Кене, розподіливши все суспільство на власників землі, фермерів, сільськогосподарських робітників і "безплідний клас" незайнятих у сільському господарстві, дійшов висновку про те, що прибуток ("чистий продукт") створюють лише в сільському господарстві й тому мають розподіляти виключно між тими, хто зайнятий у сільськогосподарському виробництві. Своєю чергою, Ж. Тюрґо розумів класову структуру суспільства таким чином: ремісники, підприємці-фабриканти (промислові підприємці), землероби, до яких він зараховував власників землі та найманих робітників, зайнятих у сільському господарстві. А на думку Тюрґо, кожний суспільний клас у ринковій

економіці має отримувати свій дохід: наймані робітники – заробітну плату, а підприємці – прибуток. Причому величина прибутку на капітал, укладений у сільськогосподарське виробництво, має бути вищою, ніж величина прибутку, отриманого у промисловості, оскільки до структури прибутку фермерів входить також рента – плата за користування землею, яку отримують власники землі.

У подальшому наукові положення фізіократів щодо механізму формування та привласнення прибутку було розвинуто представниками класичної школи політичної економії (КШПЕ) – А. Смітом, Д. Рікардо, Дж. Міллем, Ж.-Б. Сеєм, Н. Сеніором та ін. Так, А. Сміт у своїй фундаментальній роботі "Дослідження про природу та причини багатства народів" писав про те, що нову вартість товару створюють в усіх галузях національного господарства (промисловості сільському господарстві та торгівлі), що розпадається на дві складові частини: заробітну плату найманих робітників і прибуток підприємців. Із цього положення стає зрозумілим, що теорія прибутку Сміта має досить дуалістичний характер: з одного боку, розуміння сутності прибутку капіталіста як вирахування з матеріальної винагороди найманого робітника, а з іншого – визначення прибутку як доходу власника капіталу, плата за його працю та ризик. Смітівської дуалістичності у визначенні прибутку підприємця вдалося позбутися іншому видатному класику – Д. Рікардо, який визначив прибуток як вирахування із продукту праці робітника та виявив обернену залежність між величиною прибутку підприємця й заробітною платою найманих робітників.

Значний внесок у розвиток теорії прибутку зробив іще один видатний економіст-класик – Ж.-Б. Сей, який на початку ХІХ ст. установив, що в суспільному виробництві беруть участь такі основні фактори виробництва: праця, земля та капітал. З огляду на це, є цілком закономірним, що власники кожного фактора виробництва отримують свій дохід: наймані робітники – заробітну плату, власники землі – ренту, власники капіталу – прибуток (або підприємницький дохід). Отже, на думку Сея, прибуток – це винагорода підприємця за його працю та ризик.

У межах класичної школи політичної економії відома ще одна теорія прибутку – "теорія утримання", автором якої є французький економіст Н. Сеніор. На думку Сеніора, прибуток є винагородою підприємця за "невикористання" капіталу у власних (споживацьких) цілях. Мова йде про те, що власник капіталу, укладаючи свій капітал у певну галузь національного господарства (промисловість, торгівлю або сільське господарство), певною

мірою "утримується" від витрачання своїх фінансових коштів на поточне споживання – придбання їжі, одягу, взуття та ін. "Утримуючись" від таких дій, власник капіталу має на меті отримати певний дохід, тому привласнення підприємцем прибутку є цілком закономірним і природнім процесом.

На початку XIX ст. у світовій економічній науці виникла ціла низка так званих "дрібнобуржуазних" теорій, представники яких (Р. Оуен, Т. Робертус, А. Сен-Сімон, С. Сісмонді та ін.) виступили з різкою критикою капіталізму і з цих позицій визначали основні політекономічні категорії – працю, вартість товару, ціну товару, заробітну плату найманих робітників, прибуток підприємців. Так, С. Сісмонді, загалом погоджуючись із думкою класиків про те, що прибуток підприємця є вирахуванням із продукту праці найманих робітників, доповнив політичну економію таким науковим положенням: заробітна плата є трудовим доходом, а підприємницький прибуток – нетрудовим доходом, оскільки праця є основним джерелом створення вартості. Ураховуючи це, на думку Сісмонді, величина заробітної плати найманих робітників має дорівнювати повній вартості продукту їхньої праці.

Ідеї представників "дрібнобуржуазних" теорій стали однією з важливих передумов появи в 40-х рр. XIX ст. у світовій економічній науці нового напрямку – марксистської політичної економії. Марксистську теорію прибутку було розроблено К. Марксом і Ф. Енгельсом у 40-х рр. XIX ст. у межах аналізу процесу капіталістичного виробництва та вивчення таких категорій, як "витрати виробництва", "прибуток", "норма прибутку", "середній прибуток" і "ціна виробництва". Ґрунтовно дослідивши основні політекономічні категорії, Маркс дійшов висновку про те, що прибуток є перетвореною формою додаткової вартості, яка, своєю чергою, є вартістю частини неоплаченої праці найманих робітників, яку привласнюють капіталісти. Для розрахунку прибутку промислового капіталіста Маркс пропонував таку формулу:

$$W = c + v + m,$$

або
$$W = c + v + P, \quad (4.12)$$

звідси
$$P = W - c - v,$$

де P – величина прибутку капіталіста (підприємця).

У грошовій формі, на думку Маркса, **прибуток** – це величина вартості товару понад витрати на його виробництво. Як бачимо, Маркс науково довів, що привласнення прибутку промисловими капіталістами відбувається не на основі того, що вони беруть участь у процесі суспільного виробництва та прибуток є платою за їхню працю, або того, що вони "утримуються" від витрат на поточне споживання, а лише тому, що вони є власниками капіталу. Натомість наймані робітники, зайняті у промисловому виробництві, позбавлені засобів виробництва й тому в умовах капіталізму змушені продавати свою робочу силу, яка і є основним джерелом формування прибутку промислового капіталіста.

Протилежної думки щодо сутності прибутку дотримувалися маржиналісти, які ввели в науковий обіг нові економічні категорії, пов'язані з механізмом формування прибутку підприємця, а саме: "споживчі блага" (товари, призначені для кінцевого використання), "справжні блага" (заробітна плата), "майбутні блага" (засоби виробництва та праця). На думку маржиналістів, справжнє благо є більш цінним, порівняно з майбутнім благом, оскільки, виявляючи ощадливість і вкладаючи кошти у виробництво, підприємець відмовляється від поточного споживання на користь майбутнього блага. Тому прибуток підприємця є різницею між вартістю справжнього блага і вартістю майбутнього блага. Як бачимо, із позицій маржиналістської теорії прибуток підприємця є більш психологічною, ніж економічною категорією.

У 2-й половині ХХ ст. у західній економічній науці виникла нова теорія прибутку – теорія "революції в доходах", авторами якої були американські економісти А. Берлі, С. Кузнець і Е. Хансен. Сутність цієї теорії полягала в тому, що з поширенням процесів акціонування та корпоративізації власники великих підприємств поступово дистанціюються від безпосередньої участі в управлінні виробництвом, передаючи ключові функції менеджменту найманим робітникам (менеджерам). У таких умовах змінюється мета підприємництва, яка з максимізації прибутку перетворюється на задоволення матеріальних і нематеріальних потреб усіх членів суспільства. Такі зміни стають основою побудови нового суспільства, у якому поступово вирівнюються трудові доходи різних верств населення і кожна людина отримує право на справедливий дохід, який повною мірою відповідає її внеску у створення національного багатства.

Таким чином, переважну більшість теорій прибутку засновано на положенні про те, що вкладаючи капітал у промислове виробництво, підприємець має на меті отримати вигоду, яку визначено рівнем приросту

авансованого капіталу, вона має назву "норма прибутку". Норму прибутку розраховують за такою формулою:

$$P' = \frac{m}{K_{AB}} \times 100 = \frac{m}{c + v} \times 100 = \frac{P}{c + v} \times 100, \quad (4.13)$$

де P' – норма прибутку;

K_{AB} – авансований капітал (витрати виробництва).

На динаміку норми прибутку впливають багато факторів, основними серед яких є такі:

1) маса додаткової вартості, причому між масою додаткової вартості та нормою прибутку є пряма залежність, яку пояснено тим, що збільшення вартості товару забезпечено лише змінним капіталом (працею найманого робітника) і, відповідно до зростання питомої ваги змінного капіталу, збільшується маса додаткової вартості, а відтак, підвищується й норма прибутку підприємця;

2) швидкість обороту капіталу, причому між швидкістю обороту капіталу та нормою прибутку є пряма залежність, яку пояснено тим, що збільшення кількості оборотів за рік сприяє збільшенню величини додаткової вартості, а відтак, і підвищенню норми прибутку;

3) органічна побудова капіталу, причому між структурою капіталу та нормою прибутку є обернена залежність, яку пояснено тим, що чим нижчою є органічна побудова капіталу, тим більшою є питома вага його змінної частини, а тому норма прибутку буде знижуватися;

4) масштаби виробництва, причому між масштабами виробництва та нормою прибутку є пряма залежність, яку пояснено тим, що впровадження досягнень науково-технічного прогресу, а також поглиблення кооперації та спеціалізації виробництва забезпечують великим за розмірами підприємствам вищу (порівняно з малими та середніми підприємствами) прибутковість;

5) міра експлуатації найманої праці капіталом, яку виявляють у збільшенні тривалості робочого дня, підвищенні інтенсивності та продуктивності найманої праці, що, своєю чергою, позитивно впливає на норму додаткової вартості, а відтак, і на норму прибутку підприємця.

У сучасній політичній економії виокремлюють два основні види прибутку: бухгалтерський та економічний.

Бухгалтерський прибуток – це різниця між валовим доходом підприємства (або підприємця) та зовнішніми витратами на виробництво

продукції. Бухгалтерський прибуток розраховують за такою формулою:

$$P_A = I_T - EC, \quad (4.14)$$

де P_A – бухгалтерський прибуток;

I_T – валовий дохід;

EC – зовнішні витрати.

Економічний прибуток – це різниця між валовим доходом підприємства (або підприємця) та сумою зовнішніх і внутрішніх витрат на виробництво продукції. Економічний прибуток розраховують за такою формулою:

$$P_E = I - (EC + IC) = P_A - IC, \quad (4.15)$$

де P_E – економічний прибуток;

IC – внутрішні витрати (можливі доходи від використання власного фінансового та нефінансового капіталу).

Із ф-ли (4.15) випливає, що економічний прибуток – це дохід підприємця, який він отримує понад нормальний прибуток (мінімальну суму грошей, яка є достатньою для того, щоб продовжувати займатися підприємницькою діяльністю, а не влаштовуватися на роботу в іншу організацію або установу).

Бажання підприємців отримувати вищий економічний прибуток сприяє "переливанню" капіталу з менш прибуткових галузей промисловості до більш прибуткових. У такий спосіб виникає *міжгалузєва конкуренція* – це конкуренція між підприємцями різних галузей національного господарства за отримання вищої норми прибутку. Міжгалузєва конкуренція діє таким чином, що капітал із менш прибуткових галузей промисловості "мігрує" до більш прибуткових, що загострює конкуренцію у відповідній галузі та поступово призводить до зменшення норми прибутку в галузі. Цей процес відбувається до того часу, поки норми прибутку в усіх галузях не вирівнюють, що наочно демонструє така формула:

$$P_{\text{СЕР.}} = \frac{\sum P}{\sum K_{\text{ав.}}} \times 100, \quad (4.16)$$

де $P_{\text{СЕР.}}$ – середня норма прибутку;

$\sum P$ – величина прибутку в усіх галузях промисловості;

$\sum K_{\text{ав.}}$ – величина авансованого капіталу в усіх галузях промисловості.

Відповідно, величину середнього прибутку можна розрахувати за такою формулою:

$$P_{\text{сер.}} = P'_{\text{сер.}} \times K_{\text{ав.}}, \quad (4.17)$$

де $P_{\text{сер.}}$ – величина середнього прибутку.

У результаті в умовах ринку (капіталізму) товари реалізують не за їхньою вартістю, а за ціною виробництва, яку можна розрахувати за такою формулою:

$$\text{ЦВ} = C + v + P_{\text{сер.}} = K_{\text{ав}} + P_{\text{сер.}}, \quad (4.18)$$

де ЦВ – ціна виробництва;

$P_{\text{сер.}}$ – величина середнього прибутку.

Слід розглянути механізм перетворення вартості товару на ціну виробництва на умовному прикладі. Припустіть, що промисловість країни А складається лише із трьох галузей: легкої, харчової та хімічної. У кожен галузь авансовано капітал у розмірі 200 млн грн із різною його органічною побудовою (табл. 4.6). Норма додаткової вартості в усіх галузях промисловості країни А становить 100 %.

Таблиця 4.6

Механізм формування середньої норми прибутку та ціни виробництва

Показники	Галузі промисловості		
	легка	харчова	хімічна
1	2	3	4
Величина постійного капіталу, млн грн	140	160	180
Величина змінного капіталу, млн грн	60	40	20
Норма додаткової вартості, %	100	100	100
Величина додаткової вартості, млн грн	60	40	20
Вартість виробленої в галузі продукції, млн грн	260	240	220
Норма прибутку, %	30	20	10

1	2	3	4
Середня норма прибутку, %	20	20	20
Ціна виробництва, млн грн	220	220	220
Відхилення ціни виробництва від вартості продукції, млн грн	-40	-20	0

Із табл. 4.6 видно, що в різних галузях промисловості маса додаткової вартості є неоднаковою, оскільки величина змінного капіталу є різною (у легкій промисловості – 60 млн грн, харчовій промисловості – 40 млн грн, хімічній промисловості – 20 млн грн). У разі, якщо вироблену в кожній галузі продукцію будуть продавати за її вартістю, то норма прибутку в легкій промисловості буде становити 30 % ($P = \frac{60 \text{ млн грн}}{200 \text{ млн грн}} \times 100 = 30$),

у харчовій промисловості – 20 % ($P = \frac{40 \text{ млн грн}}{200 \text{ млн грн}} \times 100 = 20$), у хімічній

промисловості – 10 % ($P = \frac{20 \text{ млн грн}}{200 \text{ млн грн}} \times 100 = 10$). Зрозуміло, що для під-

приємців інвестиції в легку промисловість є економічно вигіднішими, оскільки норма прибутку в цій галузі є найвищою і становить 30 %, тому підприємці, які функціонують у харчовій та хімічній промисловості почнуть спрямовувати свої капітали в легку промисловість. Це призведе до загострення конкуренції в галузі легкої промисловості й таким чином – до зниження норми прибутку в цій галузі. З іншого боку, із появою нових виробників обсяг виробництва легкої промисловості суттєво збільшиться, що змусить підприємців знижувати ціни на продукцію цієї галузі й також буде сприяти поступовому зменшенню прибутковості підприємств легкої промисловості. Натомість зменшення кількості виробників у харчовій та хімічній промисловості дасть змогу підвищити ціни на продукцію, вироблену в цих галузях і водночас буде сприяти підвищенню ефективності та прибутковості підприємств, які функціонують у цих галузях. Цей процес буде відбуватися до того, поки норми прибутку не вирівняються в усіх галузях та не встановлять на рівні середнього прибутку 20 % ($P_{\text{сер}} = \frac{60 \text{ млн грн} + 40 \text{ млн грн} + 20 \text{ млн грн}}{200 \text{ млн грн} + 200 \text{ млн грн} + 200 \text{ млн грн}} \times 100 = 20$). У результаті

виробники всіх галузей будуть отримувати середній прибуток у розмірі 20 млн грн.

Висновки до теми 4

Економічну сутність категорії "капітал" різні вчені в різні часи визначали по-різному. Меркантилісти під капіталом розуміли лише торговельний капітал, представники класичної політичної економії – товарні запаси та уречевлену працю, К. Маркс – вартість, яка створює додаткову вартість шляхом експлуатації найманої праці капіталом, маржиналісти – джерело доходу для його власника упродовж тривалого часу, монетаристи – різні форми фінансових активів (акції, облігації, опціони, варанти), сучасні західні економісти – сукупність товарів довготривалого використання, до яких належать будівлі, споруди, виробниче устаткування, транспортні засоби, робочий інвентар та інструменти, комп'ютерна техніка та ін.

У процесі руху капіталу завжди відбувається його приріст, який свого часу К. Маркс назвав загальною формулою капіталу. Її економічна сутність полягає в тому, що підприємець укладає у виробництво капітал у формі грошей, виготовляє продукцію, а після її реалізації знову отримує гроші, причому їхня сума виявляється більшою, ніж він авансував у виробництво.

Розмір капіталу підприємства може збільшуватися двома методами: шляхом концентрації та шляхом централізації. Концентрація капіталу – це збільшення величини капіталу підприємства шляхом капіталізації (накопичення) частини додаткової вартості, створеної найманими робітниками. Централізація капіталу – це збільшення величини капіталу підприємства шляхом об'єднання із власниками інших капіталів, здебільшого у формі "поглинань" одних компаній іншими.

Категорію "капітал" постійно розвивають і розширюють, а тому виокремлюють нові його види. За роллю у створенні додаткової вартості капітал розподіляють на постійний капітал (частину авансованого капіталу, вартість якої в результаті процесу виробництва залишають незмінною) і змінний капітал (частину авансованого капіталу, яку в результаті процесу виробництва збільшують, оскільки за її допомогою створюють додаткову вартість). За способом перенесення вартості на готову продукцію капітал розподіляють на основний капітал (складову частину авансованого

капіталу, яку використовують упродовж декількох виробничих циклів, що частинами переносить свою вартість на готову продукцію і водночас не втрачає своєї первісної матеріально-речової форми) та оборотний капітал (складову авансованого капіталу, яку використовують упродовж лише одного виробничого циклу, що повністю переносить свою вартість на готову продукцію і водночас втрачає первісну матеріально-речову форму). За джерелами формування капітал підприємства розподіляють на власний (власні грошові кошти підприємців, які були вкладені у відкриття підприємства) і залучений (грошові кошти, отримані власниками підприємства у формі кредитів та/або випуску боргових зобов'язань). За сферою (галуззю) застосування капітал розподіляють на промисловий (інвестований у промисловість), позичковий (інвестований у банківський сектор), торговельний (інвестований у торгівлю) та аграрний (інвестований у сільське господарство). За матеріально-речовою формою капітал розподіляють на людський, інтелектуальний, соціальний і духовний.

Процес виробництва передбачає поєднання певних факторів виробництва, основними серед яких є капітал і праця. У результаті процесу виробництва, по-перше, виготовляють певний товар, а, по-друге, власники факторів виробництва отримують відповідні доходи: власники капіталу (підприємці) – прибуток, а власники робочої сили (наймані робітники) – заробітну плату. Номінальна заробітна плата – це кількість грошей, яку наймані робітники отримують за виконану роботу. Натомість реальна заробітна плата – це кількість товарів і послуг, які наймані робітники можуть придбати на номінальну заробітну плату.

Виробництво будь-якого товару пов'язане з витратами. Витрати виробництва – це витрати підприємства (або підприємця) на виробництво продукції. За характером витрати розподіляють на зовнішні (витрати підприємства (або підприємця), пов'язані із придбанням виробничих ресурсів в інших підприємств (або підприємців)) і внутрішні (витрати підприємства (або підприємця), пов'язані з використанням ними власних виробничих ресурсів). Залежно від обсягу виробництва витрати виробництва розподіляють на постійні витрати (витрати підприємства (або підприємця), які не залежать від обсягу виробництва продукції) та змінні витрати (витрати підприємства (або підприємця), які залежать від обсягу виробленої продукції). Є також альтернативні, граничні та трансакційні витрати. Граничні витрати – це витрати підприємства (або підприємця), що виникають під час виробництва кожної додаткової одиниці продукції.

Трансакційні витрати – це витрати підприємства (або підприємця), які пов'язані не з виробництвом, а з реалізацією (збутом) продукції. Альтернативні витрати – це витрати підприємства, які виникають, унаслідок "утрачених можливостей".

Укладаючи капітал у промислове виробництво, підприємець має на меті отримати прибуток. У сучасній політичній економії виокремлюють два основні види прибутку: бухгалтерський та економічний. Бухгалтерський прибуток – це різниця між валовим доходом підприємства (або підприємця) і зовнішніми витратами на виробництво продукції. Економічний прибуток – це різниця між валовим доходом підприємства (або підприємця) та сумою зовнішніх і внутрішніх витрат на виробництво продукції.

Бажання підприємців отримувати вищий економічний прибуток сприяє "переливанню" капіталу з менш прибуткових галузей промисловості до більш прибуткових. У такий спосіб виникає міжгалузєва конкуренція – конкуренція між підприємцями різних галузей національного господарства за отримання вищої норми прибутку. Міжгалузєва конкуренція діє таким чином, що капітал із менш прибуткових галузей промисловості "мігрує" до більш прибуткових, що загострює конкуренцію у відповідній галузі та поступово призводить до зменшення норми прибутку в галузі. Цей процес відбувається до того часу, поки норми прибутку в усіх галузях не вирівнюються.

Глосарій

Бухгалтерський прибуток – це різниця між валовим доходом підприємства (або підприємця) і зовнішніми витратами на виробництво продукції.

Відрядна форма оплати праці – це модель оплати праці найманих робітників, яка залежить від кількості та якості виконаної роботи.

Внутрішні витрати – це витрати підприємства (або підприємця), пов'язані з використанням ними власних виробничих ресурсів.

Граничні витрати – це витрати підприємства (або підприємця), які виникають під час виробництва кожної додаткової одиниці продукції.

Економічний прибуток – це різниця між валовим доходом підприємства (або підприємця) та сумою зовнішніх і внутрішніх витрат на виробництво продукції.

Змінний капітал – це частина авансованого капіталу, яку в результаті процесу виробництва збільшують, оскільки за її допомогою створюють додаткову вартість.

Змінні витрати – це витрати підприємства (або підприємця), які залежать від обсягу виробленої продукції.

Зовнішні витрати – це витрати підприємства (або підприємця), пов'язані із придбанням виробничих ресурсів в інших підприємств (або підприємців).

Капітал – це вартість, яка створює додаткову вартість шляхом експлуатації найманої праці капіталом.

Концентрація капіталу – це збільшення величини капіталу підприємства шляхом капіталізації (накопичення) частини додаткової вартості, створеної найманими робітниками.

Номінальна заробітна плата – це кількість грошей, яку наймані робітники отримують за виконану роботу.

Нормальний прибуток – це мінімальна сума грошей, яка є достатньою для того, щоб продовжувати займатися підприємницькою діяльністю, а не влаштовуватися на роботу в іншу організацію або установу.

Оборотний капітал – це складова частина авансованого капіталу, яку використовують упродовж лише одного виробничого циклу, що повністю переносить свою вартість на готову продукцію і водночас утрачає первісну матеріально-речову форму.

Органічна побудова капіталу – це співвідношення вартості постійного капіталу та вартості змінного капіталу.

Основний капітал – це складова частина авансованого капіталу, яку використовують упродовж декількох виробничих циклів, що частинами переносить свою вартість на готову продукцію і водночас не втрачає своєї первісної матеріально-речової форми.

Погодинна форма оплати праці – це модель оплати праці, яка залежить від кількості відпрацьованого працівниками часу (місяць, день або час).

Постійний капітал – це частина авансованого капіталу, вартість якої в результаті процесу виробництва залишають незмінною.

Постійні витрати – це витрати підприємства (або підприємця), які не залежать від обсягу виробництва продукції.

Реальна заробітна плата – це кількість товарів і послуг, які наймані робітники можуть придбати на номінальну заробітну плату.

Трансакційні витрати – це витрати підприємства (або підприємця), пов'язані не з виробництвом, а реалізацією (збутом) продукції.

Централізація капіталу – це збільшення величини капіталу підприємства шляхом об'єднання із власниками інших капіталів.

Завдання для самодіагностики

Контрольні запитання

1. Які види капіталу вам відомі? У чому полягає принципова різниця між постійним і змінним, основним та оборотним капіталом?
2. Розкрийте сутність загальної формули руху капіталу та визначте основні її суперечності в сучасній економіці.
3. Що показує органічна побудова капіталу? Яку тенденцію вона має в розвинених країнах світу, а яку – у країнах, що розвиваються?
4. Які форми оплати праці вам відомі? У чому полягає принципова різниця між погодинною та відрядною формою оплати праці?
5. Визначте переваги відрядно-преміальної системи оплати праці найманих робітників машинобудівних підприємств.
6. Як різні теорії розкривають сутність витрат виробництва?
7. Якщо ви вирішили відкрити власну кондитерську фабрику, то якими в цьому разі будуть ваші зовнішні витрати?
8. Що таке "внутрішні витрати виробництва"? Навіщо їх розраховувати підприємцю?
9. У чому полягає принципова різниця між марксистською та маржиналістською теорією прибутку?
10. Що показує норма прибутку? Які фактори впливають на її динаміку?

Тестові завдання

1. За роллю у створенні додаткової вартості капітал розподіляють на:
 - а) власний і залучений;
 - б) постійний і змінний;
 - в) основний та оборотний;
 - г) правильної відповіді немає.

Правильна відповідь: б).

2. Номінальна заробітна плата – це:

- а) сума грошей, яку отримує робітник після сплати податків;
- б) сума грошей, яку робітник отримує після процесу праці;
- в) кількість товарів і послуг, потрібні робітнику для відтворення його робочої сили;
- г) кількість товарів і послуг, які може купити робітник на свою реальну заробітну плату.

Правильна відповідь: а).

3. Якщо реальна заробітна плата дорівнює 7 200 грн, а індекс споживчих цін – 109 %, то номінальна заробітна плата буде становити:

- а) 7 500 грн;
- б) 7 200 грн;
- в) 7 848 грн;
- г) 10 900 грн.

Правильна відповідь: в).

4. Якщо номінальна заробітна плата дорівнює 7 500 грн, а індекс споживчих цін – 105 %, то номінальна заробітна плата буде становити:

- а) 7 200,45 грн;
- б) 7 200,00 грн;
- в) 7 924,23 грн;
- г) 7 142,86 грн.

Правильна відповідь: г).

5. Заробітна плата найманих робітників належить до капіталу:

- а) основного;
- б) оборотного;
- в) змінного;
- г) варіанти б) і в).

Правильна відповідь: г).

6. Виробниче устаткування належить до капіталу:

- а) основного;
- б) оборотного;
- в) постійного;
- г) варіанти а) і в).

Правильна відповідь: г).

7. Дохід, який отримує власник такого економічного ресурсу, як земля, називають:

- а) рентою;
- б) заробітною платою;
- в) прибутком;
- г) відсотком.

Правильна відповідь: а).

8. Дохід, який отримують власники депозитних рахунків у комерційних банках, називають:

- а) рентою;
- б) заробітною платою;
- в) прибутком;
- г) відсотком.

Правильна відповідь: г).

9. Основними формами заробітної плати є:

- а) почасова;
- б) відрядна;
- в) штрафна;
- г) варіанти а) і б) разом.

Правильна відповідь: г).

10. До змінних витрат належать витрати на:

- а) сплату єдиного податку;
- б) сплату кредиту за користування капіталом;
- в) сплату оренди;
- г) купівлю сировини.

Правильна відповідь: г).

Евристичні завдання

1. Який із поглядів на визначення економічної сутності категорії "капітал", на вашу думку, є найбільш обґрунтованою? Чому?

2. У чому ви бачите особливості процесів концентрації та централізації промислового капіталу в постсоціалістичних країнах Східної Європи?

3. Якою є загальна тенденція зміни органічної побудови капіталу в умовах ринку? Які негативні наслідки для соціально-економічного розвитку людської цивілізації можуть викликати ці процеси?

4. У чому, на думку К. Маркса, полягає основна суперечність між капіталом і найманою працею? Чи є суперечності між глобальним капіталом і глобальною найманою працею в сучасному економічному світі?

5. Спростуйте або підтвердіть основне положення теорії людського капіталу: "В умовах ринкової економіки кожний індивід володіє людським капіталом – певним запасом знань, умінь, навичок і здібностей, які дають їхнім власникам дохід у вигляді трудової ренти. З огляду на це, ідея марксистів щодо наявності суперечності між капіталом і найманою працею є помилковою". Відповідь обґрунтуйте.

6. Яка з форм оплати праці (погодинна або відрядна), на вашу думку, є більш ефективною? Чи є можливості для застосування відрядно-преміальної системи оплати праці в бюджетних установах України?

7. Припустіть, що ви є власником швейної фабрики і маєте на меті суттєво знизити витрати виробництва, щоб у такий спосіб підвищити прибутковість свого бізнесу. Які шляхи мінімізації витрат виробництва ви б вибрали в такій ситуації?

8. Чому виникає середній прибуток? У яку галузь української промисловості (добувну, нафтохімічну, легку або харчову) ви б уклали свій капітал у розмірі 750 тис. грн за умови наявності середньої норми прибутку?

9. Що, на вашу думку, в умовах кризи підприємцю слід робити наперед: виплачувати заробітну плату найманим робітникам або отримувати нормальний прибуток?

Практичні завдання

1. Витрати постійного капіталу підприємства становлять 450 млн грн, а витрати змінного капіталу – 100 млн грн.

Розрахуйте ціну виробництва цього підприємства, якщо середня норма прибутку дорівнює 20 %.

1) розрахуйте величину середнього прибутку за такою формулою:

$$P_{\text{сер}} = P_{\text{сер}} \times K_{\text{ав}}, \quad (4.19)$$

підставивши дані завдання у формулу (4.19), знаходять:

$$P_{\text{сер.}} = 0,2 \times (450 \text{ млн грн} + 100 \text{ млн грн}) = 110 \text{ млн грн};$$

2) розрахуйте ціну виробництва підприємства за такою формулою:

$$ЦВ = K_{\text{ав.}} + P_{\text{сер.}} \quad (4.20)$$

$$ЦВ = 550 \text{ млн грн} + 110 \text{ млн грн} = 660 \text{ млн грн.}$$

2. Під час виробництва 100 тис. од. вовняних шкарпеток середні змінні витрати становлять 1,5 євро/од., а постійні витрати – 100 тис. євро. У разі збільшення виробництва шкарпеток до 125 тис. од. сукупні витрати становлять 300 тис. євро.

Обчисліть величину граничних витрат підприємства.

1) розрахуйте величину змінних витрат на виробництво 100 тис. од. шкарпеток за такою формулою:

$$VC_1 = AVC_1 \times Q_1. \quad (4.21)$$

$$VC_1 = 1,5 \text{ євро / од.} \times 100 \text{ од.} = 150 \text{ тис. євро};$$

2) розрахуйте величину сукупних витрат підприємства на виробництво 100 тис. од. шкарпеток за такою формулою:

$$TC_1 = FC_1 + VC_1. \quad (4.22)$$

$$TC_1 = 100 \text{ тис. євро} + 150 \text{ тис. євро} = 250 \text{ тис. євро};$$

3) розрахуйте величину граничних витрат підприємства за такою формулою:

$$MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q} = \frac{TC_2 - TC_1}{Q_2 - Q_1}. \quad (4.23)$$

$$MC = \frac{300 \text{ тис. євро} - 250 \text{ тис. євро}}{125 \text{ тис. од.} - 100 \text{ тис. од.}} = 2 \text{ євро.}$$

Література: [9; 22; 29; 30; 51; 57; 68; 69].

5. Ринок: сутність, функції. Моделі ринків. Конкуренція й ціноутворення

Мета теми: поглиблене вивчення і творче опанування сутності ринку, його різновидів та інфраструктури, сутності конкуренції, її форм і моделей ринку; дослідження взаємозв'язку між конкуренцією та ціноутворенням.

Загальна компетентність: здатність класифікувати моделі ринків, визначати види конкуренції та принципи ціноутворення.

Питання для вивчення

- 5.1. Ринок: сутність і функції. Основні елементи ринку: попит та пропозиція.
- 5.2. Класифікації ринку.
- 5.3. Ринкова інфраструктура.
- 5.4. Конкуренція: сутність і форми. Моделі ринку.
- 5.5. Конкуренція й ціноутворення.

Ключові слова: ринок, попит, закон попиту, пропозиція, закон пропозиції, рівноважна ціна, рівноважний обсяг, інфраструктура ринку, конкуренція, досконала конкуренція, недосконала конкуренція, внутрішньогалузева конкуренція, міжгалузева конкуренція, міжнародна конкуренція, ринок чистої конкуренції, ринок монополістичної конкуренції, ринок олігополії, ринок чистої монополії, ціна виробництва.

5.1. Ринок: сутність і функції. Основні елементи ринку: попит та пропозиція

Протягом багатьох років ринок є однією з основних категорій в економічній науці. На сьогодні в науковій і навчальній літературі є чимало його визначень (рис. 5.1).

Але, незважаючи на різноманітність визначень, слід зазначити, що всі вони вказують на те, що основною сутнісною характеристикою ринку є взаємодія (обмін) між товаровиробниками-постачальниками (суб'єктами пропозиції) і покупцями-споживачами (суб'єктами попиту) (див. рис. 5.1).

РИНОК	це будь-яка група людей, які вступають у тісні ділові відносини та укладають великі угоди щодо будь-якого товару [31]
	це сукупність угод купівлі та продажу товарів [8]
	це тип господарських зв'язків між суб'єктами господарювання; це суспільна форма організації та функціонування економіки, за якої забезпечено взаємодію виробництва та споживання [55]
	це сукупність продавців і покупців, які вступають між собою в економічні відносини щодо купівлі-продажу товарів і послуг за допомогою механізму погодження цін на основі суспільно необхідних витрат з урахуванням попиту та пропозиції [33]
	це інститут або механізм, який зводить покупців (представників попиту) і продавців (постачальників) окремих товарів і послуг [30]
	це обмін, що здійснюють, відповідно до законів товарного виробництва та обміну [40]
	це сукупність економічних відносин, за допомогою яких здійснюють обіг суспільного продукту в товарно-грошовій формі [58]

Рис. 5.1. **Визначення сутності ринку**

Сутність ринку, його призначення, закономірності функціонування та перспективи розвитку знаходять своє відображення у його функціях. Головними функціями ринку є такі:

- вартіснотвірна (цінотвірна);
- регульовальна;
- стимулювальна;
- санувальна;
- відтворювальна;
- алокаційна;
- інформаційна.

Вартіснотвірна (цінотвірна) функція: незважаючи на те що кожен виробник пропонує свій товар, який має індивідуальну вартість, остаточне визначення його вартості здійснює ринок.

Регульовальна функція: ринок здійснює регульовальний вплив на економіку загалом, на пропорції між різними сферами та галузями економіки, приводить у відповідність платоспроможний попит і пропозицію, а через триваліший час – накопичення та споживання й інші пропорції [33, с. 76].

Стимулювальна функція: через механізм цін і конкуренції ринок спонукає товаровиробників до зниження індивідуальних витрат, підвищення

споживчих властивостей і якості товарів та послуг; також він сприяє впровадженню найпередовіших досягнень НТП.

Санувальна функція: ринок виштовхує з економічного середовища ті підприємства, які виробляють дорогу або неякісну продукцію, не орієнтують своє виробництво на науково-технічні досягнення, завдяки чому оздоровлює економічну систему суспільства загалом.

Відтворювальна функція: ринок забезпечує безперервність процесу суспільного відтворення (зокрема, зв'язок між виробництвом і споживанням), формує цілісність національної системи та її зв'язок з іншими національними економіками в масштабі світового ринку [33, с. 75].

Алокаційна функція: ринок забезпечує виробництво оптимальної комбінації товарів і послуг за допомогою найефективнішої комбінації ресурсів. Ефективною є така комбінація ресурсів, за якою товари та послуги виробляють із мінімальними альтернативними витратами.

Інформаційна функція: через ціни ринок оповіщає товаровиробників про те, що і у якій кількості виробляти, а споживачів про стан виробництва тих чи тих товарів.

Основними елементами ринку є попит і пропозиція.

Попит (Demand) – це кількість товарів і послуг, які бажають та можуть придбати споживачі на ринку за певну ціну.

Закон попиту описує обернену залежність між ціною й обсягом попиту: чим вища ціна, тим менша кількість товару, що купують, і навпаки. Але є такі товари, що не підпорядковуються закону попиту – це товари Гіффена і товари Веблена.

До *товарів Гіффена* належать життєво необхідні товари та дешевші від інших, що відіграють велику роль у загальному споживанні людини.

Цікаво знати

Товари Гіффена – це товари, споживання яких збільшується в разі зростання ціни за рахунок економії на придбанні інших товарів (парадокс Гіффена). Уперше парадокс було помічено англійським економістом Робертом Гіффеном (1837 – 1910) під час голоду в Ірландії в середині XIX ст., коли обсяг попиту на картоплю в разі зростання його ціни суттєво збільшився. Гіффен пов'язав це з тим, що в бюджеті бідних сімей витрати на картоплю займали значну частку. Підвищення цін на цей товар призводило до того, що реальні доходи цих верств населення знижувалися і вони вимушені були скорочувати купівлі інших товарів, збільшуючи споживання картоплі.

Кошик товарів Гіффена може незначно відрізнятися для різних країн, залежно від специфіки споживання у країні. Так, в Україні – це хліб, чай, картопля, молоко; у Китаї – рис і соя; в Італії – макарони й томати

Товари Веблена – це товари, що відображають соціальний статус їхніх власників, наприклад антикваріат, ексклюзивні авто, годинники та ін.

Цікаво знати

Ефект Веблена (англ. Veblen effect) – економічно необґрунтоване збільшення попиту на деякі дорогі товари з боку окремих категорій споживачів, якщо ціна на ці товари зростає. Синоніми – парадокс Веблена, ефект сноба. Ефект Веблена спостерігають тільки в разі фактичної відсутності обмежень клієнта за платоспроможністю.

Ефект Веблена властивий цінителям статусних товарів. Це наслідок домінування у психіці деяких людей мотивів престижу, прагнення до розкоші, символами якої є дорогі речі. Нераціональну з позиції класичної теорії попиту економічну поведінку часто пояснено прихильністю до конкретної торговельної марки, переважно, доброї якості й невиправданим поширенням її впливу на інші товари, вироблені під тією самою маркою фірми, брендом. У такому разі ефект Веблена фактично є ефектом відданості бренду

Ціна є найважливішим фактором, що впливає на попит. Функціональну залежність між попитом і ціною можна обчислити за таким рівнянням:

$$Q_D = f(P), \quad (5.1)$$

де P – ціна,

Q_D – величина попиту.

Взаємозв'язок між ціною й кількістю купленого товару можна зобразити також графічно у вигляді кривої (рис. 5.2).

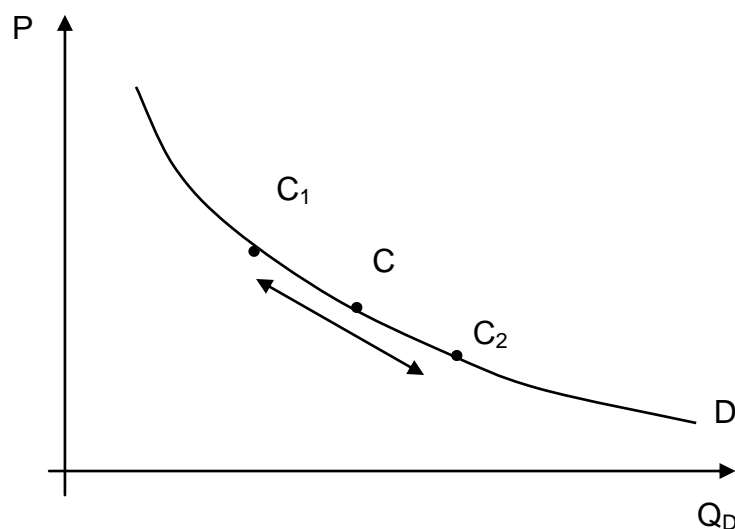

Рис. 5.2. Крива попиту

Графічне зображення вказує, що зміна ціни на товар приводить до руху точки вздовж кривої попиту.

Але, окрім ціни, на величину попиту також впливають так звані нецінові фактори (детермінанти). До нецінових детермінант попиту належать такі:

грошові доходи споживачів;

кількість споживачів на ринку;

сезонність, мода та смаки споживачів;

очікування споживачів щодо майбутніх цін і доходів;

ціни на взаємозамінні товари (субститути) та взаємодоповнювальні товари (компліменти).

Слід зазначити, що дія всіх нецінових факторів приводить до переміщення самої кривої попиту в системі координат (рис. 5.3).

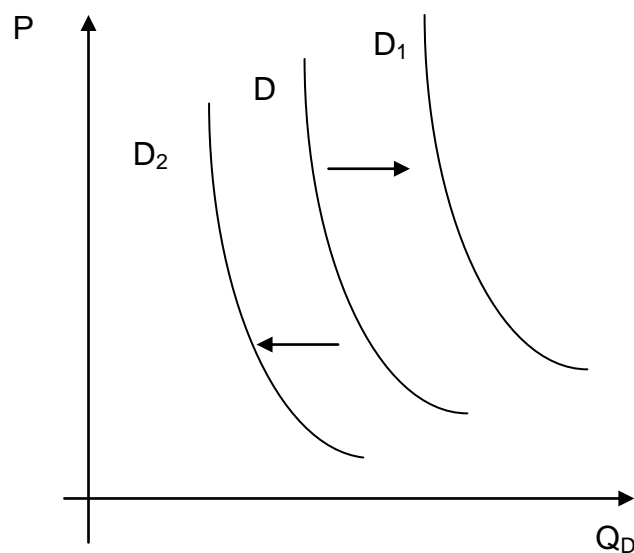

Рис. 5.3. Зрушення кривої попиту, унаслідок впливу нецінових факторів

Переміщення кривої **D** в положення **D₁** означає, що нецінові детермінанти викликали зростання попиту, а рух у положення **D₂** – зниження.

Ступінь чуттєвості реагування величини попиту на зміни того чи того фактора має назву "еластичність попиту".

Пропозиція (Supply) – це кількість товарів і послуг, які можуть бути доставлені на ринок для продажу за певної ціни протягом визначеного проміжку часу.

Закон пропозиції описує пряму залежність між ціною й обсягом пропозиції: чим вища ціна, тим більшу кількість товару бажають доставити

на ринок виробники-постачальники і, навпаки, чим нижча ціна, тим менша величина пропозиції.

Отже, ціна є також важливим фактором і для пропозиції. Функціональна залежність між пропозицією і ціною має такий вигляд:

$$Q_S = f(P), \quad (5.2)$$

де P – ціна;

Q_S – величина пропозиції.

Графічно взаємозв'язок між ціною і величиною пропозиції можна зобразити у вигляді кривої пропозиції (рис. 5.4).

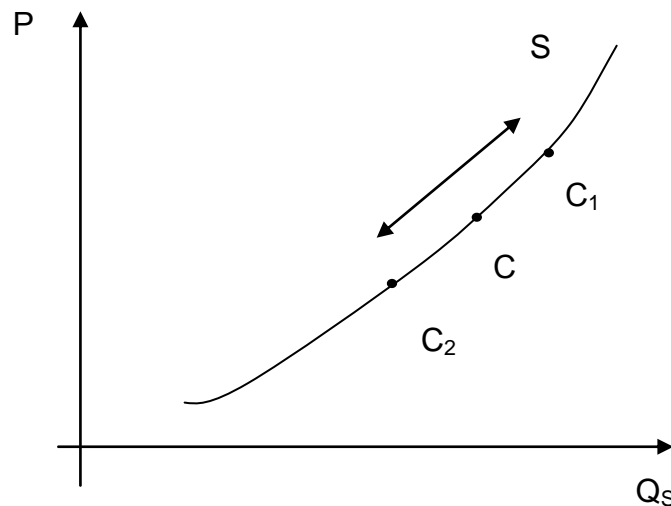

Рис. 5.4. Крива пропозиції

Графічне зображення вказує, що зміна ціни на товар приводить до руху точки вздовж кривої пропозиції.

Але ціна є важливим і непоодиноким фактором, що впливає на пропозицію.

До основних нецінових факторів пропозиції належать такі:

ціни на ресурси, із яких виготовляють товари;

технології й організація виробництва;

податки та субсидії;

кількість товаровиробників-постачальників на ринку;

очікування товаровиробників-постачальників.

Дія нецінових факторів пропозиції приводить до переміщення кривої пропозиції (рис. 5.5).

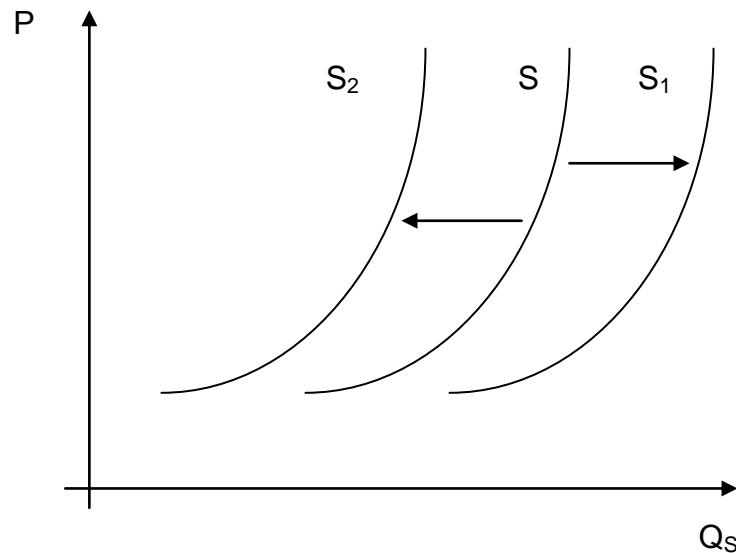

Рис. 5.5. Зрушення кривої пропозиції, унаслідок впливу нецінових факторів

Зрушення кривої **S** праворуч до **S₁** означає збільшення пропозиції, а ліворуч до **S₂** – її зменшення.

Ступінь чуттєвості реагування величини пропозиції на зміни того чи того фактора має назву "еластичність пропозиції".

Попит і пропозиція не можуть бути окремо, вони постійно взаємодіють. Точку перетину кривої попиту та кривої пропозиції називають точкою рівноваги, де **P₀** – рівноважна ціна, а **Q₀** – рівноважний обсяг (рис. 5.6).

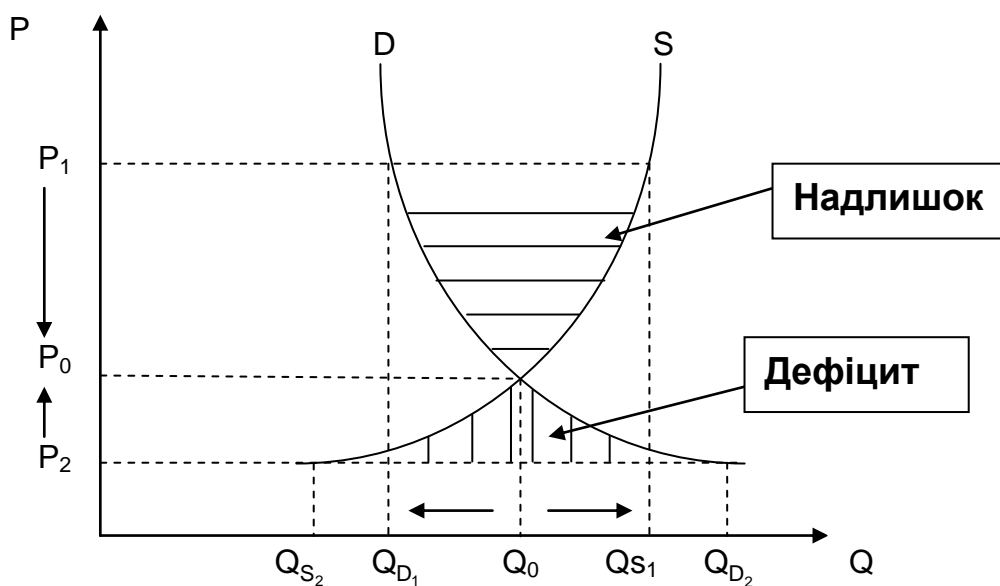

Рис. 5.6. Ринкова рівновага

Рівноважна ціна – це ціна, що задовольняє товаровиробників-постачальників і покупців-споживачів. **Рівноважний обсяг** – це така кількість товару, яку товаровиробники згодні постачати на ринок, а споживачі у змозі купувати.

Графічне зображення ринкової рівноваги дає підстави до таких висновків:

якщо встановлюється ціна, вища ніж рівноважна, то, згідно із законом попиту, зменшується величина попиту, а, згідно із законом пропозиції, величина пропозиції збільшується, тобто на ринку виникає ситуація коли $Q_D < Q_S$, а значить, надлишок товару;

якщо встановлюється ціна, нижча за рівноважну, то, згідно із законом попиту, споживачі забажають придбати більше товарів, а виробники, згідно із законом пропозиції, почнуть скорочувати обсяг виробництва, таким чином, на ринку виникає ситуація, коли $Q_D > Q_S$ – дефіцит товару.

5.2. Класифікації ринку

Ринок пізнати неможливо без аналізу його структури, тобто його елементів. У сучасній економічній літературі основні критерії розмежування ринку на елементи подано таким чином (рис. 5.7).

Рис. 5.7. Критерії розмежування ринку на елементи

Найчастіше ринок розмежують на елементи за *економічним призначенням об'єктів ринкових відносин*. За цим критерієм вирізняють такі ринки:

- ринок предметів споживання;
- ринок виробничих ресурсів;
- фінансовий ринок (валютний ринок, кредитний ринок і ринок цінних паперів);
- ринок науково-технічних розробок та інформації.

Одним із найважливіших компонентів ринку є **ринок предметів споживання**, основною метою функціонування якого є задоволення різноманітних особистих потреб людей. Об'єктом цього ринку є товари особистого споживання, які розподіляють на дві великі групи: блага та послуги.

Ринок виробничих ресурсів – це ринок, де об'єктами ринкових відносин є земля, робоча сила і засоби виробництва. Особливістю цього ринку є те, що попит на той чи той виробничий ресурс залежить від попиту споживача на кінцеву продукцію, яку за його допомогою виробляють.

Фінансовий ринок – це ринок, де функціонують такі суб'єкти ринкових відносин, як гроші, кредити, цінні папери та ін.

У сучасних умовах розвитку особливу роль відіграє **ринок науково-технічних розробок та інформації**. На цьому ринку продають науково-технічну продукцію, технічні засоби інформації, інформаційні системи, тощо.

- За *адміністративно-територіальною ознакою* виділяють такі ринки:
- місцевий;
 - національний;
 - світовий.

Відповідно до *чинного законодавства*, розрізняють легальний і нелегальний ринки.

- За *ступенем зрілості ринкових відносин* розподіляють на:
- розвинений ринок;
 - ринок, що формується;
 - ринок із різним ступенем обмеження конкуренції.

- Відповідно до *основних суб'єктів ринку*, розрізняють:
- ринок покупців;
 - ринок продавців;
 - ринок державних установ;
 - ринок посередників.

За характером продажів виділяють такі види ринків:
 ринок оптової торгівлі;
 ринок роздрібною торгівлі;
 ринок державних закупівель сільськогосподарської продукції.
 Відповідно до асортименту товарів, поданих на ринку, розрізняють:
 замкнутий ринок;
 насичений ринок;
 ринок широкого асортименту;
 змішаний ринок.

5.3. Інфраструктура ринку

Необхідною умовою функціонування ринку є ринкова інфраструктура. **Ринкова інфраструктура** – це система підприємств та організацій, які забезпечують прискорення руху товарів, послуг, грошей, цінних паперів, виробничих ресурсів і таким чином підвищують ефективність функціонування ринку. Для того щоб зрозуміти глибинну сутність ринкової інфраструктури, необхідно розглянути її основні функції (рис. 5.8).

Функції інфраструктури ринку	надання підприємцям консультацій із правових питань і правовий захист їхніх інтересів у державних та приватних установах
	надання підприємцям консультацій з економічних питань, зокрема проведення аудиту; страхування нових форм господарювання
	забезпечення фінансової підтримки: кредитування, лізинг
	регулювання руху робочої сили та підготовка й перепідготовка спеціалістів різної кваліфікації
	створення необхідних умов для ділових контактів підприємців
	сприяння матеріально-технічному забезпеченню виробництва та реалізації продукції підприємств
	здійснення маркетингового, інформаційного та рекламного обслуговування

Рис. 5.8. Функції ринкової інфраструктури

Таке широке коло функцій, що виконує ринкова інфраструктура, звісно передбачає різноманітність її складових частин. У загальному вигляді елементи ринкової інфраструктури можна згрупувати таким чином (рис. 5.9):

Ринкова інфраструктура		
Організаційно-технічна складова частина	Фінансово-кредитна складова частина	Інформаційно-дослідна складова частина
товарні біржі й аукціони, торговельні дома і торговельні палати, холдингові та брокерські компанії, ярмарки, пункти прокату і лізингу, державні інспекції, різного роду асоціації підприємців і споживачів, транспортні комунікації й засоби оперативного зв'язку та ін.	банки, валютні та фондові біржі, фінансова-кредитні посередники: страхові компанії, пенсійні фонди, кредитні союзи й асоціації та ін.	інформаційно-консультаційні фірми, інтернет, аудиторські організації, спеціальні заклади освіти та ін.

Рис. 5.9. Основні складові елементи ринкової інфраструктури

Але слід зазначити, що окрема конфігурація ринкової інфраструктури залежить від виду конкретного ринку.

Так, наприклад, **ринок предметів споживання** передбачає функціонування таких організацій, як: товарні біржі; торговельні будинки; ярмарки; магазини; фірми, що надають консалтингові, аудиторські, інжинірингові, юридичні, маркетингові послуги тощо.

Основними організаціями, які обслуговують **фінансовий ринок**, є фондові та валютні біржі, банки, страхові компанії, пенсійні фонди, кредитні союзи й асоціації та ін.

Для обслуговування **ринку виробничих ресурсів** є товарні біржі, земельні аукціони, служби зайнятості або біржі праці, спеціальні навчальні заклади тощо.

Своєю чергою, для полегшення функціонування **ринку науково-технічних розробок та інформації** є різноманітні інформаційно-комерційні організації.

Підбиваючи підсумки в цьому питанні, слід зазначити, що підприємствам ринкової інфраструктури належить провідне місце в економіці розвинених країн. Це сприяє зростанню ділової активності населення, прискорює рух капіталу, створює додаткові робочі місця, що в кінцевому підсумку сприяє підвищенню ефективності функціонування всієї економічної системи.

Цікаво знати

Згідно з офіційними джерелами, перша у світі фондова біржа виникла 1602 р. в Нідерландах одночасно з першим акціонерним товариством. Голландська Ост-Індійська компанія вперше почала залучати гроші, продаючи акції й обіцяючи прибуток інвесторам. Для торгівлі потрібен був майданчик, і в Амстердамі було відкрито першу фондову біржу. 1608 р. тут створили й товарну біржу, на яку привозили зразки та проби товарів, залишаючи великі партії на складах і кораблях.

На самій Амстердамській фондовій біржі спочатку торгували акціями Британської та Голландської Ост-Індійської компанії. Котирувалися й боргові розписки: тут можна було купити облігації державних позик, випущені Великою Британією, Голландією, Португалією. Згодом, під час освоєння Америки, на біржі з'явилися акції Вест-Індійської компанії. Усього інвесторам було доступно 44 назви цінних паперів. Амстердамська біржа проіснувала до вересня 2000 р. Її не закрили: згодом вона увійшла до складу компанії Euronext, яка об'єднала фондові біржі Брюсселя, Парижа та Амстердама

5.4. Конкуренція: сутність і форми. Моделі ринку

Однією з основних рушійних сил, що забезпечують динамічність розвитку економіки тієї чи тієї країни є конкуренція. У своєму розвитку вона пройшла складний еволюційний шлях. Історично конкуренція виникла ще в умовах простого товарного виробництва, але особливого імпульсу для розвитку конкуренція набула з переходом до розвиненого товарного господарства.

В економічній літературі є декілька підходів до визначення поняття конкуренції:

це змагання економічних суб'єктів за найбільш вигідні умови господарювання, за досягнення кращих результатів у сфері будь-якої діяльності, за отримання максимального прибутку;

це елемент ринкового механізму, який забезпечує взаємодію економічних суб'єктів у різних сферах господарювання;

це економічний закон ринку.

Основними напрямками дії конкуренції є такі:

установлення ринкової ціни товару;

підтримання суспільно-нормальних умов виробництва й реалізації товару;

стимулювання науково-технічного прогресу та підвищення ефективності виробництва;

оздоровлення економіки шляхом усунення з ринку всіх відсталих, неефективних підприємств [8, с. 173–176].

Є різні класифікації форм конкуренції, але найчастіше виділяють такі (рис. 5.10).

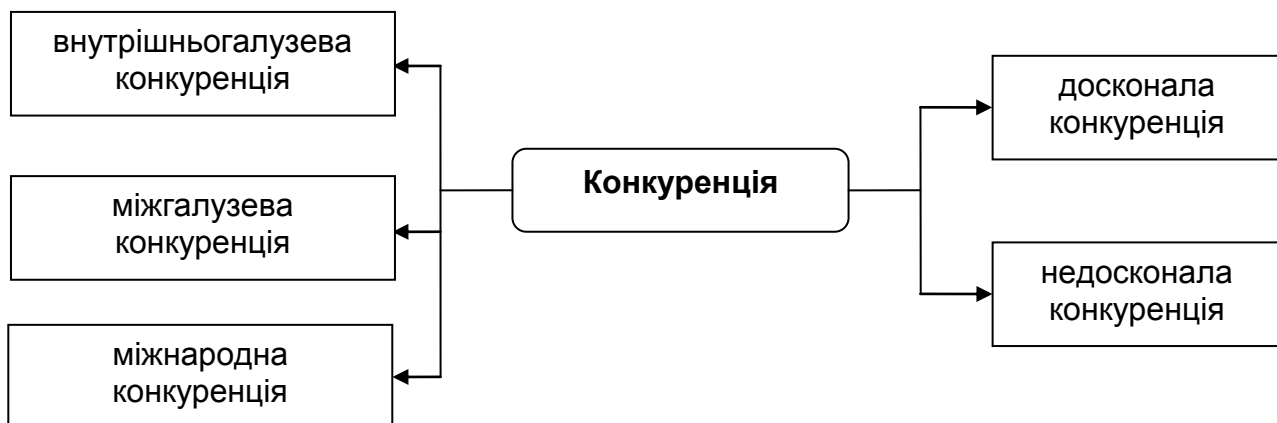

Рис. 5.10. Основні форми конкуренції

Залежно від галузі дії розрізняють внутрішньогалузеву, міжгалузеву і міжнародну конкуренції.

Історично першою, порівняно з міжгалузевою, виникла внутрішньогалузева конкуренція. **Внутрішньогалузева конкуренція** – це конкуренція між підприємствами однієї галузі за кращі умови виробництва та збуту своєї продукції. Основними перепонами для розвитку міжгалузевої конкуренції були жорсткі цехові правила та нерозвиненість транспорту.

Міжгалузева конкуренція – це конкуренція між підприємствами різних галузей за найбільш прибуткове вкладання капіталу.

Міжнародна конкуренція – це конкуренція між товаровиробниками на світовому ринку. Вона охоплює як внутрішньогалузеву, так і міжгалузеву конкуренцію.

Наступна класифікація розподіляє конкуренцію на досконалу та недосконалу.

Досконала конкуренція – це економічна ситуація, коли жоден товаровиробник не в змозі впливати на ціну.

Недосконала конкуренція – це економічна ситуація, коли підприємство або об'єднання підприємств виробляє та постачає на ринок таку частку продукції, що дає йому можливість впливати на формування її ціни.

Аналіз сучасного стану економіки показав, що її характерною рисою є панування недосконалої конкуренції.

У межах розподілу конкуренції на досконалу й недосконалу виокремлюють чотири моделі ринку:

- ринок чистої (вільної) конкуренції;
- ринок чистої монополії;
- ринок олігополії;
- ринок монополістичної конкуренції.

Найважливішими ознаками, за допомогою яких розрізняють зазначені раніше моделі, вважають такі (рис. 5.11):

Критерії	кількість фірм-постачальників на ринку
	тип продукту, що постачають для продажу
	участь фірм у контролі над ринковою ціною
	умови вступу підприємства на ринок та виходу з нього
	незалежність (або, навпаки, залежність) суб'єктів ринку одне від одного

Рис. 5.11. Критерії класифікації ринкових моделей

Згідно із цими критеріями, *ринок досконалої конкуренції* можна охарактеризувати як ринкову організацію, де:

діє велика кількість фірм, які мають невеликий розмір. Це означає, що частка кожної з них незначна, тому збільшення або зменшення обсягу виробництва жодної з них суттєво не вплине на ринкову ситуацію;

немає природних чи штучних бар'єрів для вступу в галузь різних підприємств та виходу з нього, тобто умови господарювання є однаковими для всіх, а тому дуже сприятливими;

продукція, що пропонують для продажу є однорідною, стандартною, тому споживачу однаково, у якого товаровиробника її купувати;

повністю відсутня можливість контролювати ціни й тим паче диктувати свої. Якби одна з фірм, що діє в умовах чистої конкуренції, навіть трохи збільшила ціну на свій товар, то втратила б своїх покупців. А продавати свій товар за меншою ціною, ніж ринкова, вона навряд чи захоче, тому що це суперечить основній меті її діяльності – максимізації прибутку. Тому в таких умовах товаровиробники мають пристосовуватися до ринкових цін, що є результатом взаємодії попиту та пропозиції;

усі економічні суб'єкти мають повну інформацію про умови ринку (чинні ціни, витрати, якість товару тощо).

Незважаючи на всі безперечні переваги ринку вільної конкуренції, в умовах сьогодення він є досить рідкісним явищем. Найбільш близькими за своїми ознаками до цієї моделі ринку є ринок сільськогосподарської продукції, фондовий ринок, ринок валюти.

Цікаво знати

Американський учений-економіст Поль Самуельсон зазначав, що реальний світ, яким ми його знаємо на прикладі Америки, Європи чи Азії, є своєрідним поєднанням елементів конкуренції з недосконалостями, які вносять монополії. Можна сказати, що вільна конкуренція деякою мірою посприяла монополізації світової економіки. Монополії розпочали своє панування в кінці XIX – на початку XX ст.

Ринок монополії є абсолютною протилежністю ринку вільної конкуренції. **Чиста монополія** (від грец. *mono* – один, *poleo* – продаю) – це форма ринкової організації де:

діє один товаровиробник, який повністю контролює обсяг пропозиції товару. Таким чином, у цих умовах одна фірма може становити цілу галузь;

товар, який постачають на ринок, не має близьких заміників або взагалі є унікальним. Тому, на відміну від умов чистої конкуренції, в умовах чистої монополії у споживача немає вибору: якщо він не придбає цей винятковий товар у цього підприємства, то він взагалі має відмовитися від нього;

фірма, що займає монопольне положення має повний контроль над обсягом випуску та ціною. Монопольна ціна має таку структуру:

$$\text{Ціна} = \text{Витрати} + \text{Середній прибуток} + \text{Монопольний надприбуток}; \quad (5.3)$$

вступ у галузь можливих конкурентів заблоковано різноманітними бар'єрами: юридичними (патенти, ліцензії, авторські права, товарні знаки тощо) та економічними (ефект масштабу виробництва, рівень транспортних витрат і т. ін.).

До ринку *чистої монополії*, насамперед, можна зарахувати підприємства, що надають комунальні послуги, послуги зв'язку, поштові послуги.

Згідно з різними ознаками, виділяють такі види монополій (рис. 5.12):

Монополії	відповідно до ролі в торговельній угоді	монополія
		монопсонія
	відповідно до масштабів охоплення ринку	чиста
		абсолютна
	відповідно до причин виникнення	природна
		легальна
		штучна

Рис. 5.12. Класифікація монополій

Монополія – це підприємство або об'єднання підприємств, що відіграє роль продавця.

Монопсонія – це підприємство або об'єднання підприємств, що є покупцем.

Різниця між *чистою* й *абсолютною* монополіями в тому, що перша формується в межах однієї галузі, а друга – у масштабі національного господарства (наприклад державна монополія зовнішньої торгівлі).

Природна монополія – це підприємство, яким володіє власник, що має у своєму розпорядженні рідкісні або вільно невідтворювані елементи виробництва (це можуть бути рідкісні метали, особливі земельні ділянки тощо). До такого виду монополій можна також зарахувати деякі галузі, що мають важливе значення для держави (наприклад, залізничний транспорт, транспортування електричної енергії, воєнно-промисловий комплекс тощо).

Легальна монополія – це підприємство, створене на законному підґрунті, якими можуть бути зареєстровані патенти, авторські права, товарні знаки тощо.

Штучна монополія виникає на основі змови або придушення конкурентів, яку здійснюють за такими напрямками:

горизонтальна інтеграція (передбачає злиття підприємств, зайнятих в одній галузі виробництва);

вертикальна інтеграція (передбачає об'єднання взаємопов'язаних між собою підприємств низки галузей, наприклад, організація виробництва в межах єдиного технологічного процесу: добування сировини, випуск готової продукції та післяпродажне обслуговування споживачів);

диверсифікація (передбачає об'єднання підприємств різних галузей економіки, які ніяким чином не пов'язані між собою).

Штучні монополії можуть бути у вигляді таких форм (рис. 5.13).

Картель	це первісна, найпростіша форма монополістичного об'єднання підприємств у межах однієї галузі шляхом горизонтальної інтеграції. Його учасники зберігають свою власність на матеріальні умови господарювання та виготовлену продукцію, яку реалізують самостійно, домовляючись між собою про квоту, тобто частку кожного в загальному випуску продукції, про розподіл ринків, продажні ціни тощо
Синдикат	це монополістичне об'єднання, що має більш складний характер, порівняно з картелем. Виробники однорідної продукції самостійно володіють засобами виробництва, а вже збут готового товару організують спільно через створену із цією метою контору. Шлях об'єднання – горизонтальна інтеграція
Трест	це монополістичне об'єднання підприємств-суміжників, тобто пов'язаних між собою технологією, у вигляді гігантських акціонерних товариств. Трест функціонує на основі загального управління виробництвом і спільної власності на матеріальні умови господарювання та вироблену продукцію. Шлях об'єднання – вертикальна інтеграція
Концерн	це монополістичне об'єднання формально незалежних підприємств у вигляді акціонерного товариства, у межах якого головна фірма здійснює фінансовий (грошовий) контроль за всіма його учасниками. До концерну, зазвичай, входять товаровиробники суміжних галузей та невиробничі організації, що їх обслуговують, такі як банки, торговельні та транспортні підприємства, страхові компанії. Шлях об'єднання – диверсифікація
Конгломерат	це монополістичне об'єднання підприємств шляхом диверсифікації у вигляді акціонерного товариства. Учасниками цих об'єднань є невиробничі організації й підприємства, що зовсім не пов'язані між собою, наприклад, підприємство, що займається виробництвом військової техніки та заморожуванням овочів. Вони не мають ні виробничої, ні комерційної самостійності

Рис. 5.13. Монополістичні об'єднання

Ринок чистої конкуренції й ринок чистої монополії є крайніми формами організації ринку, між якими проміжні позиції займають ринок олігополії та ринок монополістичної конкуренції.

Олігополія (від грец. *oligos* – декілька, *poleo* – продаю) є найбільш поширеною формою ринкової організації у промисловому секторі в багатьох індустріально розвинених країнах світу. Олігополістичний ринок за своїми ознаками є найбільш близьким до ринку монополії.

Характерними рисами ринку олігополії є такі:

нечисленність фірм, представлених на ринку. Переважно, їхня кількість не перевищує десяти та вони великі за розміром;

продукція, що пропонують, може бути як однорідною, так і диференційованою;

попередні особливості є основою для взаємозалежності між фірмами-учасниками ринку. Ухвалюючи те чи те економічне рішення підприємство має враховувати відповідну реакцію з боку конкурентів;

значна частка у виробництві товару дає змогу кожному з підприємств здійснювати самостійну цінову політику, але це теоретично. На практиці здебільшого ціни на товари встановлюють шляхом таємного погодження між учасниками цього ринку;

значні перепони для вступу на ринок нових фірм, серед яких найвагомішим є ефект масштабу виробництва.

Своєю чергою, ринок монополістичної конкуренції вирізняється такими характерними рисами:

діють десятки фірм-товаровиробників, і кожна з них виробляє незначну частку галузевої пропозиції. Фірми діють самостійно на свій страх і ризик;

до продажу пропонують неоднорідну, диференційовану продукцію. Неоднорідною, або диференційованою вважають подібну, але не ідентичну продукцію, що задовольняє однакові потреби споживачів, наприклад, численні види шампуні, зубної пасти, пральних порошоків тощо. Товари можуть розрізнятися якістю, властивостями, зовнішнім оформленням, умовами післяпродажного обслуговування;

у зв'язку з тим, що ефект масштабу виробництва не відіграє велику роль, а необхідний для початку справи капітал, переважно, невеликий, на цьому ринку є досить широкі можливості для вступу нових фірм. Але слід зазначити, що вступ на ринок монополістичної конкуренції не такий легкий, як на ринок вільної конкуренції. Перепонами для входу нового товаровиробника в галузь можуть бути торговельні марки, патенти, ліцензії тощо та, на відміну від умов чистої монополії, усі вони не мають жорсткого характеру, оскільки стосуються товарів, що є субститутами.

Модель ринку монополістичної конкуренції широко подано в харчовій і легкій промисловості, а також у сфері послуг.

5.5. Конкуренція й ціноутворення

Як вже зазначалося раніше, одним із напрямів дії конкуренції є ціноутворення. Вихідним пунктом у цьому процесі є така форма конкуренції як внутрішньогалузева.

Так, незважаючи на те що в межах однієї галузі випускають однотипний товар, підприємства, які в ній працюють, відрізняються своїми розмірами, рівнем техніки, технології, організації виробництва, а отже, рівнем продуктивності праці. Зважаючи на це, у кожного товаровиробника у процесі виробництва складається своя індивідуальна вартість товару. Та якби не відрізнялися між собою індивідуальні вартості, у процесі внутрішньогалузевої конкуренції неминуче встановиться єдина ціна на цей вид товару, яка буде відповідати не індивідуальній вартості, а так званій суспільній, або ринковій вартості.

Таким чином, завдяки внутрішньогалузевій конкуренції в будь-якій галузі виробництва встановлено загальну, ринкову вартість на однотипні товари, які мають однакову якість.

Але продаж товарів лише за суспільною, ринковою вартістю призведе до того, що норми прибутку в різних галузях будуть неоднаковими. Беручи до уваги те, що основною метою діяльності підприємства є отримання прибутку та його максимізація, можна зробити висновок, що велика різниця в нормах прибутку утримуватися довго не зможе. Підприємці тих галузей, де норма прибутку нижча, ніж в інших, вилучать свій капітал і вкладуть у ті сфери діяльності, де найбільш висока норма прибутку. Своєю чергою, вплив капіталу з галузі з низькою нормою прибутку призведе до скорочення виробництва в ній. А за умови збереження колишнього попиту це приведе до того, що ціни на товари цієї галузі стануть вищими за їхню загальну ринкову вартість і норма прибутку зросте. І навпаки, із припливом капіталу в галузі з більш високою нормою прибутку виробництво розпочинає зростати, пропозиція товару перевищує його попит, тому ціни падають і норма прибутку знижується.

Постійне переливання капіталу сприяє тому, що в економіці відсутні галузі, які постійно дають найвищий або найнижчий прибуток. Таким чином, у результаті дії міжгалузевої конкуренції виникає середній прибуток, характерний для всіх сфер діяльності. З усередненням прибутку у всіх галузях товари починають продавати не за їхнього вартістю, а за ціною виробництва. Складовими частинами ціни виробництва є витрати та середній прибуток.

Висновки до теми 5

Найбільш узагальнювальним визначенням сутності ринку є таке: ринок – це обмін, що здійснюють, відповідно до законів товарного виробництва та обміну. Таке визначення вказує на те, що ринок функціонує в тій фазі суспільного виробництва та відтворення, яку називають фазою обміну й регулюють його такі закони, як закон попиту, закон пропонування, закон конкуренції, закон вартості, закон грошового обігу, закон граничної корисності та ін.

Сутність ринку, його закономірності, призначення та перспективи розвитку виявляють через його функції, а саме: регульовальну, інформаційну, стимулювальну, розподільчу, алокаційну, функції санації та інтеграції.

Основними суб'єктами ринкової економіки є домашні господарства, підприємці та держава. До об'єктів ринкових відносин належать такі: товари й послуги, зокрема і засоби виробництва; робоча сила, або праця; земля та інші природні ресурси; нерухомість: будівлі споруди, житло; такі економічні ресурси, як гроші, фінанси, кредит, цінні папери.

Основними категоріями ринку є попит та пропозиція. Попит (Demand) – сукупна потреба в товарах і послугах, зумовлена платоспроможністю та обчислена у грошовій формі. Обернену залежність між ціною й обсягом попиту називають законом попиту. Ціна є найважливішим фактором, що впливає на попит. Але, окрім ціни, на величину попиту також впливають так звані нецінові фактори, такі як кількість споживачів на ринку; грошові доходи споживачів; ціни на товари-субститути та товари-компліменти, очікування споживачів щодо майбутніх цін та доходів; смаки споживачів.

Пропозиція (Supply) – це кількість продукту, що може бути доставлено на ринок для продажу за кожної можливої ціни протягом визначеного проміжку часу. Прямий зв'язок між пропозицією і ціною називають законом пропозиції. Але ціна є важливим та непоодиноким фактором, що впливає на величину пропозиції. Неціновими факторами пропозиції є такі: ціни на ресурси; технології й організація виробництва; податки та субсидії; кількість продавців на ринку.

Взаємодія пропозиції та попиту приводить до формування рівноважної ціни (ціни рівноваги), за якою величина попиту дорівнює величині

пропозиції. Якщо ціна вища за рівноважну, то на ринку виникає надлишок товару, а якщо нижча – дефіцит.

Найчастіше ринок розмежовують на елементи за економічним значенням об'єктів ринкових відносин. За цим критерієм вирізняють такі ринки:

ринок предметів споживання;

ринок виробничих ресурсів: землі, робочої сили та засобів виробництва;

ринок капіталів (капітальних благ);

фінансовий ринок (кредитний ринок і ринок цінних паперів);

ринок науково-технічних розробок та інформації.

Необхідною умовою дієвості ринкових відносин є створення відповідної ринкової інфраструктури. Від того наскільки добре розвинена ринкова інфраструктура, залежить у кінцевому підсумку й ефективність функціонування ринкової економіки. Ринкова інфраструктура – це система підприємств та організацій, які забезпечують рух товарів, послуг, грошей, цінних паперів, робочої сили.

Конкуренція – це економічне змагання за досягнення кращих результатів у сфері будь-якої діяльності, боротьба товаровиробників за найбільш вигідні умови господарювання, отримання максимального прибутку. В економічній літературі є різні класифікації форм конкуренції. Так, залежно від галузі дії розрізняють внутрішньогалузеву, міжгалузеву і міжнародну конкуренції.

Конкуренцію також можна розподілити на досконалу та недосконалу.

Згідно із цими двома формами конкуренції в економічній літературі виокремлюють чотири моделі ринку: 1) чисту конкуренцію; 2) монополістичну конкуренцію; 3) олігополію; 4) чисту монополію.

Глосарій

Дивіденд – це дохід, який отримує власник акції за рахунок прибутку акціонерного товариства.

Досконала (чиста) конкуренція – це ситуація, коли жоден виробник не може впливати на ринкову ціну.

Конкурентний ринок – це ринок, на якому так багато продавців і покупців певного товару, що ніхто не може вирішальним чином впливати на ринкову ціну.

Конкуренція – це економічне змагання за досягнення кращих результатів у будь-якій сфері діяльності, боротьба товаровиробників за найбільш вигідні умови господарювання, отримання максимального прибутку.

Місцевий ринок – це ринок розташований у певному місці (на певній території), де здійснюють купівлю-продаж різноманітних товарів та послуг.

Монополістична конкуренція – це ситуація в умовах недосконалої конкуренції, за якої доволі значна кількість виробників пропонує схожу, але не ідентичну продукцію. Ця модель поєднує монополістичні та конкурентні властивості.

Монополія – це ринкова ситуація, коли певний товар постачають єдиним підприємством, здатним впливати на обсяг виробництва та на ціну товару.

Національний ринок – це ринок конкретної країни, де акти купівлі-продажу здійснюють у національній валюті.

Недосконала конкуренція – це ринкова ситуація, коли підприємство, або об'єднання підприємств виробляє та постачає таку частку продукту, що може вирішальним чином впливати на формування ціни. Недосконалою конкуренцією є: чиста монополія, олігополія, монополістична конкуренція.

Олігополія – це ситуація в умовах недосконалої конкуренції, коли виробництво в певній галузі контролює невелика кількість підприємств.

Ринкова система – це система ринків, цін та конкуренції.

Ринковий механізм – це координація діяльності суб'єктів через систему цін.

Ринкові відносини – це суспільна форма ринкової системи; зв'язки та відносини, які складаються між продавцями й покупцями та їхніми посередниками у процесі купівлі-продажу товарів.

Ринок, що формується, – це ринок, для якого характерні наявність деяких елементів неринкових відносин (натуральний обмін, або бартер, надмірне втручання держави в господарське життя), невідпрацьованість

законодавчих документів, антиринкова психологія багатьох верств населення.

Рівноважна ціна – це ціна, за якої немає ні дефіциту, ні надлишку товарів і послуг; ціна на конкурентному ринку, за якої величина попиту та величина пропозиції збігаються.

Розвинений ринок – це система товарно-грошових відносин, які є визначальною формою зв'язку між суб'єктами господарської діяльності, покупцями та продавцями, що здійснюють на основі економічної самостійності, рівноправності й конкуренції товаровиробників і споживачів.

Світовий ринок – це сукупність національних ринків, пов'язаних між собою стійкими товарно-грошовими відносинами.

Завдання для самодіагностики

Контрольні запитання

1. У чому полягає сутність ринку? Перелічіть його функції.
2. У чому полягає сутність закону попиту? Назвіть фактори, що впливають на попит.
3. У чому полягає сутність закону пропозиції? Назвіть фактори, що впливають на пропозицію.
4. Які є критерії класифікації ринків?
5. Які особливості має ринок виробничих ресурсів?
6. Які об'єкти функціонують на фінансовому ринку?
7. У чому полягає сутність інфраструктури ринку? Перелічіть її функції.
8. Які складові частини має ринкова інфраструктура?
9. Які критерії визначають розподіл конкуренції на досконалу й недосконалу?
10. Які є моделі ринків?
11. Які особливості має ринок чистої конкуренції?
12. Які особливості має ринок монополістичної конкуренції?
13. Які особливості має ринок олігополії?
14. Які особливості має ринок чистої монополії?
15. Що таке "внутрішньогалузева конкуренція"?

16. Що таке "міжгалузева конкуренція"?

17. Як взаємопов'язані між собою конкуренція та ціноутворення?

Тестові завдання

1. Ринкова система – це система:

а) ринків, монополії й конкуренції;

б) ринків, цін і конкуренції;

в) приватної власності, свободи підприємництва й цін;

г) недосконалої конкуренції, монопольних цін та обмеженої ролі держави.

Правильна відповідь: б).

2. Ринкові відносини – це:

а) процес купівлі-продажу товарів;

б) складова частина економічних відносин;

в) відносини та зв'язки, що складаються у сфері обміну;

г) відносини та зв'язки, які складаються між продавцями й покупцями у процесі купівлі-продажу ресурсів;

д) усі відповіді правильні.

Правильна відповідь: г).

3. Ринок – це:

а) місце торгівлі товарами;

б) інститут або механізм, який зводить покупців (представників попиту) і продавців (постачальників) окремих товарів та послуг;

в) сукупність відносин попиту та пропозиції;

г) обмін, що здійснюють, відповідно до законів товарного виробництва й обігу.

Правильна відповідь: б).

4. Ринковий механізм – це:

а) співвідношення попиту та пропозиції на ринку;

б) здатність ринкових сил (попиту, пропозиції, конкуренції тощо) синхронізувати рішення про купівлю та продаж;

в) механізм координації діяльності суб'єктів через систему цін;

г) механізм вільного ціноутворення.

Правильна відповідь: в).

5. Закон попиту передбачає, що:

- а) перевищення пропозиції над попитом викличе зниження ціни;
- б) якщо доходи споживачів зростають, вони звичайно купують більше товарів;
- в) крива попиту звичайно має позитивне відхилення;
- г) коли ціна на товар знижується, обсяг купівель зростає.

Правильна відповідь: г).

6. Який термін відображає спроможність і бажання людей платити за що-небудь:

- а) потреба;
- б) попит;
- в) необхідність;
- г) бажання?

Правильна відповідь: б).

7. Зміна якого фактора не викликає зміщення кривої попиту:

- а) смаків споживачів;
- б) розміру або розподілу національного доходу;
- в) ціни товару;
- г) чисельності або віку споживачів?

Правильна відповідь: в).

8. Удосконалення технології зміщення:

- а) криву попиту вгору та вправо;
- б) криву попиту вниз і вправо;
- в) криву пропозиції вниз і вправо;
- г) криву пропозиції вгору та вліво.

Правильна відповідь: г).

9. Ринок товарів і послуг перебуває у стані рівноваги, якщо:

- а) попит не дорівнює пропозиції;
- б) ціна дорівнює витратам плюс прибуток;
- в) рівень технології змінюється поступово;
- г) обсяг пропозиції дорівнює обсягу попиту.

Правильна відповідь: г).

10. Якщо ринкова ціна нижча від ціни рівноваги, то:

- а) з'являються надлишки товарів;
- б) виникає дефіцит товарів;
- в) формується ринок покупця;
- г) ціна на ресурси падає.

Правильна відповідь: б).

11. Ознаками конкуренції є:

- а) широке розсіювання економічної влади;
- б) велика кількість продавців і покупців;
- в) кожен продавець, як і покупець, "відданий на милість" ринку;
- г) установлення межі для реалізації покупцями та продавцями особистого інтересу.

Правильна відповідь: б).

12. У сучасній ринковій економіці панівною є конкуренція:

- а) чиста;
- б) монополістична;
- в) досконала;
- г) недосконала;
- д) олігополістична.

Правильна відповідь: б).

13. Найчастіше розмежують ринок на елементи:

- а) за ступенем зрілості ринкових відносин;
- б) за економічним призначенням об'єктів ринкових відносин;
- в) за адміністративно-територіальною ознакою;
- г) відповідно до чинного законодавства.

Правильна відповідь: б).

14. Ринок споживання – це:

- а) ринок товарів і послуг особистого споживання;
- б) ринок товарів короткострокового й довгострокового особистого споживання;
- в) ринок продовольчих і непродовольчих товарів особистого споживання;

г) ринок товарів особистого та виробничого споживання;
д) усі відповіді правильні.
Правильна відповідь: в).

15. Національним ринком можна назвати ринок:
а) Барабашовський;
б) Центральний;
в) Кінний;
г) України.
Правильна відповідь: г).

16. Попит на фактори виробництва є похідним від:
а) попиту на предмети споживання;
б) попиту на працю;
в) моделі ринку;
г) виду конкуренції.
Правильна відповідь: а).

17. Ринок капіталів – це ринок:
а) капіталу й капітальних благ;
б) ресурсів, що дає відсоток позичальнику;
в) будівель і споруд, устаткування та запасів;
г) капітальних благ, що віддаються власниками в оренду (лізинг)
і дають відсоток;
д) усі відповіді правильні.
Правильна відповідь: д).

18. Нелегальний ринок – це:
а) ринок, для якого характерна наявність неринкових відносин;
б) ринок, заборонений законом;
в) ринок з обмеженою конкуренцією;
г) ринок, розташований у певному місці.
Правильна відповідь: б).

19. Облігація – це:
а) цінний папір, що дає його власнику право брати участь в управлінні акціонерним капіталом;

б) цінний папір, що засвідчує внесення її власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного папера в передбачений термін з виплатою фіксованого відсотка;

в) цінний папір, що надає права акціонера тільки тим особам, які зареєстровані в документах акціонерної компанії;

г) цінний папір без установленого терміну дії, що засвідчує пайову участь у статутному фонді акціонерного товариства, підтверджує членство в акціонерному товаристві й дає право його власникові на отримання частини прибутку у вигляді дивіденду.

Правильна відповідь: б).

20. Який із факторів найбільше буде впливати на ринковий курс акції:

а) номінальна вартість акції;

б) величина дивіденду на акцію;

в) зростаюча кількість акціонерів?

Правильна відповідь: б).

21. Акція – це:

а) цінний папір, що дає можливість отримати першочергове відшкодування збитків у разі банкрутства підприємства;

б) цінний папір, що засвідчує внесення його власником певної суми грошей в акціонерний капітал підприємства та дає його власнику право отримувати дивіденд

в) цінний папір, що дає його власнику право брати участь у загальних зборах акціонерів

г) цінний папір, що засвідчує внесення його власником певної суми грошей і гарантує її повернення через певний термін із виплатою фіксованого доходу.

Правильна відповідь: б).

22. Правильна формула визначення курсу акції:

$$а) K_a = \frac{\text{Прибуток}}{\text{Авансований капітал}} \times 100 \%;$$

$$\text{б) } K_a = \frac{\text{Дивіденд}}{\text{Позичковий відсоток}} \times 100 \%;$$

$$\text{в) } K_a = \frac{\text{Прибуток}}{\text{Позичковий відсоток}} \times 100 \%;$$

$$\text{г) } K_a = \frac{\text{Позичковий відсоток}}{\text{Дивіденд}} \times 100 \%;$$

$$\text{д) } K_a = \frac{\text{Прибуток}}{\text{Дивіденд}} \times 100 \%.$$

Правильна відповідь: б).

Евристичні завдання

1. Проаналізуйте різницю між двома видами ринкових залежностей:

- 1) вплив ціни на попит і пропозицію;
- 2) вплив попиту та пропозиції на ринкову ціну.

Відповідь обґрунтуйте.

2. Порівняйте між собою ринок вільної конкуренції та ринок монополії за такими ознаками:

- 1) кількість фірм, що постачають товари на ринок;
- 2) свобода входу підприємства на ринок та виходу з нього;
- 3) участь фірм у контролі над ринковою ціною та обсягом виробництва.

Наведіть приклади.

3. Визначте роль ринку предметів споживання в задоволенні різноманітних потреб людей. Відповідь обґрунтуйте.

4. Визначте, яким чином ринки чинників виробництва впливають на розвиток суспільного виробництва. Відповідь обґрунтуйте.

5. Визначте переваги й недоліки акцій та облігацій. Відповідь обґрунтуйте.

Література: [8; 10; 15; 30; 31; 33; 37; 38; 40; 41; 55; 56; 58].

6. Домогосподарство в системі економічних відносин. Підприємство як товаровиробник. Валовий дохід і прибуток

Мета теми: визначення ролі й місця домогосподарства в економічній системі та принципів формування доходів домогосподарств; визначення ролі й місця підприємства, його валового доходу та прибутку.

Загальна компетентність: здатність розраховувати доходи домогосподарства, визначати валовий дохід і прибуток підприємства.

Питання для вивчення

- 6.1. Домогосподарства як суб'єкт ринкових відносин.
- 6.2. Підприємство як суб'єкт ринкової економіки.
- 6.3. Капітал підприємства.
- 6.4. Сутність підприємництва й умови його існування.

Ключові слова: домогосподарство, витрати домогосподарства, розподіл доходів, підприємство, прибуток, капітал підприємства, кругообіг капіталу, основний капітал, оборотний капітал, амортизація, підприємництво.

6.1. Домогосподарства як суб'єкт ринкових відносин

В економічно розвинених країнах сукупність домогосподарств уже давно вважають важливою частиною національної економіки та її найбільшою організацією, яка діє в інтересах усього населення, і враховують у процесах макро-, мікрорегулювання та статистики. Як свідчить світова практика, домогосподарство виявилось найбільш статистично потужною та універсальною концепцією.

Домогосподарство – це суб'єкт економіки, що складається з одного провідного самостійного домогосподарства індивіда або, найчастіше, групи людей, що живуть разом і ведуть спільне господарство. Таку групу осіб, переважно, об'єднує спорідненість або сімейні зв'язки. Домогосподарства є об'єктом вивчення економіки, соціології, психології та інших суспільних наук.

Основою домогосподарств є, переважно, сімейні господарства. Однак ці поняття, хоча й близькі, не збігаються. Не випадково рекомендації ООН для статистичного обліку домогосподарств дають таке визначення:

"людина або група людей, об'єднаних для того, щоб забезпечити все необхідне для життя", у якому сім'ю взагалі не згадано.

Одним із ключових критеріїв розмежування між домашніми та сімейними особами є наявність окремих бюджетів кожної сім'ї. Наприклад, сім'я, що складається з родичів трьох поколінь (дідуся, бабусі, батька, матері та онуків), може здійснювати свою діяльність як у межах однієї сім'ї (спільно проживаючи), так і декількох, які живуть окремо й мають різні бюджети. У першому випадку сім'я збігається з домогосподарством, у другому – складається з декількох домогосподарств [22, с. 272]. Водночас цей критерій є відносним. З одного боку, ізоляція бюджетів не виключає ні безповоротних, ні безоплатних грошових, ні натуральних "субсидій" від одного члена великої сім'ї іншим, навіть якщо вони живуть окремо. З іншого боку, у сім'ях, що спільно проживають, які вважають однією сім'єю, крім внесків до загального сімейного бюджету, кожен член сім'ї також має особисті засоби існування.

Слід підкреслити, що ступінь близькості понять "сім'я" і "домогосподарство" зазвичай асоціюється із соціокультурними характеристиками суспільства, причому ставлення в суспільстві до літніх, також залежить від релігії, від панівної моралі й економічної ментальності. Значно поширена думка, що в романських країнах (Італії, Іспанії, країнах Латинської Америки) сім'ї та домогосподарства традиційно близькі один до одного, у будь-якому разі менш атомізовані, ніж в англосаксонських країнах (наприклад, у США). Це означає, що зазвичай молодий італієць, навіть якщо він має власну сім'ю, усе ще продовжує тісно спілкуватися зі своїми батьками та іншими родичами, допомагаючи їм і отримуючи від них матеріальну підтримку. Навпаки, у Сполучених Штатах загальноприйнято, що молоді американці рано "відриваються" від своїх батьків та інших членів сім'ї, "пробиваючись у життя" тільки за свій рахунок і зусилля [13].

Часто в економіці (насамперед, у неокласичній економіці) поняття "домогосподарство" й "індивід" трактують як ідентичні. Тому соціологи справедливо дорікають економістам за не зовсім правильне розуміння основного економічного суб'єкта: неокласичні економісти насправді вважають людину, яка піклується тільки про свою особисту вигоду; соціологи підкреслюють, що будь-яка нормальна людина не робить різкого розмежування між доглядом за собою особисто й доглядом за своїми родичами та членами своєї сім'ї. Проте загалом домогосподарства з однією особою аж ніяк не є найбільш типовими.

Необхідно також розрізнити поняття "домогосподарство" і "домашня економіка" – фактична діяльність у господарстві. Домашня економіка містить господарську діяльність виключно всередині будинку: прибирання, приготування їжі, догляд за дітьми тощо. Концепція "домогосподарства" набагато ширша. Діяльність домогосподарств охоплює як неринкове управління господарством і ринкову взаємодію з іншими суб'єктами ринкової економіки.

Прийнято вважати, що домогосподарства як суб'єкт економіки виконують ряд функцій:

- споживчу (кінцеве споживання товарів і послуг);
- ощадно-інвестиційну (формування заощаджень і накопичень);
- виробничу (виробництво товарів і послуг для домашнього споживання);
- господарсько-побутову (побутове самообслуговування членів сім'ї);
- відтворювальну (відтворення робочої сили й людських ресурсів, відтворення та розвиток людського капіталу).

Пріоритети функціонального дослідження чітко простежують у межах класичного, неокласичного, кейсіанського та інституційного напрямів економічної думки.

Домогосподарство виконує багато функцій, які може бути зображено у вигляді схеми (рис. 6.1).

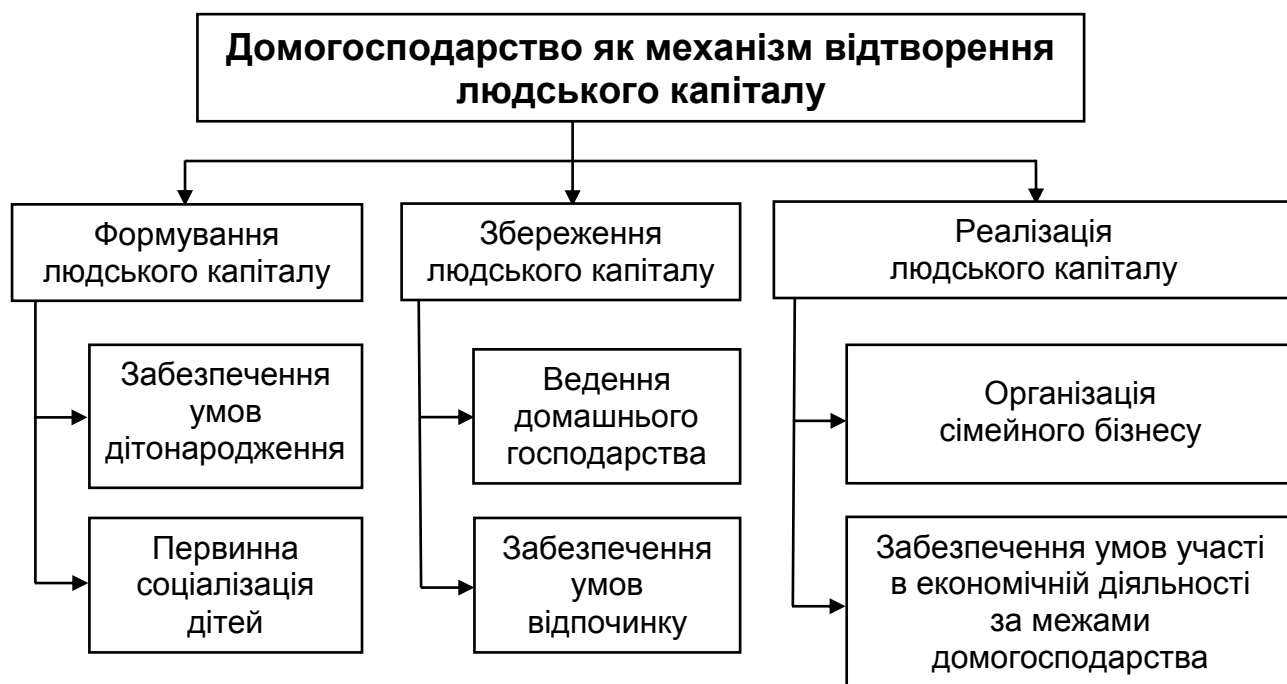

Рис. 6.1. Функції домогосподарства як механізму відтворення людського капіталу

Визначення господарства має функцію відтворення (наповнення витрат і накопичення) людського капіталу. Поняття "людський капітал" позначає сукупність неподільної особистості знань, умінь, досвіду, усвідомлюючи, який індивід створює матеріальні умови для себе та своїх близьких [14].

Домогосподарства, які складаються з багатьох членів, зазвичай мають "голову домогосподарства" – неформального лідера. Саме він має і повноваження, і відповідальність, щоб діяти в інтересах домогосподарства, ухвалювати найважливіші рішення та розпоряджатися сімейним бюджетом. У межах домогосподарства часто відбувається "розподіл сфер впливу", коли різні люди мають пріоритет у вирішенні різних питань (одна з типових ситуацій – чоловік заробляє гроші, а дружина виховує дітей). Передбачають, що кожен член домогосподарства прагне в міру своєї влади сприяти його діяльності, допомагаючи всім родичам. Чемпіона в межах домогосподарства визначають, передусім, за соціальним статусом різних членів і рівнем доходу. Але також велике значення мають риси персонажів, бажання й можливість управляти в межах цієї невеликої групи.

Існування "глави" сім'ї та положення владних відносин передбачає наявність ще однієї важливої функції домогосподарства – захист слабких членів сім'ї сильніше. Це передбачає, насамперед, передавання прав дорослих на управління молодшими та старими членами домогосподарства, в обмін на які останнім гарантовано догляд.

Економісти виділяють три основні суб'єкти ринкової економіки – господарство, фірму й державу.

І фірми, і держава походять від домогосподарств. Адже *фірми* належать окремим людям або групам людей, тобто в кінцевому підсумку матеріальні й нематеріальні вигоди від діяльності фірм мають саме домогосподарства. Також *держава* створюється людьми та захищає інтереси громадян. Таким чином, саме *господарства* є основним елементом економічної системи. Це підкреслювали ще в античну епоху Ксенофонт і Арістотель, які вважали саму "економію" наукою раціонального господарства.

Модель економічного обігу є цілком правильною для опису індустріального суспільства, але її важко використовувати задля опису за умов постіндустріального суспільства. В індустріальному суспільстві виробництво здійснювали, головним чином, поза домоволодінням,

у "зовнішньому світі", і будинок розглядали як місце відпочинку, відновлення сил. Нові засоби виробництва, насамперед, електронні пристрої – дозволяють об'єднати в "електронному котеджі" роботу та відпочинок. Уже багато фахівців (програмістів, дизайнерів, маркетологів, теоретиків, журналістів) працюють, переважно, удома перед екраном комп'ютера, не витрачаючи часу на перехід від дому до офісу та назад. У міру того як розвивається науково-технічна революція, різниця між домогосподарствами та фірмами, імовірно, буде ставати все більшою і більшою.

Із погляду панівної в сучасній неокласичній економічній науці моделі раціональна максимізація благополуччя ґрунтується на діяльності домогосподарств. Члени домогосподарства мають діяти як "люди-комп'ютери": із повною інформацією вони свідомо й ретельно використовують усі наявні можливості для максимізації свого добробуту.

Реальність, однак, точно не збігається із цією моделлю. Поведінку домогосподарств значною мірою визначено їхнім соціальним середовищем, системою моральності, наявними формальними обмеженнями та неформальними правилами. Цілі домогосподарств розрізняють у різних економічних системах. Якщо в деяких суспільствах максимізація добробуту означає максимізацію доходу, то в інших вона максимізує свій престиж в очах інших людей або максимізує релігійне благочестя. Іншим очевидним обмеженням раціональної поведінки домогосподарств є обмежена здатність людей адекватно сприймати й обробляти отриману інформацію. Типовим прикладом є вибір покупки в супермаркеті, де член домогосподарства має вибрати між сотнями сортів сиру, ковбас та інших товарів. Людина не в змозі ухвалити абсолютно раціональне рішення, оскільки вона просто не може обробляти весь масив даних.

Але обмежена раціональність домогосподарств не звільняє їх від проблеми щоденного вибору. В економічній сфері їхній вибір здійснюють у трьох аспектах.

Вибір між працевлаштуванням і дозвіллям. Необхідною умовою для такого вибору є особиста свобода, відсутність неекономічного примусу до роботи (для селянського господарства з феодалізмом або для радянської сім'ї цієї проблеми не було).

Вибір між поточним і майбутнім споживанням, тобто розподілом їхніх доходів на споживання та заощадження. Доходи, переважно, не віднімають

відразу, але їх може бути відстрочено, якщо поточний дохід перевищує обов'язкові поточні витрати [36, с. 80].

Наявність заощаджень диктує необхідність у *"портфельному" виборі типу заощаджень*, тобто виборі між зберіганням грошових заощаджень або інвестуванням, а також вибором між різними напрямками інвестицій для отримання доходу (зберіганням грошей банком, інвестуванням в акції, облігації, купівлею іноземної валюти, нерухомості).

Структура доходів і витрат домогосподарств багато в чому залежить від середовища, у якому вони здійснюють свою діяльність. Водночас можна виділити найбільш важливі групи як доходів, так і витрат, притаманних усім типам домогосподарств.

На відміну від бюджету фірми й держбюджету, бюджет домогосподарства далеко не завжди веде точний облік витрат і доходів, багато статей витрат не планують, фінансування окремих статей спорадичне і його здійснюють за залишковим принципом. (є "вільні" гроші – куплено квиток у кінотеатр, немає їх – стали дивитися телевізор).

Очевидно, що в бюджеті домогосподарств, переважно, доходи визначають витрати. Але водночас не завжди здійснюють повний і систематичний баланс бюджету. Дослідження показали, що домогосподарства часто не зосереджено на поточних доходах, а на бажаному рівні споживання й життєвого рівня під час визначення моделей споживання. Залежно від фази існування домогосподарства, може бути стійка позитивна або негативна різниця між поточними доходами та витратами. Так, молоді сім'ї можуть довго жити в боргах, а дорослі завжди роблять заощадження, щоб використовувати їх у старості [24, с. 125].

Особливою статтею до бюджету домогосподарств є безкоштовні подарунки, які здійснюють як готівкою, так і в натуральній формі (наприклад, у вигляді продуктів особистих допоміжних господарств). У традиційному типі сімейних відносин діти, навіть відокремлені від батьків, надавали їм матеріальну допомогу. В останні десятиліття існування СРСР у нашій країні виникла інша традиція, коли батьки допомагають своїм дорослим дітям до кінця життя.

Структура витрат домогосподарств може сильно відрізнятись, залежно від розміру доходу. Для ілюстрації цієї залежності використовують криві Енгеля [36]. Вони показують, як доходи домогосподарств змінюються, залежно від зростання доходів для різних видів товарів: дешеві товари низької якості (наприклад, китайський і турецький трикотаж) падають,

а дорогі та якісні (наприклад, ліцензовані відеокасети) – зростають. Німецький статистик Ернст Енгель ще в XIX ст., вивчаючи дані про витрати домогосподарств із різними рівнями доходу, виявив, що зі збільшенням доходу його частка, яку спрямовують на харчування, зменшується, але частка, витрачена на житло та одяг, залишається приблизно незмінною, а частка інших витрат зростає. Один із критеріїв бідності ґрунтується на цьому законі: сім'ю вважають бідною, якщо вона витрачає понад 1/2 доходу на їжу.

У ситуації, коли значна частина домогосподарств тільки "зводить кінці з кінцями" й не має надії на поліпшення, спостерігають різке падіння рівня життя, що відображено у скороченні "неістотних статей" – вони містять, передусім, довгострокові витрати, пов'язані з утворенням, лікуванням і відновленням власності.

Зовнішнє соціальне середовище значною мірою визначає цілі та характеристики поведінки домогосподарств. Існування ринкових, планових (командно-адміністративних) і перехідних економічних систем буде мати значні відмінності [27, с. 61].

Різниця пов'язана, насамперед, з особливістю цілей.

В умовах ринкової економіки основну цільову функцію домогосподарства може бути визначено як максимізацію добробуту у здійсненні споживчого вибору за бюджетних обмежень. Це означає, що домогосподарство хоче мати якомога більше товарів, а під час купівлі основна проблема полягає не в наявності товарів, а у відсутності грошей. За цих обставин члени домогосподарства, передусім, займаються підвищенням своїх доходів, прагнучи "зробити кар'єру". Дозвілля сприймають, насамперед, як спосіб "набратися сил" для роботи, а не як самоціль.

Слід зазначити, що у країнах із ринковою економікою традиційний домашній бізнес змінюється. Щодо високої оплати праці, то широке залучення жінок до роботи за межами будинку часто робить нераціональним ряд традиційних домашніх ритуалів – приготування домашніх обідів і вечер, прибирання будинку або навіть виховання дітей. Якщо чоловік може заробити багато грошей, то дуже часто жінки відмовляються від своєї ділової кар'єри, а ведення домашнього господарства (особливо якщо воно "не в радість, а в тягар") перекладається на аутсайдерів (домогосподарку, няньку тощо). Звичайно, ослаблення ролі домогосподарства призводить до ослаблення єдності домогосподарства. Це відображено в нестабільності сімейних відносин, коли сім'ю приносять у жертву заради "справи".

Оскільки ослаблення єдності домогосподарств і знищення сімей сприймає суспільство загалом негативно, держава створює особливі стимули в ринковій економіці. Зокрема, система соціальної допомоги покликана допомогти домогосподарствам (бідним сім'ям, самотніми матерями із дітьми), а не окремим людям. Таким чином, держава визначає "правила гри", але не втручається безпосередньо в домашнє життя домогосподарств. Ще зовсім недавно в усіх західноєвропейських країнах було проголошено принцип недоторканості приватного життя ("мій дім – моя фортеця"). Він усе ще суворо забороняє державі втручатися в життя домогосподарств, за винятком особливих ситуацій (наприклад, поганого поводження з батьками чи дітьми).

6.2. Підприємство як суб'єкт ринкової економіки

Підприємство є основною ланкою народного господарства будь-якої країни й одночасно первинною ланкою суспільного поділу праці. Саме на цьому рівні здійснюють залучення всіх необхідних факторів виробництва до виробничого процесу, у результаті чого створюють необхідну суспільству продукцію, виявляють необхідні послуги. Підприємство є товаровиробником, який на засадах самоокупності самостійно забезпечує процес відтворення.

У законодавстві України підприємство визначено як самостійний, статутний суб'єкт, який має права юридичної особи та здійснює виробничу, науково-дослідну й комерційну діяльність на основі самостійності та самоокупності, із метою отримання відповідного прибутку [53, с. 122].

Як самостійний суб'єкт господарювання підприємство має право розпоряджатися майном, отримувати кредит, укладати господарські договори з іншими підприємствами.

Головною метою підприємства є виготовлення товарів або надання послуг, що відповідають потребам суспільства, а також отримання максимального прибутку в довгостроковій перспективі.

Виробниче підприємство виконує такі основні функції: виробничі, комерційні, управлінські, соціальні тощо.

Виробнича функція – це технічне підтримання виробництва найпопулярніших продуктів і послуг.

Комерційною функцією є організація закупівель матеріальних ресурсів і реалізація виробленої продукції.

Функція управління забезпечує на основі прогнозування ринкових досліджень планування, організацію та контроль у всіх сферах діяльності, із метою досягнення стратегічних цілей підприємства.

Соціальна функція підприємства полягає у створенні високого рівня оплати праці, хороших, безпечних умов праці та відпочинку для працівників, своєчасної сплати податків і зборів, створення сприятливого психологічного клімату в колективі, а також дотримання екологічних стандартів. охорони навколишнього середовища.

Підприємство може виконувати інші функції, наприклад, участь у міжнародних економічних відносинах через торговельне, науково-технічне співробітництво тощо.

Класифікація підприємств може ґрунтуватися на різних критеріях, зокрема, за кількістю працівників і обсягів продажів їх розподіляють на малі, середні та великі.

В економічній літературі найбільш поширеними класифікаціями підприємств в умовах ринкової економіки є такі чотири: за формами власності; формами організації; сферами діяльності; розмірами.

Відповідно до *сфери діяльності* – промислові, комерційні, будівельні підприємства, підприємства громадського харчування тощо.

Важливою є класифікація підприємств *за формою власності*, де, відповідно до чинного законодавства, виділяють такі: приватні, колективні, державні та підприємства, що є власністю іноземців. Інколи в межах цієї класифікації додають комунальні та казенні підприємства [32].

Будь-які підприємства можуть поєднуватися в не завжди законні об'єднання, адже більшість країн світу мають відповідне антимонопольне законодавство, що забороняє будь-яке поєднання, яке обмежує конкуренцію. Але до найбільш поширених належать:

Асоціація – це об'єднання, створене, із метою постійної координації господарської діяльності, але без утручання у виробничу або комерційну діяльність будь-якого учасника.

Конгломерат – це асоціація, заснована на проникненні великих корпорацій у галузь, яка не має виробничо-технічного зв'язку із традиційними сферами діяльності основного підприємства.

Консорціум – це поєднання промислового й банківського капіталу на певний час для досягнення єдиної мети.

Концерн – це диверсифікована система підприємств із єдиним фінансовим центром, де спільність технологій зумовлює багатофункціональність виробленої продукції.

Корпорація – це асоціація, створена на основі поєднання промислових, наукових і (або) комерційних інтересів.

Синдикат – монопольне об'єднання, із метою організації загального маркетингу продукції.

Товариство є формою організації підприємства, яка ґрунтується на частковій або взаємній консолідації власності різних власників, із метою організації виробничої та господарської діяльності.

Траст – це монопольна асоціація, заснована на спільній власності й загальному управлінні виробництвом і збутом продукції.

Залежно від *основних форм власності*, розрізняють такі організаційні типи підприємств:

1) одноосібне володіння, у якому майно належить одному суб'єкту, він самостійно веде господарську діяльність, отримує всі доходи, бере на себе відповідальність і ризики;

2) партнерство (товариство) – це форма організації бізнесу, заснована на об'єднанні власності різних власників.

До *основних типів партнерства* належать:

а) повне товариство (необмежена відповідальність). Її учасники відповідають за роботу компанії не тільки в межах внеску, а й усім особистим майном;

б) товариство з обмеженою відповідальністю. Усі члени суспільства є відповідальними лише відповідно до своїх внесків. **Товариство з обмеженою відповідальністю** – це компанія, статутний капітал якої розподілено на певну кількість акцій. Акціонери не є відповідальними за свої зобов'язання і беруть на себе ризик збитків, пов'язаних із діяльністю компанії, у межах вартості їхніх акцій.

в) змішані (командитні). Таке товариство об'єднує частину своїх членів, відповідно до принципу повної або необмеженої відповідальності (повноправних членів), а також відповідно до принципу обмеженої відповідальності, майнової відповідальності, що застосовують до внеску учасника в капітал компанії. Повноправні члени мають право голосу [54, с. 235].

Іншим виміром можливого функціонування підприємств є їхнє акціонування. Відповідно до чинного законодавства, акціонерні товариства бувають публічні (відкриті) та приватні (закриті). Товариство з обмеженою відповідальністю має право здійснювати відкриту підписку та продаж випущених ним акцій. **Приватне (закрите) акціонерне товариство** –

це товариство, акції якого розподілено тільки серед його засновників. Установчим документом АТ є Статут. Статутний капітал АТ складається з номінальної вартості акцій, які розподіляють на *звичайні* (із правом голосу) і *привілейовані*, які дають право на отримання стабільного доходу (без права голосу). Кожен акціонер формально стає співвласником акціонерного товариства. Однак малі власники практично не впливають на управлінські рішення. Реальні власники є власниками контрольного пакета акцій (більше ніж 50 %, іноді менше ніж 50 %). Поточне управління АТ здійснюють менеджери, яких найчастіше наймають на стороні. Якщо керівники ефективно управляють корпорацією, попит на акції зростає, що призводить до збільшення ціни акцій (їхньої ринкової ціни). І навпаки, падіння цін на акції призводить до реорганізації поточного управління АТ.

У розвинених економіках наявний плюралізм форм власності та можливості для будь-якого поєднання різних підприємств. Проте залишається й ціла низка "класичних", зокрема, виробничий кооператив, унітарне підприємство тощо.

Виробничий кооператив – це добровільне об'єднання громадян, засноване на членстві за спільну виробничу чи іншу діяльність, засновану на їхній особистій праці або іншій участі, та уніфікації їхніх акційних внесків. Кількість членів кооперативу не має бути меншою від п'яти. Воно діє на підставі Статуту.

Унітарне підприємство – це комерційна організація, яка не має на неї прав власності. У формі унітарних підприємств можуть бути лише державні та комунальні підприємства. Якщо така компанія ґрунтується на праві оперативного управління федеральною власністю, то її називають федеральним державним підприємством. Усі інші унітарні підприємства є підприємствами, заснованими на праві господарського управління.

Некомерційні організації формують у вигляді споживчих кооперативів, громадських і релігійних організацій, благодійних та інших фондів, спілок та об'єднань [45].

Власність на капітал розподілено національними, іноземними та спільними підприємствами. *Національними* називають підприємства, капітал яких належить громадянам країни. *Іноземні* компанії належать іноземним власникам, які контролюють повністю або частково. *Спільними* є підприємства, капітал яких належить власникам двох або більше країн.

Економічна активність підприємств триває в умовах взаємодії їхнього внутрішнього й зовнішнього середовища.

Внутрішнє середовище підприємства містить цілі й завдання, структуру, що використовує технологія, і людей, від яких залежить успіх бізнесу підприємства. Воно складається з відносин, які формуються всередині підприємства.

Зовнішнє середовище охоплює взаємодію підприємства з постачальниками, споживачами, кредиторами, конкурентами, державними та громадськими структурами тощо. У цьому разі кожен суб'єкт, що бере участь у системі економічних відносин, має свої інтереси. Тому ефективність господарської діяльності підприємства залежить від гармонізації цих інтересів, від здатності досягати динамічної рівноваги між цілями окремих суб'єктів господарювання.

Зовнішнє середовище характеризується такими параметрами: взаємозв'язок, що впливає на фактори підприємства; складність; мобільність і невизначеність.

Взаємозв'язок факторів навколишнього середовища – це сила, із якою зміна одного фактора впливає на інші фактори. Складність середовища визначають за кількістю та різноманітністю факторів, на які компанія має відповідати. Мобільність навколишнього середовища – це швидкість, із якою відбуваються зміни в навколишньому середовищі. Невизначеність середовища діє як функція кількості інформації, якою володіє фірма. Чим більша невизначеність навколишнього середовища, тим важче ухвалювати рішення.

Маючи незалежність, підприємство бере на себе відповідальність за результати здійсненої діяльності: за порушення договірних, кредитних, розрахункових і податкових зобов'язань; продаж товарів, використання яких може завдати шкоди здоров'ю, а також за порушення інших норм, передбачених законом. Отже, успіхи та невдачі підприємства є результатом взаємодії ряду зовнішніх факторів, на які компанія взагалі не може впливати або може лише забезпечити слабкі місця.

Прибуток становить кінцевий фінансовий результат, який характеризує виробничо-господарську діяльність усього підприємства, що є основою економічного розвитку підприємства. Зростання прибутку створило фінансову основу для самофінансування діяльності підприємства, яке здійснює розширене виробництво. Таким чином, прибуток стає

важливим для оцінювання виробничої та фінансової діяльності підприємства. Це характеризує зміну ділової активності та фінансового благополуччя [36, с. 223].

Прибуток має величезне значення в діяльності підприємств:

- в узагальненій формі відображає результат підприємницької діяльності та є одним із показників її ефективності;
- його використовують як стимулювальний фактор для підприємницької діяльності та продуктивності праці;
- є джерелом фінансування розширеної гірничої справи та важливим фінансовим ресурсом підприємства тощо.

Цікаво знати

1. За статистикою 90 % ресторанів закривають саме в перший рік після відкриття.
2. Вівторок – це найбільш продуктивний день робочого тижня.
3. Щодня у світі з'являється близько 33 нових товарів, із них 13 – іграшки.
4. Кожен день близько 65 осіб стають мільйонерами.
5. Кава є другим із найбільш продаваних у світі товарів після бензину.
6. Близько 80 % усіх іграшок у світі було зроблено в Китаї.
7. Основний дохід компанії McDonalds дають напої, причому, незалежно від країни розташування

За рахунок відрахування із прибутку до бюджету формують основну частину фінансових ресурсів державної, регіональної та місцевої влади, а отже, їхнє збільшення значною мірою впливає на темпи економічного розвитку країни, окремих регіонів, державних органів і держав. Прибуток є різницею між сукупними доходами та витратами, отриманими від різних бізнес-операцій. Тому він характеризує кінцевий фінансовий результат підприємств.

Виходячи з викладеного раніше, пояснення прибутку можна сформулювати таким чином: прибуток – це обчислений у грошовій формі чистий дохід підприємця на вкладений капітал, що характеризує його винагороду за ризик здійснення підприємницької діяльності, що становить різницю між сукупним доходом і сукупними витратами у процесі здійснення цієї діяльності.

6.3. Капітал підприємства

Капітал підприємства можна розглядати з декількох аспектів. Передусім, доцільно відрізнити капітал реальний, тобто наявний у вигляді засобів виробництва та капітальних грошей, тобто такого, що є у грошовій формі, який використовують для придбання засобів виробництва як сукупність джерел коштів для забезпечення господарської діяльності підприємства.

Кошти, що забезпечують діяльність підприємства, зазвичай розподіляють на власні та позикові.

Власний капітал підприємства – це вартість (грошова вартість) майна підприємства, що повністю є його власністю.

У бухгалтерському обліку вартість власного капіталу розраховують як різницю між вартістю всього майна за балансом або активів, включаючи суми, які не вимагають від різних боржників підприємства, і всіма зобов'язаннями підприємства в цей момент часу [13].

Капітал підприємства складається з різних джерел: статутний капітал, різні внески та пожертвування; прибуток, який безпосередньо залежить від результатів діяльності підприємства.

Позичковий капітал – це капітал, який запозичує підприємство у вигляді позик, фінансової допомоги, суми, забезпечених заставою та інших зовнішніх джерел на певний термін, за певних умов, під будь-яку гарантію та на умовах платності.

За умов ринкової економіки капітал підприємства розглядають як засоби виробництва, майно та цінності, які обслуговують процес виробництва у формі простого або розширеного відтворення. Умови виробництва – це умови відтворення. Підприємство, безперервно перетворюючи певну частину свого доходу на засоби виробництва, забезпечує відтворення. Відтворення буде *простим*, якщо підприємство спожиті протягом виробничого циклу матеріали заміщує однаковою їхньою кількістю, тобто підтримує свій капітал на незмінному рівні. *Розширеним* буде відтворення, якщо процес виробництва відновлюється у зростаючих масштабах.

У процесі свого кругообігу будь-який капітал послідовно проходить три стадії, що охоплюють як сферу виробництва, так і сферу обігу. **Кругообіг капіталу** – це рух капіталу через сфери виробництва й обігу, що забезпечує виробництво додаткової вартості та відтворення капіталу. *Перша стадія* кругообігу капіталу відбувається у сфері обігу. Грошовий

капітал витрачають на купівлю засобів виробництва (Z_B) і робочої сили (P_C). Обчислюють її за такою формулою:

$$\Gamma - T \begin{cases} Z_B \\ P_C \end{cases} \quad (6.1)$$

Метою (функцією) руху капіталу на цій стадії є його перетворення із грошової форми на натуральну форму товарів, що становлять речові (засоби виробництва) й особисті (робоча сила) фактори виробництва. Поєднання власником факторів виробництва означає їхнє продуктивне споживання й дає початок наступної, *другої стадії* руху капіталу – процесу виробництва вартості та додаткової вартості, що позначають, як ... В ... (точки показують, що процес обігу перервано). Капітал, змінивши свою грошову форму (Γ) на форму продуктивного капіталу, продовжує рух у сфері виробництва [22]. У результаті виробництва капітал набуває товарної форми (T'). Знову вироблені товари якісно (за споживчою вартістю) і кількісно (за втіленою в них вартістю, що містить додаткову вартість) відмінні від товарів, куплених на першій стадії кругообігу капіталу.

На *третьій стадії* руху капіталу знову вступає у сферу обігу: підприємство продає вироблені товари на ринку, реалізуючи у грошах укладену в них вартість і додаткову вартість. Капітал змінює товарну форму (T') на грошову форму (Γ'). Метою (функцією) руху на цій стадії є реалізація вартості. Отримавши капітал у грошовій формі, підприємство може відновити його кругообіг, а це буде означати відновлення обігу та виробництва.

Таким чином, кругообіг капіталу становить рух, у якому капітал послідовно перетворюється з однієї форми на іншу та повертається до вихідної форми:

$$\Gamma - T \begin{cases} Z_B \\ P_C \end{cases} \quad \dots \text{В} \dots T' - \Gamma' \quad (6.2)$$

Грошовий капітал, продуктивний капітал, товарний капітал становлять форми **промислового капіталу**, кожна з яких виконує певні економічні функції. Тому їх називають *функціональними*. Кожна із трьох форм

промислового капіталу має свій кругообіг (кругообігу грошового, продуктивного, товарного капіталу). Безперервність процесу виробництва й обігу забезпечено тим, що у кругообігу капітал не тільки послідовно переходить з однієї форми в іншу, а й одночасно перебуває в усіх трьох формах. Для цього в кожного капіталіста капітал розподілено на три частини: одна становить капітал, зайнятий у виробництві; друга буде у вигляді запасу готових для реалізації й реалізованих товарів; третя – у вигляді грошового капіталу для постійної закупівлі засобів виробництва та робочої сили.

Кругообіг капіталу здійснюється постійно. У процесі одного кругообігу підприємець спочатку авансує капітал, повертаючи його в повному обсязі.

Оборот капіталу – це безперервно повторюваний процес кругообігу, що починається з моменту авансування та завершується поверненням капіталу в повній величині у грошовій формі.

Час обороту капіталів – це час із моменту авансування капіталу до моменту його повернення у грошовій формі.

Залежно від участі у процесі виробництва, капітал розподіляють на основний і оборотний.

Основний капітал – це частина капіталу, який витрачають на споживання засобів праці, що повертається підприємцю у грошовій формі поступово або частинами, у вигляді амортизаційних відрахувань. Це частина капіталу, який переносить свою вартість на виготовлений продукт частинами та тривалий час функціонує у процесі виробництва. Основний капітал схильний до зношування – фізичного й морального.

Оборотний капітал – це частина виробничого капіталу, який переносить свою вартість на виготовлений продукт у процесі одного виробничого циклу, його використовують у процесі виробництва повністю.

Для того щоб підприємство мало кошти для заміни спрацьованого устаткування, використовують амортизаційні відрахування, які накопичують в амортизаційному фонді [5].

У процесі виробництва основний капітал, тобто основний фонд, зношується як фізично, так і морально. Під фізичним зношуванням основного капіталу розуміють його зношування як у функціонуванні у процесі виробництва, а так само і під впливом природи, робочої сили тощо. Інакше кажучи, фізичне зношування – це втрата основних технічних характеристик, що потребує заміни основного капіталу на більш новий.

Розраховують цей тип зношування пропорційно терміну служби основного капіталу.

До основних факторів, що впливають на фізичне зношування, належать:

- кваліфікація робітників;
- якість засобів виробництва;
- ступінь захисту від впливу атмосферних явищ;
- термін служби;
- якість догляду, поточного сервісу;
- особливість технологічного процесу тощо.

Моральне зношування – це втрата вартості основного капіталу, порівняно з новими аналогами. Є два основні різновиди морального зношування:

- моральне зношування 1-го роду – це втрата вартості основного капіталу в результаті того, що нове технологічне устаткування починають виробляти за нижчими цінами;

- моральне зношування 2-го роду – це втрата вартості основного капіталу в результаті того, що виникає нове, більш продуктивне устаткування.

Вартісна оцінка зношування основного капіталу за певний період часу дістала назву "амортизація". На основі цієї оцінки відбувається щорічне списання частини вартості основних фондів, так звані *амортизаційні відрахування*. Вони надходять в амортизаційний фонд, який слугує для відшкодування зношування основного капіталу. Власники основних фондів здійснюють амортизаційні відрахування, згідно із затвердженими для всієї країни нормами амортизаційних відрахувань, за балансовою вартістю основних фондів.

Щорічні амортизаційні відрахування включають у витрати виробництва. Тому підприємці у принципі зацікавлені у збільшенні списань в амортизаційний фонд, оскільки ці кошти більш вигідно, ніж прибуток, використовувати для фінансування інвестицій: із них не треба платити податків [14].

Амортизація становить економічний процес поступового перенесення зношування основного капіталу на реалізовану продукцію (товари, роботи й послуги) у виробничо-комерційної діяльності організацій.

Основною метою амортизації є реальне відображення у зміні вартості основного капіталу об'єктивного процесу його зношування.

Функціональні властивості основного капіталу, утрачені у процесі його експлуатації, у ряді випадів може бути відновлено. За критерієм можливості такого відновлення зношування окремих елементів основного капіталу

класифікують на усувне і неусувне зношування. Подібну класифікацію може бути застосовано як до фізичного, так і до морального зношування.

Підставою для зарахування тих чи тих видів основних засобів до конкретної класифікаційної групи є термін корисного використання.

Із метою оподаткування, амортизацію основного капіталу нараховують лінійним, нелінійним або виробничим методами.

Норма амортизації становить відношення річної суми амортизації до первісної вартості основних засобів, обчислене у відсотках. Норма амортизації є важливим важелем амортизаційної політики держави. За допомогою норми амортизації регулюють швидкість обороту основного капіталу, інтенсифікують процес його відтворення.

6.4. Сутність підприємництва й умови його існування

Підприємництвом називають ініціативно-самостійну, господарсько-комерційну діяльність окремих фізичних та юридичних осіб, орієнтовану на отримання прибутку (доходу).

В економічній літературі зазначають три функції підприємця:

- ресурсну. Для будь-якої господарської діяльності необхідні об'єктивні фактори (засоби виробництва) і суб'єктивні, особисті (працівники з достатніми знаннями й уміннями);
- організаторську. Її сутність: забезпечити таке поєднання й комбінування факторів виробництва, яке найкраще сприяє досягненню поставленої мети;
- творчу, пов'язана з організаційно-господарським новаторством. Значення цієї функції для бізнесу різко зросло в умовах сучасного науково-технічного прогресу й розвитку нецінової конкуренції. У зв'язку з посиленням функції, пов'язаної з інноваціями (упровадженням новинок у виробництво), створюється новий економічний клімат для підприємства.

Підприємництво можна класифікувати за двома ознаками: за його масштабами та характером діяльності [32].

За масштабами ініціативну (підприємницьку) діяльність розподіляють на такі види:

- індивідуальне підприємництво – будь-яка творча діяльність однієї людини та його сім'ї (створюють торговельні лавки, невеликі аптеки, хімчистки, кінотеатри тощо);

- колективне підприємництво – ініціативною справою зайнятий якийсь колектив. Воно має: дрібний і середній бізнес (у США до дрібного бізнесу зараховують підприємства з кількістю працівників до 500 осіб, у нашій країні – з істотно меншим); великий бізнес, переважно, величезні акціонерні товариства, що налічують тисячі людей.

За своїм характером підприємницька діяльність охоплює кілька форм.

Некомерційне підприємництво не пов'язане із продажем продукції заради збагачення. Таку філантропічну діяльність ведуть різні благодійні та культурно-освітні організації [20].

В економічній літературі виділяють такі види підприємництва:

- виробниче;
- комерційно-торговельне;
- фінансово-кредитне;
- страхове;
- посередницьке.

Виробниче підприємництво – це процес виробництва конкретних товарів, виконання роботи й надання послуг для їхньої реалізації споживачам (покупцям). Виробниче підприємництво здійснюють у матеріальній сфері.

Комерційно-торговельне підприємництво – основний вид українського підприємництва. Підприємець тут є безпосереднім торговцем, доводячи готові товари до конкретних споживачів. Торговельне підприємництво значно мобільніше за виробниче, зокрема тому, що безпосередньо пов'язано зі споживачами. Торговельне підприємництво має відносно високий рівень ризику (особливо під час організації торгівлі промисловими товарами тривалого користування).

У **фінансово-кредитному підприємстві** предметом купівлі-продажу є цінні папери (акції, облігації та ін.), валюта тощо. Цей вид підприємництва здійснюють через комерційні банки, фінансово-кредитні компанії, валютні біржі.

За **страхового підприємництва** страхові організації, відповідно до законодавства та договору страхування, гарантують страхувальникам відшкодування збитку від втрати майна, здоров'я, життя та інших видів утрат. Це один із найбільш ризикових видів діяльності.

Посередницька підприємницька діяльність – це вид підприємницької діяльності, коли суб'єкти економічної діяльності безпосередньо

не виробляють і не продають товари, а є посередниками між виробниками та споживачами. Посередниками на ринку є оптові постачальницько-збутові організації, брокери, дилери, дистриб'ютори, біржі. Посередницька підприємницька діяльність значною мірою є ризикованою, тому підприємець-посередник завжди має враховувати ступінь ризику під час здійснення посередницьких операцій.

Підприємницький дохід – це частина прибутку від підприємницької діяльності, яку отримують самі підприємці за ризик, новаторство, організацію виробництва та праці. Є два основні підходи до визначення підприємницького доходу. Відповідно до першого, – це винагорода за підприємницькі здібності. Другий підхід визначає підприємницький дохід як результат підсумкового розподілу прибутку підприємства [45].

Підприємницький дохід містить:

- нормальний прибуток. Мінімальний дохід, який залишить підприємця в цьому бізнесі. Якщо ж дохід буде замалим, то підприємець займеться іншим, більш прибутковим бізнесом або відмовиться від підприємницької діяльності, наприклад, заради отримання заробітної плати, працюючи за наймом;

- економічний дохід, тобто дохід, отриманий понад нормальний прибуток. Ця частина підприємницького доходу є функцією від економічного прибутку. Іноді її ще називають надприбутками.

Підприємництво як специфічний фактор виробництва є об'єктом власності підприємця, він має певну форму реалізації у вигляді підприємницького доходу. Підприємницький дохід є головною метою підприємницької діяльності.

Прибуток в економіці виконує ряд найважливіших функцій:

- є двигуном економічного розвитку. В умовах ринкової економіки саме від прибутку, певніше від її величини, залежить, які блага та у якій кількості будуть виробляти, оскільки кожен підприємець шукає ту кількість товару й ту ціну, за яких він зможе отримати максимальний прибуток;

- сприяє ефективному розподілу ресурсів. Ресурси розподіляють серед фірм і галузей на основі здатності останніх платити. Готовність фірм платити за економічні ресурси, своєю чергою, визначено їхньою прибутковістю. Прибутково працювати буде тільки та фірма, продукція якої користується попитом. Ефективний розподіл ресурсів означає,

що її спрямовують на виробництво саме тієї продукції, яка необхідна суспільству сьогодні;

- стимулює нововведення. Очікування прибутку спонукає підприємця здійснювати нововведення. Інноваційною діяльністю сьогодні займаються всі ефективні підприємства, усі успішні підприємці та менеджери. Підприємницькі фірми, першими освоїли ефективні інновації, мають можливість отримувати додатковий дохід і максимізують свої прибутки.

Основні напрями державного регулювання підприємницької діяльності такі:

1. Створення умов цивілізованого функціонування ринку:

- визначення форми власності суб'єктів господарювання та правил управління;

- створення механізму забезпечення виконання господарських договорів;

- захист інтересів і прав споживачів;

- установа стандартів та заходів запобігання суперечкам між підприємцями тощо.

2. Стратегічне планування науки й науково-технічного прогресу.

3. Вирішення таких макроекономічних проблем, як:

- пропорційність розвитку економіки;

- темпи економічного зростання;

- обсяг національного виробництва;

- зовнішньоекономічні зв'язки країни;

- рівень зайнятості та соціальний захист населення тощо.

Контроль і подальше держрегулювання в підприємницькій сфері розподіляють на прямий і непрямий вплив.

Непрямий контроль містить систему пільг і податків, особливу цінову політику, регулювання зайнятості населення, професійної підготовки й перепідготовки, інформаційне забезпечення та створення розвиненої інфраструктури.

До *прямого державного контролю й регулювання* зараховують: фінансовий, екологічний, санітарний і пожежний контроль, а також контроль за якістю та сертифікацією продукції.

Утручання держави у сферу підприємницької діяльності обумовлено:

- запобіганням екологічним катастрофам і вирішенням екологічних проблем;

- боротьбою із криміналізацією підприємницької діяльності;
- запобіганням економічним кризам і соціальним потрясінням;
- контролем за використанням загальнонаціональних ресурсів;
- соціальним захистом найменш забезпечених верств населення тощо [20].

Методи державного регулювання розподіляють на: адміністративні, економічні та морально-політичні.

До *адміністративних* належать: заборона, юридична відповідальність, примус, зокрема за допомогою кримінальної та адміністративної відповідальності.

Економічні методи, на відміну від прямих адміністративних методів, виявляють себе в непрямому регулюванні підприємницької сфери діяльності за допомогою цін, тарифів, квот, податків і ліцензій.

Морально-політичні методи реалізують за допомогою засобів масової інформації.

Висновки до теми 6

У світовій практиці домогосподарство виявилось найбільш статистично потужною та універсальною концепцією. Домогосподарство (household) – це суб'єкт економіки, що складається з одного провідного самостійного домогосподарства індивіда або, найчастіше, групи людей, що живуть разом і ведуть спільне господарство.

Домогосподарство як суб'єкт економіки виконує ряд функцій: споживчу, ощадно-інвестиційну, господарсько-побутову, відтворювальну.

Підприємство є основною ланкою народного господарства будь-якої країни й одночасно первинною ланкою суспільного поділу праці.

Головною метою підприємства є створення товарів або надання послуг, що відповідають потребам суспільства, а також отримання максимального прибутку в довгостроковій перспективі.

Виробниче підприємство виконує такі основні функції: виробничі, комерційні, управлінські, соціальні тощо.

В економічній літературі найбільш поширеними класифікаціями підприємств в умовах ринкової економіки є такі чотири: за формами власності; формами організації; сферами діяльності; розмірами.

Відповідно до сфери діяльності – промислові, комерційні, будівельні підприємства, підприємства громадського харчування тощо.

Важливою є класифікація підприємств за формою власності, де, відповідно до чинного законодавства, виділяють приватні, колективні, державні та підприємства, що є власністю іноземців.

Прибуток становить кінцевий фінансовий результат, що характеризує виробничо-господарську діяльність усього підприємства, що є основою економічного розвитку підприємства.

За умов ринкової економіки капітал підприємства розглядають як засоби виробництва, майно та цінності, які обслуговують процес виробництва у формі простого або розширеного відтворення. Умови виробництва – це умови відтворення. Підприємство, безперервно перетворюючи певну частину свого доходу на засоби виробництва, забезпечує відтворення.

У процесі виробництва основний капітал, тобто основний фонд, зношується як фізично, так і морально.

Амортизація становить економічний процес поступового перенесення зносу основного капіталу на реалізовану продукцію (товари, роботи й послуги) у виробничо-комерційної діяльності організацій.

Основною метою амортизації є реальне відображення зміни вартості основного капіталу об'єктивного процесу його зносу.

Підприємництвом називають ініціативно-самостійну, господарсько-комерційну діяльність окремих фізичних та юридичних осіб, орієнтовану на отримання прибутку (доходу).

Глосарій

Асоціація – це об'єднання, створене, із метою постійної координації господарської діяльності, але без утручання у виробничу або комерційну діяльність будь-якого учасника.

Домогосподарств (household) – це суб'єкт економіки, що складається з одного провідного самостійного домогосподарства індивіда або, найчастіше, групи людей, що живуть разом і ведуть спільне господарство.

Конгломерат – це асоціація, заснована на проникненні великих корпорацій у галузь, яка не має виробничо-технічного зв'язку із традиційними сферами діяльності основного підприємства.

Консорціум – це поєднання промислового й банківського капіталу на певний час для досягнення єдиної мети.

Концерн – це диверсифікована система підприємств із єдиним фінансовим центром, де спільність технологій зумовлює багатофункціональність виробленої продукції.

Корпорація – це асоціація, створена на основі поєднання промислових, наукових і (або) комерційних інтересів.

Кругообіг капіталу – це рух капіталу через сфери виробництва й обігу, що забезпечує виробництво додаткової вартості та відтворення капіталу.

Оборот капіталу – це безперервно повторюваний процес кругообігу, що починається з моменту авансування і завершується поверненням капіталу в повній величині у грошовій формі.

Оборотний капітал – це частина виробничого капіталу, який переносить свою вартість на виготовлений продукт у процесі одного виробничого циклу, що використовують у процесі виробництва повністю.

Основний капітал – це частина капіталу, який витрачають на споживання засобів виробництва, що повертається підприємцю у грошовій формі поступово або частинами у вигляді амортизаційних відрахувань і тривалий час функціонує у процесі виробництва.

Підприємництво – це ініціативно-самостійна, господарсько-комерційна діяльність окремих фізичних та юридичних осіб, орієнтована на отримання прибутку (доходу).

Підприємницький дохід – це частина прибутку від підприємницької діяльності, яку отримують самі підприємці за ризик, новаторство, організацію виробництва та праці.

Підприємство – це самостійний, статутний суб'єкт, який має права юридичної особи та здійснює виробничу, науково-дослідну й комерційну діяльність на основі самостійності та самокупності, із метою отримання відповідного прибутку.

Прибуток – це обчислений у грошовій формі чистий дохід підприємця на вкладений капітал, який характеризує його винагороду за ризик здійснення підприємницької діяльності, що становить різницю між сукупним доходом і сукупними витратами у процесі здійснення цієї діяльності.

Синдикат – це монопольне об'єднання, із метою організації загального маркетингу продукції.

Траст – це монопольна асоціація, заснована на спільній власності та загальному управлінні виробництвом і збутом продукції.

Час обороту капіталів – це час із моменту авансування капіталу до моменту його повернення у грошовій формі.

Завдання для самодіагностики

Контрольні запитання

1. Які типи підприємств є в Україні? У чому ви бачите переваги малих підприємств перед великими?

2. У чому полягає розбіжність між поглядами економістів на категорію "капітал"?

3. Прискорена амортизація збільшує розміри амортизаційних відрахувань і зменшує чистий прибуток. Чому підприємці зацікавлені в ній?

4. Чим характеризується фізичне й моральне зношування капіталу?

5. Чим відрізняється кругообіг капіталу від обігу капіталу?

6. Назвіть основні стадії кругообігу капіталу.

7. Що таке "підприємницька діяльність"? Які види підприємницької діяльності заборонено в Україні?

8. Що таке "підприємницький дохід"? Чи є він основною метою кожного суб'єкта підприємницької діяльності в ринковій економіці?

Тестові завдання

1. Підприємству не властиві:

- а) кредитна діяльність;
- б) інноваційна діяльність;
- в) виробнича діяльність;
- г) фіскальна діяльність.

Правильна відповідь: г).

2. Підприємство – це:

- а) первинна ланка суспільного розподілу праці;
- б) єдність економічних і правових відносин;
- в) товариство, що ґрунтується на об'єднанні майна;
- г) сукупність робітників.

Правильна відповідь: б).

3. Акціонерні товариства – це:

- а) об'єднання товаровиробників;
- б) об'єднання покупців;
- в) об'єднання промислового та банківського капіталу;
- г) форма організації підприємства.

Правильна відповідь: г).

4. За яким критерієм класифіковано підприємство як кооператив:

- а) за формою власності;
- б) за організаційною формою;
- в) за розмірами;
- г) за сферою діяльності?

Правильна відповідь: а).

5. Найбільш поширеними в Україні є:

- а) державні підприємства;
- б) колективні підприємства;
- в) приватні підприємства;
- г) іноземні підприємства.

Правильна відповідь: в).

6. Підприємство вважають малим за:

- а) розмірами;
- б) кількістю робітників;
- в) формою власності;
- г) за сферою діяльності.

Правильна відповідь: а).

7. Основний капітал підприємства – це:

а) частина продуктивного капіталу, що бере багаторазово участь у процесі виробництва, поступово (у міру зношення), частинами переносить свою вартість на виготовлену продукцію та повністю бере участь у виробництві товарів;

б) частина продуктивного капіталу, що бере участь лише в одному обороті капіталу у процесі виробництва та повністю переносить свою вартість на виготовлену продукцію;

в) увесь продуктивний капітал підприємства, що бере участь у процесі виробництва;

г) грошовий капітал підприємства, що бере участь у процесі виробництва.

Правильна відповідь: а).

8. Кругообіг капіталу – це:

а) один оборот капіталу, після якого він повертається до власника в натуральній формі;

б) проходження капіталу через сферу обігу;

в) проходження капіталу через сферу виробництва;

г) немає правильної відповіді.

Правильна відповідь: а).

9. Формула руху капіталу на третій стадії така:

а) $G - T (P_c + Z_n)$;

б) $T' - G'$;

в) $G - T - T'$;

г) $G \dots B \dots G'$.

Правильна відповідь: б).

10. Підприємство отримує максимальний прибуток за умов чистої конкуренції:

а) якщо сукупні витрати менші за сукупний виторг;

б) якщо граничні витрати дорівнюють граничному доходу та ціні;

в) якщо ціна перевищує умовно-постійні витрати;

г) якщо ціна перевищує змінні витрати.

Правильна відповідь: б).

Евристичні завдання

1. Визначте переваги та недоліки такої організаційно-правової форми підприємства як корпорація. Відповідь обґрунтуйте та проілюструйте прикладами з економічної практики.

2. Зробіть порівняльний аналіз різних видів підприємництва. Яким видом підприємництва бажали б займатися ви в майбутньому? Відповідь обґрунтуйте.

Література: [5; 13; 14; 22; 24; 27; 32; 36; 45; 53; 54].

7. Галузеві особливості виробництва і функціонування капіталу. Форми прибутку, відсоток і рента

Метою вивчення теми є формування у студентів таких професійних компетентностей: здатність обґрунтовувати роль позичкового капіталу у прискоренні економічного розвитку країни та виявляти його джерела; аналізувати види та форми сучасної торгівлі; виявляти специфіку аграрних відносин.

Загальна компетентність: здатність аналізувати галузеві особливості виробництва та функціонування капіталу, виявляти специфіку аграрних відносин.

Питання для вивчення

7.1. Сутність позичкового капіталу, його джерела та роль у розвитку економіки.

7.2. Сутність торговельного капіталу та його оборот.

7.3. Агропромисловий комплекс (АПК) і його структура.

7.4. Підприємництво в аграрній сфері. Рентні відносини.

Ключові слова: ринок капіталів, норма відсотка, кредит, вексель, комерційні банки, банківський прибуток, торговельний капітал, міжнародна торгівля, фондова біржа, дилер, брокер, курсовий прибуток, агропромисловий комплекс, аграрні відносини, земельна рента, ціна землі, монопольна рента.

7.1. Сутність позичкового капіталу, його джерела та роль у розвитку економіки

Ринок капіталів сучасної економіки пройшов тривалий шлях становлення з початку свого існування – лихварського обігу.

Нині *ринок капіталів*, або ж *фінансовий ринок* – це та частина ринку, на якому здійснюють торгівлю фінансовими активами, установлюють попит та пропозицію на них. Він складається з валютного та кредитного ринків, а також із ринку деривативів, страхових послуг та акцій (останній разом із частиною кредитного ринку має назву *фондового*).

У сучасній ринковій економіці одним з основних джерел формування грошових фондів є **позичковий капітал**. Він виникає, завдяки утворенню тимчасового вільного грошового капіталу, який можна віддаватися як позику тим суб'єктам ринкового господарювання, які відчувають нестачу грошових ресурсів, тим самим забезпечуючи стабільність їхньої діяльності.

Джерелами тимчасово вільних грошей для цього можуть бути:

1. Амортизаційні відрахування, які є вільними до моменту їхнього використання.

2. Частина оборотного капіталу, який стає вільним через те, що продаж виготовленої продукції й купівлі сировини, пального та необхідних матеріалів не збігається в часі.

3. Тимчасово вільний капітал через різницю в часі між надходженням грошових коштів після реалізації товарів і виплатою заробітної плати.

4. Кошти, які надходять у фонд розвитку виробництва.

5. Грошові доходи та заощадження населення.

6. Грошові накопичення держави тощо.

Важливо запам'ятати, що грошовий капітал є капіталом-власністю, на відміну від промислового та торговельного, які є капіталами-функціями, тобто, якщо останнім, щоб давати прибуток, необхідно функціонувати, то грошовий капітал дає відсоток лише тому, що він є власністю.

Таким чином, позичковий капітал як економічну категорію можна зобразити у вигляді такого рисунка (рис. 7.1):

Рис. 7.1. Сутність капіталу

Позичальник, беручи певну суму грошей, сплачує відсоток, який, на відміну від загальної думки, не є ціною цих грошей (адже вони не можуть мати ціну).

Позичковий відсоток – це плата за їхню споживчу вартість, тобто властивість давати прибуток. Позичальник оплачує власнику грошей саме цю потенційну можливість отримати власний прибуток. Позичковий відсоток визначено пропозицією позичкового капіталу та попитом на нього, а розмір збільшення або зменшення позичкового відсотка вимірюють нормою відсотка.

Норма відсотка – це відношення суми річного доходу, який отримує позичковий підприємець, до суми капіталу, що віддає в позичку. Розрахунок норми відсотка здійснюють за такою формулою:

$$\text{Норма відсотка (НВ)} = \frac{\text{Сума річного доходу, отриманого на позичковий капітал}}{\text{Сума позичкового капіталу}} \times 100 \%. \quad (7.1)$$

Необхідно знати, що на рівень позичкового відсотка впливають різні фактори, зокрема: масштаби виробництва; розміри грошових накопичень та заощаджень; кон'юнктура ринку (попит і пропозиція); ступінь ризику; циклічний характер виробництва; інфляційні процеси. Тому, із метою його захисту від знецінення в умовах інфляції, держави встановлюють відсоткові ставки (облікові, базові, привілейовані, постійні, змінні тощо).

Сутність кредиту та його форми. **Кредитом** є процес надання позичкового капіталу за плату (відсоток) для тимчасового користування.

За суб'єктами кредитних відносин класифікують чотири основні види кредитів: міжгосподарський, банківський, державний, міжнародний і споживчий.

Міжгосподарський кредит містить:

1. Комерційний кредит, який надається одним підприємством іншому у вигляді продажу товарів або послуг із відстроченням оплати.

У такому разі функцію засобу обігу виконує *вексель* – це спеціальне боргове зобов'язання позичальника сплатити певну суму грошей у певний термін. Різниця між простими та переказними векселями полягає в тому, що в останніх діє така особа, як ремітент – той, хто має отримати борг, – не є кредитором, а лише пред'явником переказного векселя.

2. Дебіторсько-кредиторську заборгованість, яка виникає між суб'єктами господарювання (причиною виникнення цієї заборгованості є розрив у часі між процесом реалізації товару та надходженням грошових коштів).

3. Тимчасову фінансову допомогу, яку надають своїм підприємствам органи галузевого управління на умовах повернення.

Міжнародний кредит – це рух позичкового капіталу у сфері міжнародних економічних відносин. Це кредитні відносини між державними фінансово-кредитними установами та фірмами різних країн. Його метою є фінансування міжнародної торгівлі, інвестиційних проектів, регулювання платіжних балансів тощо.

Банківський кредит – це кредит, що надають банки, спеціалізовані кредитно-фінансові установи економічним суб'єктам підприємницької діяльності, державі й домашнім господарствам у тимчасове користування на умовах повернення, строковості та сплати відсотків.

Споживчий кредит – це кредит, який надають населенню підприємства торгівлі, банки та інші фінансово-кредитні установи на придбання споживчих товарів тривалого користування і послуг.

Державний кредит – це сукупність економічних відносин, у яких держава може бути як позичальником, так і кредитором.

В умовах розвиненої ринкової економіки банки посідають центральне місце у кредитній системі. Їх можна розподілити на дві великі групи: центральні (федеральні) та комерційні. У сукупності та взаємодії всі вони становлять національну банківську систему.

Головним у банківській системі є центральний банк. Він є емісійним, касовим і резервним центром країни (**Національний банк України**). Його головними функціями є встановлення обов'язкових резервів, кредитування комерційних банків резервними засобами, здійснення операцій на ринку цінних паперів, а також він діє в інтересах України у відносинах із центральними банками інших країн, тобто всю діяльність Національного банку України скеровано на реалізацію конкретних стратегічних завдань.

Другу частину банківської системи України становлять комерційні банки та їхні відділення. Саме вони здійснюють кредитне обслуговування функціонуючих капіталів і населення.

Своєю чергою, їх розподіляють на:

1. Універсальні, які акумулюють грошові кошти населення, підприємств, організацій, здійснюють грошові розрахунки, розміщують кредитні

ресурси, надають традиційні банківські послуги, керують грошово-кредитним обігом.

2. Спеціалізовані (кооперативні, селянські, іпотечні, інвестиційні, експортно-імпортні тощо), що здійснюють грошово-кредитні операції у вузькоспеціалізованих сферах.

Цікаво знати

1. Банк у дослівному перекладі з італійської мови *banco* означає "лавка" або "стіл", за яким стояли міняйли і розмінювали населенню грошові кошти.

2. Як би дивно це не звучало, але в минулому основним конкурентом фінансових організацій уважали храми.

3. Стародавні греки (трапезити) брали депозити на зберігання. Їх призначали для оплати товарів. Трапезити отримували на руки документацію та невеликі спірні суми.

4. Чотири американські долари в перерахунку на зімбабвійські гроші дорівнює 10 мільйонам. Якщо хочете стати мільйонером, саме час купувати квиток на Африканський континент.

5. Найбільш крупною монетою вважають канадський "мідяк", вартістю 1 000 000 доларів.

6. Уперше кредитні карти стали випускати 1880 р. У кінці XIX ст. американець Едвард підкинув ідею розрахунку за покупки картками, але суспільство її відкинуло. У результаті 1950 р. датовано першу появу платіжної картки

Відомо, що за свою діяльність банки отримують прибуток. Розрізняють валовий і чистий прибуток банку.

Валовим банківським прибутком є маржа (різниця) між відсотком, що бере банк за наданий кредит (позичка), і відсоток, що сплачує банк за депозитами.

Чистий прибуток банку дорівнює його валовому прибутку мінус витрати зі здійснення операцій.

7.2. Сутність торговельного капіталу та його оборот

У процесі поглиблення суспільного поділу праці, на певному етапі розвитку товарно-грошових відносин і сфери обміну як складової частини суспільного відтворення відбувається відокремлення товарної та грошової форми капіталу у відносно самостійні *види капіталу*:

торговельний;
позичковий.

Торговельний капітал – це капітал, який використовують у сфері обігу та який обслуговує процес реалізації товарів.

Першим етапом розвитку торговельного капіталу, найдавнішою його формою був купецький капітал.

З одного боку, він створював умови для розвитку капіталістичних відносин, оскільки стимулював процеси накопичення й концентрації грошових коштів у руках вузького кола осіб, руйнував натуральні засади виробництва, посилював диференціацію товаровиробників, формував і розширював світовий ринок.

З іншого боку:

наживав великі прибутки за рахунок нееквівалентного обміну й тим самим нещадно експлуатував основну масу населення;

підривав економічну основу безпосередніх товаровиробників;

гальмував розвиток виробництва.

Вирішення цієї суперечності втілилось у поступовій підпорядкованості купецького капіталу закономірностям промислового капіталу.

В умовах зародження капіталізму власники останнього особисто без посередників займалися всіма операціями, пов'язаними з перетворенням товарної форми промислового капіталу на торговельний. Разом із тим це уповільнювало кругообіг капіталу, що стало причиною відокремлення торговельного капіталу від промислового та перетворення його на самостійно функціонуючий торговельний капітал, рух якого здійснюють за такою формулою:

$$Г - Т - Г'. \quad (7.2)$$

Це відокремлення виявилось у формі утворення особливої групи підприємців (капіталістів-продавців), що спеціалізуються лише на реалізації товарів. У результаті відбувся поділ праці між промисловими та торговельними капіталістами.

Наслідком відокремлення торговельного капіталу є:

подальший розвиток суспільного розподілу праці та спеціалізація виробництва;

розширення ринку для промислового капіталу;

прискорення обороту капіталу;

зменшення витрат капіталу на одиницю продукції та підвищення норми прибутку.

Метою торговельного капіталіста, як і промислового, є отримання прибутку. Він привласнює його на тому підґрунті, що торговельний капітал виконує функції, необхідні для відтворення всього суспільного капіталу, який обслуговує стадію Т – Г у кругообігу промислового капіталу, опосередковано сприяє зростанню додаткової вартості.

Торговельний капітал не створює ні вартості, ні додаткової вартості, а лише опосередковує їхню реалізацію. Але оскільки він обслуговує необхідну фазу процесу виробництва, то має таким чином давати середній річний прибуток, як і капітал, який функціонує в різних галузях виробництва.

Торговельний прибуток – це особлива перетворена форма додаткової вартості, що створюється найманими робітниками у сфері виробництва та присвоюється торговельними підприємцями за участь у реалізації товарів, вироблених промисловими капіталістами.

Розподіл додаткової вартості між промисловими й торговельними капіталістами відбувається стихійно в результаті гострої міжгалузевої конкурентної боротьби.

Види та форми сучасної торгівлі

Міжнародна торгівля – це найстарша форма міжнародних економічних відносин. Розвиток міжнародної торгівлі створив економічні умови для розвитку машинного виробництва, що найчастіше могло відбуватися лише на базі імпортової сировини та масового заморського попиту.

Сучасна міжнародна торгівля – це торгівля між країнами, що передбачає ввіз (імпорт) і вивіз (експорт) товарів. У ній беруть участь різні юридичні особи – корпорації, їхні об'єднання, держави, окремі індивідууми. Вона є засобом, за допомогою якого країни можуть розвивати спеціалізацію, підвищувати продуктивність своїх ресурсів і, таким чином, збільшувати загальний обсяг виробництва.

Сучасна міжнародна торгівля характеризується різноманітністю видів, які можна систематизувати за такими ознаками:

1. За специфікою об'єкта:

торгівля товарами (сировинними; паливними; продовольчими; напівфабрикатами; готовими виробами):

а) виробничого призначення;

б) невиробничого призначення;

торгівля послугами (виробничими; транспортними; експедиторськими; консультаційними; консигнаційними; посередницькими; туристичними;

маркетинговими; обліковими; орендними; ліцензійними та іншими послугами.

2. За специфікою взаємодії суб'єктів:

традиційна (проста) торгівля – експорт та імпорт товарів і послуг, не зумовлених коопераційними зв'язками та зобов'язаннями щодо збалансованого обміну товарів;

торгівля кооперованою та спеціалізованою продукцією, яку здійснюють на основі довготермінових угод;

зустрічна (компенсаційна) торгівля – обмін товарами, що ґрунтується на зустрічних зобов'язаннях експортерів щодо закупівлі в імпортерів частини або повністю експортованих товарів.

3. За специфікою регулювання:

звичайна торгівля і відповідний торговельний режим, що виникають в умовах відсутності торговельних, торговельно-економічних угод і домовленостей між країнами. Крім підвищеної ставки митного оподаткування, у торговельних відносинах за цих умов застосовують і жорсткіші інструменти регулювання товарних потоків – кількісні обмеження, адміністративні формальності, звичайну (непільгову) система оподаткування імпортних товарів тощо;

торгівля в режимі найбільшого сприяння, яка передбачає, що держави, які домовляються, надають одна одній привілеї та пільги щодо ставок мита й митних зборів, а також інших правил і механізмів здійснення зовнішньоторговельних операцій. Режим найбільшого сприяння є одним із головних принципів діяльності країн, що приєдналися до СОТ;

дискримінаційна торгівля, що виникає, унаслідок застосування в торговельно-економічних відносинах жорстких обмежувальних заходів (ембарго, торговельний бойкот, торговельна блокада) або інших інструментів, що дискримінують права торговельного партнера;

преференційна торгівля, яка передбачає надання однією державою іншій взаємно або в односторонньому порядку пільг у торговельному режимі. Особливу групу утворюють преференції, які застосовують щодо країн, що розвиваються.

Сучасний розвиток міжнародної торгівлі характеризується різноманітністю видів зовнішньоекономічних операцій.

Зовнішньоекономічна операція – це комплекс дій контрагентів різних країн, що спрямовують на підготовку, укладання та виконання торговельної, науково-виробничої, інвестиційної або іншої угоди економічного характеру.

Цікаво знати

Перша товарна біржа з'явилася в місті Брюгге (Бельгія) 1409 р. Вдало розташоване на морському узбережжі, місто вело активну морську торгівлю з Англією, що й зробило його згодом великим центром торгівлі на півночі Європи. Перші угоди уклалися в готелі "Бурсі", саме там проводили й збори деяких оптових компаній. 1460 р. (майже через півстоліття) інше бельгійське місто Антверпен прославилася заснуванням першої організованої товарної біржі. Торги вели прямо на площі, тому що свого окремого будинку біржа не мала цілих 70 років – він з'явився 1531 р., у зв'язку з війною, що почалася, з Іспанією

7.3. Агропромисловий комплекс (АПК) і його структура

Формування та зміцнення агропромислового комплексу відображає об'єктивний процес розвитку продуктивних сил у сільському господарстві і взаємозв'язаних із ним галузях і сферах господарської діяльності. Відокремленість їхніх інтересів стала гальмом ефективного розвитку сільського господарства. Тому виникла необхідність у поглибленні інтеграційних процесів, створенні цілісного господарського механізму, що об'єднує галузі, від яких залежить рівень розвитку сільського господарства. Аграрний сектор економіки, демонструючи ознаки стабілізації, має потужний потенціал зростання на внутрішньому та зовнішньому ринках. Обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в Україні закладають у прогнози динаміки світових цін на продовольчі ресурси. Висока інтегрованість агропромислового комплексу України у світовий економічний простір потребує моніторингу зовнішньої торгівлі аграрною та продовольчою продукцією, із метою своєчасного виявлення загроз продовольчій безпеці та запобігання негативним явищам у цій сфері, а також формування державної політики, спрямованої на посилення позицій України на традиційних зовнішніх ринках, освоєння нових перспективних ринків збуту, а також нарощування експорту продукції з більшим вмістом доданої вартості. Формування та зміцнення агропромислового комплексу відображає об'єктивний процес розвитку продуктивних сил у сільському господарстві та взаємопов'язаних із ним галузях і сферах господарської діяльності. Відокремленість їхніх інтересів стала гальмом ефективного розвитку сільського господарства. Тому виникла необхідність у поглибленні інтеграційних процесів, створенні цілісного господарського механізму, що об'єднує галузі, від яких залежить рівень розвитку сільського господарства.

Агропромисловий комплекс (АПК) – це сукупність взаємопов'язаних галузей господарства, які виробляють, переробляють сільськогосподарську продукцію та доставляють її до споживача.

Організаційно-господарська структура АПК охоплює:

галузі, які обслуговують сільське господарство (постачання засобами виробництва; виробничо-технічне обслуговування);

сільське господарство;

галузі, які забезпечують доставляння сільськогосподарської продукції до споживача (заготівля, перероблення, зберігання, транспортування, продаж).

На сьогодні комплекс України не повною мірою реалізує свої великі можливості, бо наразі використовують старі форми та методи господарювання, мають недостатню матеріальну базу, слабку індустрію перероблення, зберігання та збуту сільськогосподарської продукції.

Для ефективної роботи АПК потрібно, щоб був об'єктивний процес розвитку продуктивних сил у сільському господарстві та взаємопов'язаних із ним галузях і сферах господарської діяльності; застосування наукових досягнень у сільському господарстві. На жаль, у наш час інтереси галузей різняться, це стало гальмом ефективного розвитку сільського господарства.

АПК відрізняється від інших міжгалузевих комплексів тим, що він становить біоекономічну систему. Це пов'язано з наявністю у його складі сільського господарства, у якому, своєю чергою, факторами виробництва є земля, вода, сонячна енергія, рослини, тварини. Ця особливість АПК позначається як на його функціонуванні, так і на специфічному зворотному характері міжгалузевих зв'язків, а саме: для використання землі як засобу виробництва треба мати особливу систему машин і порівняно високий рівень кваліфікації робочої сили; терміни постачання технікою, добривами, засобами захисту рослин і тварин тощо, виконання робіт, здійснення технологічних операцій, ремонтів, перероблення продукції продиктовано не регульованою ритмічністю, а ритмом природних процесів; сезонний характер сільського господарства обумовлює сезонний характер функціонування переробних галузей; наявність живих організмів викликає потребу у специфічних засобах праці та значних витрат (а також утрат) енергетичних ресурсів; досить відчутний вплив природних факторів (клімату, опадів, сонячної енергії) позначається на чергуванні урожайних та неурожайних років і як наслідок на складності збалансування потужностей

сировинної та переробної бази; відтворювальний процес в АПК пов'язано не лише з економічними й технічними факторами, а й з біологічними, а, значить, потребує обов'язкового відтворення природних ресурсів.

Сільське господарство становить складну економічну та природно-біологічну систему. Це галузь матеріального виробництва, де виробляють життєво необхідні для людини продукти харчування. Процес відтворення в сільському господарстві має свої особливості. Це пов'язано з тим, що відтворення в ньому ґрунтується на використанні землі, рослин, тварин, тобто на взаємодії економічних і природно-біологічних законів. Хід відтворення в сільському господарстві передбачає єдність землі, техніки, біології та екології. Ряд особливостей відтворення в землеробстві пов'язано із сезонністю робіт. Вони продовжуються не цілорічно, як в інших галузях. Це породжує серйозні проблеми щодо відтворення робочої сили, зайнятості працівників та ін. У деяких галузях сільського господарства, особливо в землеробстві, має місце значний розрив у часі між витратами праці й отриманням продуктів: працю витрачають протягом року, а результати здобувають періодично або в кінці року. У сільському господарстві більшою мірою, ніж в інших галузях, фонди відтворення формують за рахунок їхньої продукції (насіння, корму, тварин). Особливістю є те, що результати виробництва значно відрізняються за роками, залежно від погодно-кліматичних умов. Тому для забезпечення ритмічності виробництва тут особливе значення має утворення резервних фондів. Особливістю сільського господарства є й те, що основним засобом виробництва є земля. Звідси впливає проблема економічного використання, збереження, відновлення родючості землі.

Нині виконання завдань, які стоять перед сільським господарством, не можна забезпечити на екстенсивній основі за допомогою старих методів господарювання. Основним напрямом його розвитку є інтенсифікація виробництва, яка має деякі особливості, що відображають специфіку аграрного сектору господарства, пов'язану із використанням землі як головного фактора виробництва.

В аграрному секторі виникають складні виробничі відносини, певна система земельних відносин власності у процесі виробництва сільсько-господарської продукції, її розподілу.

Аграрні відносини становлять особливу систему економічних відносин, що складається в суспільстві щодо земельної власності, землеволодіння та землекористування в сільському господарстві. Їхню специфіку

визначено тим, що головним і невідтворюваним засобом виробництва агрокультури є земля. Розподіл землі між класами й соціальними групами в різних економічних системах визначає характер аграрних відносин, що складаються в них, породжуючи часом гострі суперечності в суспільстві. Радикальне вирішення цих суперечностей здійснюють у ході прогресивних аграрних реформ, мета яких – створення таких умов, у яких би безпосередній виробник займав становище хазяїна на землі, вільно вибираючи виробничий напрям для свого господарства, розпоряджався зробленим продуктом і доходом.

Аграрні відносини – це вся сукупність економічних відносин, що виникають між суб'єктами щодо використання землі.

Основу аграрних відносин становлять відносини землеволодіння та землекористування. Об'єктами аграрних відносин є земля, земельна рента, сільськогосподарська продукція, засоби виробництва.

Суб'єкти аграрних відносин – це капіталісти-орендарі, землевласники, наймані сільськогосподарські робітники, фермери, селяни, держава. Типовою для сільського господарства є ситуація, за якою земельну ділянку здають в оренду. Водночас кожен суб'єкт аграрних відносин, володіючи властивим тільки йому одним фактором виробництва, отримує віддачу від цього ресурсу.

Одним із невідкладних завдань сучасної аграрної політики є здійснення земельної реформи з урахуванням особливостей різних форм господарювання та переходу до ринку. **Земельна реформа** – це найбільш складна і важлива проблема. Уведення плати за землю, можливість продажу земельних ділянок, закріплення права безстрокового володіння землею з подальшим її успадкуванням, як і здавання земельних ділянок в оренду іноземним громадянам, – усі ці конкретні вияви земельної реформи мають вирішувати всенародно, щоб запобігти конфліктним ситуаціям.

Особливу увагу під час здійснення земельної реформи слід звернути на розвиток форм господарювання. Тому реформування традиційних і становлення нових форм господарювання необхідно здійснювати поетапно, з урахуванням бажань самого селянства в умовах конкурентного змагання та права самостійного вибору. Не можна ігнорувати важливість державного регулювання в умовах переходу до ринкових відносин.

Цікаво знати

1. Дніпропетровська область – найбільший аграрний регіон у країні. Уважають, що Дніпропетровська область – це здебільшого промисловий регіон із великою кількістю заводів та шахт. Але це не заважає розвивати там сільське господарство. 2015 р. Дніпропетровська область посіла перше місце серед регіонів України з розвитку переробної промисловості, а вже 2016 р. вдалося посісти четверте місце із досягнень у сільському господарстві.

2. Україна – одна з небагатьох країн, де заборонено продаж сільськогосподарської землі. Така заборона діє також у Північній Кореї, Таджикистані, Венесуелі, Кубі та Конго. Закон поки ще діє, хоча можливо все-таки колись його буде скасовано. Цікаво, що власники такої землі можуть робити зі своєю ділянкою?

7.4. Підприємництво в аграрній сфері. Рентні відносини

Особливістю сільського господарства є й те, що основним засобом виробництва є земля. Наявність землі передбачає існування земельної ренти та рентних відносин. Оскільки земля як фактор виробництва є обмеженою, то пропозиція землі зовсім нееластична. Здійснювана нині в Україні економічна реформа передбачає формування в сільському господарстві багатокладної економіки.

У сільськогосподарських підприємствах необхідно здійснити глибокі перетворення на основі широкого використання підряду, акціонерних, кооперативних та інших форм. Доцільно використовувати колективно-пайові або пайові способи безпосереднього привласнення засобів і результатів виробництва.

В Україні створено правове забезпечення для функціонування інших форм організації сільськогосподарського виробництва, зокрема селянських господарств, самостійних кооперативів та особистих підсобних виробництв. У Законі України "Про власність" зазначено, що всі форми власності є рівноправними, а держава створює умови для їхнього розвитку та захисту.

Сільськогосподарським підприємствам сьогодні потрібне реальне економічне та правове розкріпачення (захист від адміністративного свавілля, матеріально-технічна та фінансова підтримка, визнання їх повноцінними суб'єктами ринкових відносин), як і фермерам, і селянським господарствам.

Будь-який суб'єкт підприємництва в сільському господарстві повинен мати право самостійно вибирати напрям спеціалізації (з урахуванням

умов цього господарства), визначати перспективу й економічно ефективну структуру посівних площ і виробництва загалом, включаючи розвиток підсобних підприємств та обслуговчих цехів.

Потрібна також свобода вибору партнера договірних взаємовідносин із суб'єктами ринку, форм організації та оплати праці. Без цього ні приватна, ні колективна власність не зробить селянина повноцінним господарем.

Формування багатоукладної системи господарювання в аграрному секторі не слід здійснювати шляхом протиставлення різних форм власності, здійснюючи курс на одноукладність із безроздільним пануванням приватних форм власності. Сутність багатоукладності полягає в тому, що всі елементи тісно пов'язані між собою, доповнюють один одного та сприяють розвитку кожного. Без такої системи створюється не реальний, а формальний плюралізм форм власності й господарювання з непримирними суперечностями.

В Україні ухвалено низку законів, покликаних створювати умови для розвитку різноманітних форм господарювання. Так Закон "Про селянське (фермерське) господарство" визначає економічні, соціальні та правові основи створення й діяльності селянських (фермерських) господарств в Україні. Він гарантує право громадян на добровільне створення цих господарств, їхню самостійність, рівність з іншими формами господарювання. Закон "Про колективне сільськогосподарське підприємство" визначає правові, економічні, соціальні й організаційні умови діяльності колективних сільськогосподарських підприємств. Цей закон гарантує неприпустимість утручання держави у здійснення господарських функцій підприємства, обмеження його прав та інтересів із боку державної влади та управління, забезпечує рівні умови колективним сільськогосподарським підприємствам із державними, селянськими (фермерськими) господарствами. Закон "Про плату за землю" визначає порядок, розміри, терміни сплати земельного податку та орендної плати.

Перспективною є така структура організації аграрної сфери, яка не протиставляє, а, навпаки, органічно поєднує різні уклади та форми господарювання. Оптимізацію такої системи мають здійснювати поступово, у міру створення матеріально-технічної бази, виробничої та соціальної інфраструктури на селі. На кожному етапі мають бути свої критерії цієї оптимізації, слід вибирати надійний господарський механізм вирішення суперечностей і погодження економічних інтересів фермерських

господарств орендних колективів, кооперативів, переробних промислових підприємств. Перехід до багатоукладної системи передбачає розширення приватного сектору, але формування цієї якісно нової системи займе тривалий час.

Оренда землі передбачає наявність рентних відносин. Земля є найважливішим фактором виробництва, кількість якого суворо обмежено, у зв'язку із чим пропозиція землі зовсім не еластична. Земельна рента становить плату за користування землею. Величину земельної ренти визначено попитом на земельні ділянки та іншими факторами. Вона залежить значною мірою від їхньої родючості та місцеположення. Рентні платежі товаровиробників є витратами орендарів. У сільському господарстві розрізняють такі чотири види земельної ренти:

диференційну ренту I (диференціація земель щодо їхньої якості);

диференційну ренту II (виникає в разі послідовних укладень капіталу та праці в одну й ту саму ділянку землі);

абсолютну (отримує власник землі від своїх орендарів, незалежно від родючості земель і їхнього місцезнаходження);

монопольну (форму економічної реалізації власності на унікальні за родючістю землі, джерелом якої є праця найманих працівників і частина доходів покупців, що надходить до землевласника через механізм монопольних цін).

Причиною наявності диференціальної ренти слугує те, що землі кращої та середньої якості вже зайняті сільськогосподарськими підприємствами, що є самостійними підприємцями, це породжує монополію на землю як об'єкт господарювання.

Диференційна рента I – це додатковий чистий доход, який утворюється в господарствах, ближче розташованих до ринку збуту продукції, що користуються кращими землями. Господарства, розташовані на гірших ділянках, витрачають на одиницю продукції більше праці, порівняно з господарствами, розташованими на кращих землях. Тому індивідуальна вартість одиниці продукції нижча в господарствах, де кращі умови виробництва. Диференційна рента I і є різницею між суспільною й індивідуальною вартістю продукції.

Диференційна рента II утворюється, унаслідок інтенсивного ведення господарства, тобто використання кращих сільськогосподарських машин, насіння, поліпшення культури землеробства та тваринництва, за рахунок додаткових капіталовкладень. Це дає змогу підвищувати

продуктивність праці й отримувати більше продукції з кожного гектара землі. За умов раціонального сільськогосподарського виробництва додаткові капіталовкладення забезпечують не лише окупність цих витрат, а й отримання надлишкового доходу, який набуває форми диференційної ренти II. Цю ренту привласнює фермер або орендар землі впродовж дії орендного договору. Під час укладання нового договору землевласник, переважно, ураховує зроблені в попередні роки орендарем додаткові капіталовкладення, вищу родючість землі та збільшує плату за неї. Тому орендар зацікавлений, щоб договір про оренду землі укладався на тривалий термін, а землевласник – навпаки.

Оренда – це форма повного госпрозрахунку, новий тип економічних відносин на сучасному етапі. Орендні колективи можуть функціонувати й без колгоспів і радгоспів, самостійно організувати виробництво.

Абсолютна рента – ця рента утворюється як надлишок суспільної вартості сільськогосподарської продукції над ціною виробництва. Різниця між ринковою вартістю продукції та ціною виробництва і є абсолютною рентою.

Монопольна рента – це особлива форма земельної ренти, що створюється в сільському господарстві під час продажу певних видів землеробської продукції, металів, мінералів, корисних копалин. Попит на них завжди значно вищий від пропозиції, оскільки умови їхнього виробництва не відтворні в інших місцях. Це й призводить до створення монопольної ренти. Особливою ознакою є те, що рівень її визначено потребою та платоспроможністю споживачів, а не ціною виробництва чи вартістю товару.

На відміну від інших товарів, земля – це особливий товар, бо на неї не витрачено працю (окрім тієї, що пішла на її покращення). Ціна землі дорівнює тій сумі грошей, що, будучи вкладеною до банку, дає щорічно у вигляді банківського відсотка такий самий дохід, який раніше забезпечувала земельна рента.

Ціна землі – це капіталізована рента чи рента, перетворена на капітал. Ціну землі визначають за такою формулою:

$$P = \frac{R}{r} \times 100 \%, \quad (7.3)$$

де P – ціна землі;

R – рента (дохід, що дає за рік ця ділянка);

r – норма банківського відсотка.

Ціна землі має тенденцію до зростання. Особливо підвищуються ціни на земельні ділянки в містах. Цьому сприяє зростання ренти, попиту на будівельні споруди.

Цікаво знати

Найдорожчі орні землі розташовано в регіоні італійської Лігурії – 108 тис. євро, найдешевші в Південно-західному регіоні Болгарії – 1,2 тис. євро. А ще за останні 5 років у всіх країнах-членах ЄС, за винятком Греції, вартість ріллі зростала. Найпомітніше за вказаний період підвищилися ціни в Чехії (утричі), Литві (2,9 раза), Естонії (2,5 раза) та Угорщині (удвічі)

Важливе значення в Україні приділяють державній підтримці реформування аграрного сектору. У цій важливій роботі держава надає пріоритетного значення розвитку сільського господарства. Зусилля держави сконцентровано на відродженні села на індустріальній основі сучасного рівня, сприяттні розвитку та зростанню обсягів аграрного виробництва, перетворенні АПК у високоефективний, експортоспроможний сектор економіки. Це буде сприяти зростанню добробуту населення. Усе це передбачає, що агропромисловий комплекс має стати одночасно й лідером економічних реформ.

У питаннях реформування АПК найгострішою є проблема прискорення земельної реформи. Основний принцип реформування земельних відносин: земля має належати тим, хто її обробляє, мати власника та господаря.

Україна пройшла значну частину шляху до утвердження приватної власності на землю. Селяни стали власниками земельних паїв, однак отримані ними сертифікати не забезпечують реалізацію права володіння, користування та розпорядження приватною власністю на землю в повному обсязі. Основне завдання аграрної реформи – запровадження дієвого мотиваційного механізму докорінної перебудови сільськогосподарського виробництва, підвищення його якісних характеристик та ефективності – виявилось нереалізованим. А без цього марно сподіватися на залучення в АПК серйозних інвестицій на його технічне й технологічне переоснащення, формування на селі реального власника, підвищення добробуту та соціального захисту сільських жителів.

Висновки до теми 7

У процесі обороту промислового капіталу виникають тимчасово вільні кошти, за рахунок яких створюється позичковий капітал. Ціною позичкового капіталу є відсоток. Ставка відсотка залежить від співвідношення попиту на позичкові кошти та їхні пропозиції. Надання для тимчасового користування позичкових коштів становить кредит. Головні форми кредиту такі: комерційний, банківський, споживчий, міжнародний. Банківська система має два рівні – Національний банк і комерційні банки. Національний банк є керівним органом усієї банківської системи. Комерційні банки приймають вклади, ведуть поточні рахунки, надають кредити, здійснюють розрахунки між підприємствами.

Формування значної частини капіталу здійснюють через механізм акціонерних товариств. Акціонерні товариства здійснюють емісію акцій, які продають і купують на фондовій біржі.

Агропромисловий комплекс України належить до пріоритетних галузей народного господарства, від діяльності яких значною мірою залежить підвищення добробуту народу. Основою сільськогосподарського виробництва є земля. Основним поточним завданням аграрної політики є зупинення негативних процесів у цьому секторі економіки й забезпечення умов для нарощування виробництва сировини та продовольчих ресурсів. У сільському господарстві є різні форми ренти, через які практично реалізують права власності на землю.

Глосарій

Абсолютна рента – це рента, яка утворюється як надлишок суспільної вартості сільськогосподарської продукції над ціною виробництва. Різниця між ринковою вартістю продукції та ціною виробництва і є абсолютною рентою.

Аграрні відносини – це вся сукупність економічних відносин, що виникають у сільськогосподарському виробництві за виробництвом розподілу, обміну та споживання сільськогосподарської продукції.

Агропромисловий комплекс (АПК) – це сукупність взаємопов'язаних галузей господарства, які виробляють, переробляють сільськогосподарську продукцію та доводять її до споживача.

Банківський кредит – це кредит, що надають банки, спеціалізовані кредитно-фінансові установи економічним суб'єктам підприємницької

діяльності, державі й домашнім господарствам у тимчасове користування на умовах повернення, строковості та сплати відсотків.

Брокер сприяє досягненню угод між зацікавленими сторонами – клієнтами, укладає угоду за дорученням клієнта. Він має бути кваліфікованим спеціалістом з окремих видів паперів.

Валовим банківським прибутком є маржа (різниця) між відсотком, що бере банк за наданий кредит (позичку), і відсотком, що сплачує банк за депозитами.

Дилер купує цінні папери, із метою подальшого перепродажу.

Диференційна рента I – це додатковий чистий дохід, який утворюється в господарствах, ближче розташованих до ринку збуту продукції, що користуються кращими землями.

Диференційна рента II – утворюється, унаслідок інтенсивного ведення господарства, тобто використання кращих сільськогосподарських машин, насіння, поліпшення культури землеробства та тваринництва, за рахунок додаткових капіталовкладень.

Зовнішньоекономічна операція – це комплекс дій контрагентів різних країн, що спрямовують на підготовку, укладання та виконання торговельної, науково-виробничої, інвестиційної або іншої угоди економічного характеру.

Кредитом є процес надання позичкового капіталу за плату (відсоток) для тимчасового користування.

Курсовим прибутком називають прибуток, отриманий, унаслідок спекуляції.

Лізинг – це процес купівлі банком майна й надання його в оренду. Він буває оперативний, фінансовий і зворотний.

Маклер здійснює комунікації між продавцями й покупцями, але умови біржової угоди останні встановлюють самостійно.

Міжнародна торгівля – це найстарша форма міжнародних економічних відносин. Розвиток міжнародної торгівлі створив економічні умови для розвитку машинного виробництва, що найчастіше могло відбуватися лише на базі імпортової сировини та масового закордонного попиту.

Міжнародний кредит – це рух позичкового капіталу у сфері міжнародних економічних відносин. Це кредитні відносини між державними фінансово-кредитними установами та фірмами різних країн.

Монопольна рента – це особлива форма земельної ренти, що створюється в сільському господарстві під час продажу певних видів землеробської продукції, металів, мінералів, корисних копалин.

Норма відсотка – це відношення суми річного доходу, який отримує позичковий підприємець, до суми капіталу, що надають у позичку.

Позичковий відсоток – це плата за їхню споживчу вартість, тобто властивість давати прибуток. Тобто позичальник оплачує власнику грошей саме цю потенційну можливість отримати власний прибуток.

Позичковий капітал виникає, завдяки утворенню тимчасового вільного грошового капіталу, який можуть віддавати як позичку тим суб'єктам ринкового господарювання, які відчують нестачу грошових ресурсів, тим самим забезпечуючи стабільність їхньої діяльності.

Ринок капіталів – це та частина ринку, на якому здійснюють торгівлю фінансовими активами, встановлено попит та пропозицію на них.

Споживчий кредит – це кредит, який надають населенню підприємства торгівлі, банки та інші фінансово-кредитні установи на придбання споживчих товарів тривалого користування та послуг.

Товарна біржа – це асоціація юридичних і фізичних осіб, що здійснює оптові торговельні операції на основі стандартів, зразків у спеціальному місці, де ціни на товари визначають шляхом вільної конкуренції.

Торговельний капітал – це капітал, який використовують у сфері обігу та який обслуговує процес реалізації товарів.

Торговельний прибуток – це особлива перетворена форма додаткової вартості, що створюють наймані робітники у сфері виробництва та привласнюють торговельні підприємці за участь у реалізації товарів, вироблених промисловими капіталістами.

Факторинг – це операція, за якої клієнт передає дебіторську заборгованість банку, а той, своєю чергою, авансом віддає більшу частину суми вимоги, а згодом, після отримання плати, й інше. За це банк отримує певну винагороду.

Фондова біржа – це організаційно оформлений, постійно діючий ринок, на якому здійснюють торгівлю цінними паперами. Головна особа на фондовій біржі – це **посередники**. Серед цієї групи виділяють **маклерів, брокерів та дилерів**.

Центральний банк, головним завданням якого є встановлення обов'язкових резервів, кредитування комерційних банків резервними засобами, здійснення операцій на ринку цінних паперів, а також він діє в інтересах України у відносинах із центральними банками інших країн.

Ціна землі – це капіталізована рента чи рента, перетворена на капітал.

Чистий прибуток банку дорівнює його валовому прибутку мінус витрати з ведення операцій.

Завдання для самодіагностики

Контрольні запитання

1. Які джерела створення тимчасово вільних коштів?
2. Які фактори визначають попит на кошти, а які – їхню пропозицію?
3. Яку роль відіграє кредит у процесі відтворення?
4. Яка різниця між балансовими та забалансовими операціями комерційних банків?
5. Що впливає на курс акцій на фондовій біржі?
6. Розкрийте сутність аграрної політики на сучасному етапі.
7. Охарактеризуйте перехід до ринку, його передумови й можливості в сільському господарстві.
8. Опишіть земельні відносини та їхню роль у здійсненні аграрної реформи.
9. Назвіть напрями та шляхи відродження аграрної економіки.
10. Охарактеризуйте організаційно-господарські структури агропромислового комплексу та їхні особливості.
11. Розкрийте сутність соціально-економічної природи земельної ренти та форми її реалізації.
12. Охарактеризуйте доходи сільськогосподарських підприємств: їхнє формування, розподіл і використання.

Тестові завдання

1. Банківський прибуток – це:
 - а) сума відсотків за позичками і відсотків на вкладений капітал;
 - б) відношення відсотків за позичками до відсотків на вкладений капітал;
 - в) різниця між відсотками на вкладений капітал і виплатою відсотків за позичками;
 - г) немає правильної відповіді.

Правильна відповідь: в).

2. Оптова (гуртова) торгівля – це:
 - а) купівля великих партій товару;
 - б) придбання малих партій товару, із метою подальшого перепродажу;
 - в) купівля окремих одиниць товару;
 - г) придбання великих партій товару, із метою подальшого перепродажу.

Правильна відповідь: г).

3. Роздрібна торгівля – це:

- а) купівля великих партій товару;
- б) придбання малих партій товару, із метою подальшого продажу кінцевому споживачу;
- в) купівля окремих одиниць товару;
- г) придбання великих партій товару, із метою подальшого перепродажу.

Правильна відповідь: в).

4. Позичковий капітал – це:

- а) капітал, яким володіють банки;
- б) грошовий капітал, що надають у позичку на певний час, на умовах повернення та за плату у вигляді відсотка;
- в) грошовий капітал, що рухається від одного підприємця до іншого;
- г) капітал, який обслуговує ринкову інфраструктуру.

Правильна відповідь: а).

5. Кредит – це:

- а) форма руху позичкового капіталу;
- б) позичка у грошовій або товарній формі на умовах повернення зі сплатою відсотка;
- в) відносини між кредитором і позичальником, які забезпечують трансформацію вільного грошового капіталу на позичковий;
- г) усі відповіді правильні.

Правильна відповідь: г).

6. Торговельний прибуток – це:

- а) різниця між загальним виторгом від продажу товарів і бухгалтерськими витратами обігу;
- б) різниця між загальним виторгом та економічними витратами обігу;
- в) грошова винагорода торговельного підприємця за його комерційну діяльність;
- г) усі відповіді правильні.

Правильна відповідь: г).

7. Норма банківського прибутку – це:

- а) відношення чистого прибутку до власних коштів банку;
- б) різниця між власними коштами та прибутком;
- в) відношення власних коштів банку до чистого прибутку;
- г) усі відповіді неправильні.

Правильна відповідь: а).

8. Яку земельну ренту сплачують з усіх ділянок землі:

- а) монопольну;
- б) диференційну;
- в) абсолютну;
- г) загальну?

Правильна відповідь: в).

9. До рентотвірних факторів не належить:

- а) родючість землі;
- б) місцезнаходження ділянки;
- в) час;
- г) немає правильної відповіді.

Правильна відповідь: в).

10. Диференційну ренту I отримує:

- а) землевласник;
- б) фермер-орендар;
- в) наймані робітники;
- г) правильної відповіді немає.

Правильна відповідь: а).

11. На які витрати орієнтовано ціноутворення на продукцію землеробства:

- а) бухгалтерські витрати;
- б) індивідуальні економічні витрати, які складаються на середніх землях;
- в) індивідуальні економічні витрати, які складаються на кращих землях;
- г) індивідуальні економічні витрати, які складаються на гірших землях?

Правильна відповідь: г).

12. Які види земельної ренти отримує власник кращої земельної ділянки:

- а) абсолютну і монопольну;
- б) абсолютну і диференційну ренту I;
- в) абсолютну і диференційну ренту II;
- г) монопольну і диференційну ренту II?

Правильна відповідь: в).

13. Джерелом якого виду ренти є переплата споживачів рідкісних продуктів, які вирощують на землях з особливими природними умовами:

- а) монопольної;
- б) диференційної ренти I;
- в) абсолютної;
- г) диференційної ренти II?

Правильна відповідь: а).

14. Під час розрахунку ціни землі беруть до уваги:

- а) норму прибутку у промисловості;
- б) норму додаткової вартості;
- в) відсоток за кредитом;
- г) відсоток за депозитом.

Правильна відповідь: г).

15. Який вид земельної ренти дістають у результаті інтенсифікації сільськогосподарського виробництва:

- а) монопольну;
- б) диференційну ренту I;
- в) абсолютну;
- г) диференційну ренту II.

Правильна відповідь: г).

16. Який економіст уперше виділив два основні рентотвірні фактори:

- а) А. Сміт;
- б) К. Маркс;
- в) Дж. М. Кейнс;
- г) Д. Рікардо?

Правильна відповідь: г).

17. Абсолютна земельна рента – це:

- а) різниця між індивідуальними витратами на одиницю продукції на покращених землях і суспільно необхідними витратами на гірших землях;
- б) різниця між суспільною й індивідуальною вартістю товару;
- в) різниця між ринковою вартістю продукції та ціною виробництва;
- г) правильної відповіді немає.

Правильна відповідь: г).

Евристичні завдання

1. Порівняйте оптову й роздрібну торгівлю. Визначте різницю між ними. Відповідь обґрунтуйте.

2. Що відбудеться з абсолютною рентою, якщо органічна побудова капіталу в сільському господарстві наблизиться до органічної побудови у промисловості? Відповідь обґрунтуйте.

Література: [17; 18; 22; 25; 43; 60; 62].

8. Суспільне відтворення. Суспільний продукт. Економічне зростання. Зайнятість та безробіття

Мета теми: аналіз суспільного відтворення та його типів, особливостей процесу економічного зростання і його факторів, творче опанування форм зайнятості та причин безробіття.

Загальна компетентність: здатність аналізувати фактори економічного зростання й циклічності; уміння визначати рівні зайнятості та безробіття.

Питання для вивчення

- 8.1. Суспільне відтворення.
- 8.2. Показники розвитку економіки.
- 8.3. Економічне зростання й економічний розвиток.
- 8.4. Циклічний розвиток економіки.
- 8.5. Зайнятість та безробіття.

Ключові слова: відтворення, просте та розширене відтворення, валовий внутрішній продукт, чистий національний продукт, національний дохід, економічне зростання, екстенсивне та інтенсивне економічне зростання, циклічний розвиток, цикли Кондратьєва, цикли Кузнеця, цикли Жугляра, цикли Кітчена, зайнятість, безробіття.

8.1. Суспільне відтворення

Відтворення – це процес постійного повторення, безперервності, оновлення виробництва. Необхідність у відтворенні впливає із процесу виробництва матеріальних благ – економічної основи життя людського суспільства.

Економічне відтворення відбувається як у межах окремих підприємств галузей і регіонів, так і в масштабі всього суспільства.

Основою суспільного виробництва є відтворення на окремих підприємствах та домогосподарствах.

Головна складова частина суспільного економічного відтворення – єдність усіх частин, що його утворюють:

- виробництва, розподілу, обміну, споживання;
- підприємств, домогосподарств, економічних регіонів, усього виробництва;

- продуктивних сил, складових його частин і економічних відносин;
- суспільного виробництва та суспільного споживання

Виробництво є визначальним фактором в усій системі відтворювальних зв'язків, оскільки розподіляти, обмінювати та споживати можна лише те, що вироблено.

Найважливіші моменти економічного відтворення суспільства такі:

1. Відтворення суспільного продукту та його конкретних форм.
2. Відтворення людського ресурсу як особистісного фактора виробництва.
3. Відтворення споживання.
4. Відтворення економічних відносин.
5. Відтворення основного й оборотного капіталу суспільства як необхідних умов процесу відтворення.
6. Відтворення національних багатств.

Розрізняють дві форми відтворення економічної системи: просте та розширене.

Просте відтворення – це відновлення процесу суспільного виробництва з року в рік у незмінних масштабах. Воно передбачає, що прибуток повністю будуть споживати домогосподарства, а не використовувати на розширення виробництва товарів і послуг. Цей тип відтворення характерний для традиційної економіки.

Умови відтворення та реалізації суспільного продукту

1-ша умова:

$$IW = IC + IIC.$$

Вартість продукції першого підрозділу має дорівнювати сумі витрачених засобів виробництва в обох підрозділах;

2-га умова:

$$IIW = I(V + m) + II(V + m).$$

Вартість продукції другого підрозділу має дорівнювати сумі заробітної плати та додаткової вартості в обох підрозділах;

3-тя умова:

$$I(V + m) = IIC.$$

Новостворена вартість першого підрозділу має дорівнювати витраченим засобам виробництва у другому підрозділі.

Розширене відтворення – це відтворення суспільного виробництва у зростальних розмірах. Цьому типу характерне накопичення частини прибутку підприємств та домогосподарств, яке потім інвестують у виробництво для його розширення.

Умови відтворення суспільного продукту

1-ша умова:

$$IW > IC + IIC.$$

Продукції першого підрозділу має бути вироблено більше від суми спожитих засобів виробництва в обох підрозділах у минулому році на величину, яка піде на розширення виробництва;

2-га умова:

$$IIW < I(V + m) + II(V + m).$$

Продукції другого підрозділу має бути вироблено менше, ніж новоствореної вартості обох підрозділів, оскільки частина додаткового продукту обох підрозділів іде на закупівлю додаткових засобів виробництва;

3-тя умова:

$$I(V + m) > IIC.$$

Новостворена вартість першого підрозділу має бути більша від вартості спожитих засобів виробництва у другому підрозділі, оскільки в суспільстві мають бути вільні засоби виробництва для збільшення засобів виробництва у другому підрозділі.

Умови реалізації суспільного продукту

1-ша умова:

$$IW = I(C + \Delta C) + II(C + \Delta C).$$

Продукції першого підрозділу має бути стільки, скільки потрібно для відшкодування споживчих засобів виробництва в торішньому обсязі обом підрозділам і для придбання додаткових засобів виробництва, які використовують для розширення виробництва;

2-га умова:

$$IIW = II(V + \Delta V + M_{\text{еф. спож.}}) + I(V + \Delta V + M_{\text{еф. спож.}})$$

Продукції другого підрозділу має бути вироблено стільки, щоб вистачило раніше та додатково найнятим робітникам обох підрозділів і підприємцям обох підрозділів у сумі фонду споживання, який іде на задоволення особистих потреб;

3-тя умова:

$$I(V + \Delta V + M_{\text{еф. спож.}}) = II(C + \Delta C).$$

Нереалізована продукція всередині першого підрозділу має дорівнювати сумі потреб підприємців другого підрозділу в засобах виробництва для відшкодування споживчих засобів виробництва в торішньому обсязі та придбання додаткових засобів виробництва.

У наш час домінує розширене виробництво, оскільки підприємці, для того щоб отримати максимум прибутку, спрямовують частину свого капіталу на розширення виробництва. Просте відтворення продовжує бути частиною розширеного відтворення економіки.

Цікаво знати

Крім простого та розширеного відтворення виділяють ще екстенсивне, інтенсивне та змішане суспільне відтворення.

Екстенсивне суспільне відтворення – це збільшення масштабів виробництва за рахунок залучення додаткових матеріально-речових і трудових ресурсів на попередній технічній основі й за того самого рівня кваліфікації працівників.

Інтенсивне суспільне відтворення – це збільшення масштабів виробництва за рахунок якісного вдосконалення факторів виробництва, зокрема переходу на нову технічну основу, застосування прогресивних технологій, підвищення кваліфікації працівників тощо.

Змішане суспільне відтворення – це збільшення масштабів виробництва за рахунок як збільшення кількості ресурсів, що залучають до виробництва, так і якісного їхнього вдосконалення

8.2. Показники розвитку економіки

Результатом функціонування суспільного виробництва є суспільний продукт. Із погляду матеріально-речового змісту **суспільний продукт** – це маса різних товарів, створених робітником у різних галузях виробництва.

Усю масу матеріальних благ, які входять до суспільного продукту, можна розподілити на засоби виробництва та предмети споживання.

Засоби виробництва виробляють у галузях першого підрозділу. А *предмети споживання* – у галузях другого підрозділу. Таким чином, натурально-речову структуру суспільного продукту визначають його розподілом на перший і другий підрозділ та структуру суспільного споживання, що також розподіляють на виробниче та особисте.

Формула розрахунку вартісної структури сукупного суспільного продукту (ССП) така:

$$W = C + V + m. \quad (8.1)$$

Методи розрахунку ССП:

1. Система національних рахунків (СНР).
2. Система балансу народного господарства (СБНР).

СНР – це міжнародний стандарт оцінювання таких основних макропоказників, як валовий внутрішній продукт (ВВП), валовий національний дохід (ВНД), чистий внутрішній продукт (ЧВП), національне багатство (НБ), особистий дохід (ОД).

СНР подано у вигляді таблиць, у яких, з одного боку, відображено наявні ресурси, а з іншого – їхнього використання.

На відміну від СНР, СБНР розраховує результати тільки матеріального виробництва в економіці.

Водночас розмежовують виробництво засобів виробництва предметів споживання.

ВВП – це вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених усередині цього підприємства, як національного товарного виробництва, так і іноземного. Розраховують за певний період, зазвичай за рік.

ВНД – це сукупність первинних доходів, отриманих резидентами країни від виробничої діяльності та власності. Розраховують за певний період, зазвичай за рік.

Вартість проміжних товарів та послуг, витрачених у процесі виробництва, до ВВП не входять.

Абсолютні показники ВВП і ВНД дають змогу визначити розміри економіки країн, їхню потужність. Однак їх недостатньо для порівняння рівня розвитку національних економік.

Чистий національний дохід (ЧНД) – це сумарний обсяг вартості всіх кінцевих товарів і послуг, які країна за певний проміжок часу зробила та спожила у всіх секторах свого національного господарства, за вирахуванням суми амортизації – вартості зношування основних фондів (устаткування, виробничих приміщень).

Національний дохід (НД) – це знову створена вартість у межах національного господарства за певний період.

Структура національного доходу:

1. Заробітна плата найманих робітників.
2. Прибуток.
3. Відсоток.
4. Рента.

Цікаво знати

Національний дохід є джерелом формування фонду накопичення, який використовують для розвитку виробництва та фонду споживання, що застосовують для задоволення потреб людей і суспільства загалом

НД є однією з найважливіших складових частин суспільного продукту, бо саме за його рахунок здійснюють розширення виробництва і покращують життя населення. У процесі свого руху національний дохід проходить такі стадії: виробництво, розподіл, перерозподіл і споживання.

Розподіл виробленого національного доходу веде до утворення особистих доходів. Їх розрізняють не тільки за основними джерелами (для найманих робітників це заробітна плата, а для підприємців – дохід від власності), а й за розмірами. Унаслідок цього в суспільстві виникає певна майнова диференціація. Для визначення рівня диференціації в доходах використовують різні показники. Серед найбільш поширених слід назвати криву Лоренца.

Цікаво знати

Першу спробу визначити джерела національного доходу зробили меркантилісти, які вважали, що багатство суспільства (вони не вживали термін "національний дохід") накопичують у сфері торгівлі (насамперед зовнішньої). Фізіократи таким джерелом уважали сільське господарство. А. Сміт та Д. Рікардо значно розширили розуміння джерел створення національного доходу. Вони вважали, що його створюють у сфері матеріального виробництва (в сільському господарстві та промисловості). Доповнив сферу створення національного доходу і К. Маркс, додавши до неї сферу матеріальних послуг. На той час сфера послуг була розвинена дуже слабо. Тому у працях К. Маркса положення про те, що національне багатство створюють і у сфері послуг, не набрало вигляду теорії. За марксистською (звужувальною) концепцією національний дохід обчислювали без урахування нематеріальної сфери виробництва

Національне багатство (НБ) – це сукупність створюваних працею матеріальних благ, накопичених суспільством за весь період минулого розвитку, а також нематеріальних цінностей і природних ресурсів, залучених до господарської діяльності.

Масштаби, структура і якісний рівень національного багатства визначають економічну могутність країни, потенціал її подальшого соціально-економічного розвитку.

Складові частини національного багатства:

1. Природні багатства (земля, ліси, повітря, корисні копалини та ін.).
2. Речові багатства (засоби виробництва, предмети споживання).
3. Нематеріальні багатства (освітній, кваліфікаційний, науковий, культурний, організаційний потенціали, цінні папери, грошові цінності у вигляді національної та іноземної валюти).

8.3. Економічне зростання й економічний розвиток

Економічне зростання – це найважливіша макроекономічна категорія, яка є показником не лише абсолютного збільшення обсягів суспільного виробництва, але й здатності економічної системи задовольняти щораз більші потреби, підвищувати якість життя.

Економічне зростання – це якісні та кількісні зміни у виробництві, які супроводжуються збільшенням кінцевих результатів.

Економічне зростання є центральною економічною проблемою, що стоїть перед усіма країнами. За його динамікою судять про розвиток національних економік, про життєвий рівень населення, про те, як вирішують проблеми обмеженості ресурсів. Це основний показник розвитку й добробуту

будь-якої країни, одна з основних макроекономічних цілей, досягнення якої зумовлене необхідністю випереджувального зростання національного доходу, порівняно зі зростанням кількості населення.

Фактори економічного зростання:

1. Збільшення кількості та підвищення якості економічних ресурсів.
2. Підвищення рівня технологій.
3. Удосконалення організації виробництва.

Економічне зростання означає:

збільшення реального ВВП в абсолютних показниках за певний проміжок часу;

збільшення реального ВВП у розрахунку на душу населення;

збільшення реального ВВП у розрахунку на одного зайнятого.

Незалежно від того, яке із наведених визначень вибране для аналізу, економічне зростання завжди вимірюють річними темпами зростання за такою формулою:

$$T = \frac{Y_1 - Y_0}{Y_0} \times 100\%, \quad (8.2)$$

де Y_1 та Y_0 – відповідно, реальний ВВП у поточному та базисному роках.

Типи економічного зростання розподіляють на екстенсивний та інтенсивний.

Екстенсивний тип розвитку – це спосіб збільшення обсягів виробництва, унаслідок кількісного приросту всіх елементів продуктивних сил, насамперед факторів виробництва, за незмінного рівня технічної основи виробництва. Досягають шляхом кількісного збільшення факторів виробництва на основі старих технологій, кваліфікаційних та організаційних баз, водночас ефективність виробництва не змінюється, а значення таких показників, як матеріаломісткість, фондівіддача, продуктивність, залишаються на тому самому рівні. Цей тип економічного зростання характерний для країн, де переважає ручна праця та наявні великі запаси трудових ресурсів, корисних копалин, запасів сировини, палива, матеріалів.

Формула розрахунку матеріаломісткості така:

$$M_e = \frac{M}{V}, \quad (8.3)$$

де M – вартість матеріальних витрат;

V – вартість виробленого продукту.

Формула розрахунку фондівіддачі така:

$$\Phi = \frac{\text{Виторг}}{\text{Основні засоби}} \quad (8.4)$$

Формула розрахунку продуктивності така:

$$\Pi = \frac{\text{Обсяг роботи на день}}{\text{Кількість працівників}} \quad (8.5)$$

Інтенсивний тип розвитку (інтенсифікація виробництва) – це процес суспільного виробництва, що ґрунтується на застосуванні, передусім, ефективніших елементів продуктивних сил і досконаліших форм розвитку (техніко-економічної, організаційно-економічної та суспільної). Цей тип зумовлено неперервним упровадженням якісно нових факторів виробництва, ефективність яких значно вища, порівняно з ефективністю чинних факторів. Масштаби виробництва зростають, завдяки впровадженню прогресивних технологій, техніки та більш економічних предметів праці, а також підвищення кваліфікації працівників і використання передових досягнень науки.

Інтенсифікація виробництва, на відміну від екстенсивного розвитку, має антивитратне спрямування.

На основі економічного зростання здійснюють процес економічного розвитку суспільства, тобто перехід від однієї якісної сходинок розвитку до іншої.

Цікаво знати

В Україні дотепер переважали екстенсивні фактори розвитку народного господарства. Основні форми інтенсифікації виробництва не впроваджували зовсім або впроваджували частково й недостатньо. Так, протягом 1980 – 1990 рр. основні виробничі фонди промисловості зросли на 61 %, а обсяг її продукції – лише на 37 %. У наступні 10 років ситуація істотно погіршилася: так, якщо 1990 р. вартість основних виробничих фондів промисловості становила 153 млрд крб., то 2000 р. – 267 млрд грн (приблизно в 4 рази менша). Енергомісткість національного доходу за 1991 – 1998 рр. збільшилася приблизно на 30 %, електромісткість – на 45 % за зниження виробництва на 47 %. У наступні роки ці показники погіршувалися, і лише з 1999 до 2002 року енергомісткість виробництва продукції дещо скоротилася на 0,3 % із 4,9 до 4,6 %

8.4. Циклічний розвиток економіки

Циклічність – це форма розвитку національної економіки та світового господарства як єдиного цілого, це рух від однієї макроекономічної рівноваги в масштабі економіки загалом до іншої.

Циклічність можна розглядати як один із способів саморегулювання ринкової економіки. Оскільки характерна риса циклічності – це рух не по колу, а по спіралі, вона є формою прогресивного розвитку.

Циклічний розвиток економіки – це закономірне явище господарського життя в умовах ринку.

Коливання фаз (підвищення, зниження) супроводжуються істотними змінами у структурі економіки, динаміці цін, обсягах виробництва, співвідношенні продуктивності праці й доходів, накопиченні та споживанні.

Причини циклічних коливань:

- 1) НТП;
- 2) періодичність інвестицій;
- 3) тривалість життєвого циклу техніки та ін.

Виділяють такі види циклів:

1. Цикли Кондратьєва (тривалі хвилі кон'юнктури). Тривалість їхня 40 – 60 років. Головною рушійною силою цих циклів є радикальні зміни в технічній базі суспільного виробництва.

2. Цикли Кузнеця (тривалість приблизно 20 років). Рушійна сила – зрушення у відтворювальній структурі виробництва.

3. Цикли Кітчена (тривалість від 7 до 12 років). Генеруються динамікою запасів товарно-матеріальних цінностей на підприємствах.

4. Цикли Жуг'ляра (тривалість 3 – 6 років). Взаємодія грошово-кредитних факторів.

5. Приватні господарські цикли (тривалість 1 – 12 років). Головна причина – інвестиційні коливання.

Більш тривалі господарські цикли здатні поглинати менш тривалі, а циклічність як така становить систему із жорсткими причинно-наслідковими зв'язками.

В економічному циклі виділяють такі чотири фази:

- криза;
- депресія;
- пожвавлення;
- піднесення.

Криза – це головна фаза циклу, вона завершує попередній цикл і є початком наступного. Криза розпочинається труднощами збуту продукції спочатку в гуртовій (оптовій), а потім і в роздрібній торгівлі. Починається затоварювання, підприємства працюють на склад. Скорочується виробництво, що зменшує сукупний попит на інвестиції, предмети споживання та працю. Закривається або банкрутує частина підприємств, зростає безробіття, зменшуються реальні доходи. З обігу зникають вільні грошові засоби, що ускладнює розрахунки між виробниками, різко зростає попит на позичковий капітал, стрімко збільшується норма позичкового відсотка (відсоткові ставки за кредит). Паніка охоплює ринок цінних паперів (фондову біржу), курс яких нестримно падає. Такою є реакція об'єктивного ринкового механізму на порушення рівноваги між попитом і пропозицією, виробництвом та споживанням тощо, тобто на порушення макроекономічних пропорцій. Цей механізм діє швидко й безжально, стихійно встановлюючи втрачену рівновагу. Скорочення виробництва в ході кризи поступово призводить до необхідних пропорцій і ринкова економіка входить до фази депресії.

Депресія – це фаза циклу, яка виявляється в застої виробництва. На цій фазі відтворення просте, виробництво не розширюється. Поступово реалізують товарні запаси, які виникли під час кризи в умовах різкого зменшення платоспроможного попиту. Рівень безробіття залишається високим, але на деякий час стабільним. В умовах скороченого виробництва відсоткова ставка за кредитами падає до свого мінімального значення. Проте поступово зростає сукупний попит і виникають умови для поживлення виробничо-комерційної діяльності.

Пожвавлення розпочинається з невеликого зростання обсягів виробництва, помітного скорочення безробіття. Підприємці, намагаючись відновити прибутковість виробництва, замінюють стару техніку й технологію на нові, більш прогресивні. Це створює передумови для зростання сукупного попиту на нові інвестиції, тому на цій фазі відбувається масова заміна (оновлення) основного капіталу (засобів праці), що дає поштовх до зростання виробництва у відповідних галузях (які виробляють засоби праці). Це стимулює попит на сировину, матеріали, енергію тощо, а потім і на предмети особистого споживання, додаткових робітників, яких поступово залучають до суспільного виробництва, зменшуючи армію безробітних.

Нарешті обсяг виробництва досягає докризового рівня, зростають ціни, прибуток і заробітна плата. Економіка вступає у фазу піднесення.

Піднесення – це фаза циклу, коли виробництво перевищує рівень попереднього циклу та зростає високими темпами. Будують нові підприємства,

зростають зайнятість, трудові доходи, прибутки, попит на товари й ресурси, поступово підвищується ставка відсотка, розширюється комерційна діяльність, прискорюється обіг капіталів тощо. Розпочинається справжній економічний бум, тобто швидке економічне зростання, що готує ґрунт для наступної кризи, а, отже, і циклу.

Особливості сучасних економічних циклів такі:

1. Скорочуються протяжності циклів.
2. Відбуваються більш часто кризові явища, але їхні масштаби зменшуються.
3. Збільшується протяжність фази депресії.
4. Інколи зникає фаза піднесення й розпочинається нова криза після поживлення.

Антициклічну політику спрямовано на згладжування коливань в економіці. Найчастіше виділяють такі два типи:

1. **Політика стримування** – це заходи держави, спрямовані на обмеження сукупного попиту. Їх застосовують у тому разі, коли економіка перебуває у фазі піднесення. У цей час в економіці відбувається зростання попиту, і виробники прагнуть розширити виробництво. Однак це розширення має свої межі, а тому настає момент, коли в економіці може виникнути інфляційний вибух. Для запобігання цьому держава використовує підвищення ставок оподаткування, скорочення державних витрат, підвищення облікової ставки центрального банку та норми обов'язкових резервів тощо.

2. **Політика експансії** – це заходи держави, спрямовані на розширення сукупного попиту, які використовують тоді, коли економіка перебуває у фазі спаду. Збільшуючи обсяги сукупних витрат, держава прагне підвищити рівень ділової активності. Для цього вона використовує такі важелі, як зниження податків, збільшення державних витрат, зменшення норми обов'язкових банківських резервів та облікової ставки центрального банку. Політика експансії створює передумови для подолання кризи й переходу економіки у фазу поживлення та зростання.

8.5. Зайнятість та безробіття

Зайнятість – це сукупність соціально-технічних відносин із забезпечення працездатного населення робочими місцями, а також формування та розподіл трудових ресурсів, із метою їхньої участі в суспільно корисній праці й забезпечення розширеного відтворення робочої сили.

Класифікація зайнятості:

- 1) за характером діяльності;
- 2) за професійно-кваліфікаційній ознакою;
- 3) за віковою ознакою;
- 4) за соціальною належністю;
- 5) за галузями;
- 6) за територіальною ознакою.

Види зайнятості:

1. Повна зайнятість. Надання суспільством усьому працездатному населенню можливості займатися суспільно корисною працею, на основі якої відбувається індивідуальне (у межах сім'ї) та колективне (за участю підприємств, фірм, компаній, держави) перетворення робочої сили й задоволення всієї сукупності потреб.

2. Раціональна зайнятість ураховує доцільність перерозподілу та використання трудових ресурсів. Вона не завжди буває ефективною, тому що здійснюють, із метою поліпшення статево-вікової зайнятості, залучення до трудової діяльності працездатного населення окремих регіонів.

3. Ефективну зайнятість здійснюють, відповідно до вимог інтенсивного типу перетворення та критеріїв економічної доцільності й соціальної результативності. Її зорієнтовано на скорочення обсягів ручної, непрестижної та важкої праці.

Цікаво знати

У сфері зайнятості важливе значення має поділ населення за соціально-демографічними ознаками. Сукупність соціально-демографічних характеристик населення визначає місце окремих поколінь у функціонуванні трудового потенціалу та значною мірою впливає на розвиток продуктивних сил суспільства, їхнє відтворення, економічне навантаження на працездатне населення працездатного віку, продуктивність суспільної праці. Тому розглядати зайнятість у практичному аспекті без урахування питомої ваги різних соціально-демографічних груп населення не можна.

В економічній літературі виокремлюють такі соціально-демографічні групи населення:

чоловіки, жінки, молодь 16 – 30 років: основою диференційованого підходу до цієї групи населення є природні відмінності статі; економічну і соціальну функцію молоді визначено її роллю у формуванні трудового потенціалу країни;

особи середнього віку (30 – 55 років) відзначаються найвищим рівнем зайнятості в господарстві країни; у працівників цієї групи чітко визначено професійні інтереси, і тому прагнення до зміни роботи в цій групі найменше;

особи передпенсійного віку (до 55 – 60 років), зайнятість яких визначено віковими особливостями групи, а саме: зниженням фізичних можливостей; високим рівнем професійних знань; значним професійним досвідом (у цій групі різко падає рівень зайнятості);

особи пенсійного віку

Форми реалізації зайнятості:

1. Наймана праця за трудовою угодою в державному секторі, на об'єктах колективної або приватної власності;
2. Особиста праця на об'єктах, де робітник має свою частку акцій, пайовий внесок, тобто є співвласником;
3. Особиста праця власника засобів виробництва, якщо він є власником і працівником;
4. Робота на спільному підприємстві.

Безробіття як соціально-економічне явище є характерним для ринкової економіки, постійно хвилює суспільство, потребує глибокого вивчення причин, що породжують його, уваги з боку урядових структур усіх рівнів і ґрунтовного аналізу економічної науки.

Безробіття – це складні соціально-економічні явища, які характеризуються тим, що частина працездатного населення хоче, але не може знайти роботу, яку вона може виконувати, що пов'язано з перевищенням пропозиції робочої сили над її попитом.

Високий рівень безробіття призводить до соціальних війн, політичних збурень і переворотів, руйнування матеріальних та духовних надбань поколінь, спричиненого відчаєм. Саме тому уряд жодної країни не може залишатися байдужим до проблеми безробіття.

Види безробіття:

1. Фрикційне. Виникає в результаті зміни місця проживання, незадоволеності умовами праці або після закінчення навчання. Цей вид безробіття має добровільний характер.
2. Структурне. Виникає в результаті незбігу попиту та пропозиції робочої сили під дією НТП.
3. Циклічне. Виникає коли загальний попит на робочу силу падає в результаті спаду в економіці.

Головним показником безробіття є її рівень, який розраховують як частку кількості безробітних на кількість робочої сили.

$$Y_{\text{б}} = \frac{K_{\text{б}}}{K_{\text{pc}}} \times 100 \% \quad (8.6)$$

За екстенсивного безробіття відсутній циклічний вид безробіття.

$$Y_{\text{еб}} = Y_{\text{ф}} + Y_{\text{с}} \quad (8.7)$$

Закон Оукена: у разі підвищення фактичного рівня безробіття над його екстенсивним рівнем на один відсоток, відбувається недовиробництво ВВП на 2,5 %

Наслідки безробіття:

1. Економічні:

спад робочої активності;

звуження виробництва;

утрата кваліфікації;

спад рівня життя населення;

збільшення витрат у державному бюджеті на виплати безробітним;

зменшення кількості податкових надходжень.

2. Соціальні:

зростання соціальної диференціації населення;

підвищення значущості праці;

зростання напруги в суспільстві;

погіршення кримінальної ситуації;

підвищення цінності робочого місця;

збільшення кількості суїцидів.

Висновки до теми 8

Відтворення – це процес постійного повторення, безперервності, оновлення виробництва.

Економічне відтворення відбувається як у межах окремих підприємств галузей і регіонів, так і в масштабі всього суспільства.

Основою суспільного виробництва є відтворення на окремих підприємствах та домогосподарствах.

Просте відтворення – це відновлення процесу суспільного виробництва з року в рік у незмінних масштабах. Воно передбачає, що прибуток повністю будуть споживати домогосподарства, а не використовувати на розширення виробництва товарів і послуг. Цей тип відтворення характерний для традиційної економіки.

Розширене відтворення – це відтворення суспільного виробництва у зростаючих розмірах. Цьому типу характерне накопичення частини прибутку підприємств та домогосподарств, яке потім інвестують у виробництво для його розширення.

У наш час домінує розширене виробництво, оскільки підприємці, для того щоб отримати максимум прибутку, спрямовують частину свого капіталу на розширення виробництва. Просте відтворення продовжує існувати як частина розширеного відтворення економіки.

Результатом функціонування суспільного виробництва є суспільний продукт. Із погляду матеріально-речового змісту суспільний продукт – це маса різних товарів, створених робітником у різних галузях виробництва.

Усю масу матеріальних благ, які входять до суспільного продукту, можна розподілити на засоби виробництва та предмети споживання.

Методами розрахунку структури сукупного суспільного продукту є система національних рахунків (СНР) і система балансу народного господарства (СБНР).

СНР – це міжнародний стандарт оцінювання основних макроекономічних показників, таких як валовий внутрішній продукт (ВВП), валовий національний дохід (ВНД), чистий національний дохід (ЧНД), національний дохід (НД).

Національне багатство – це сукупність створюваних працею матеріальних благ, накопичених суспільством за весь період минулого розвитку, а також нематеріальних цінностей і природних ресурсів, залучених до господарської діяльності.

Масштаби, структура та якісний рівень національного багатства визначають економічну могутність країни, потенціал її подальшого соціально-економічного розвитку.

Економічне зростання – це найважливіша макроекономічна категорія, яка є показником не лише абсолютного збільшення обсягів суспільного виробництва, але й здатності економічної системи задовольняти щораз більші потреби, підвищувати якість життя.

Циклічність – це форма розвитку національної економіки та світового господарства як єдиного цілого, це рух від однієї макроекономічної рівноваги в масштабі економіки загалом до іншої.

Причинами циклічних коливань є: НТП; періодичність інвестицій; тривалість життєвого циклу техніки та ін.

В економічному циклі виділяють чотири фази, зокрема: криза; депресія; пожвавлення; піднесення.

Особливостями сучасних економічних циклів є те, що скорочуються протяжності циклів; відбуваються більш часто кризові явища,

але їхні масштаби зменшуються; збільшується протяжність фази депресії; інколи зникає фаза піднесення та розпочинається нова криза після по-жвавлення.

Зайнятість – це сукупність соціально-технічних відносин із забезпечення працездатного населення робочими місцями, а також формування та розподіл трудових ресурсів, із метою їхньої участі в суспільно корисній праці та забезпечення розширеного відтворення робочої сили.

Безробіття – це складні соціально-економічні явища, які характеризуються тим, що частина працездатного населення хоче, але не може знайти роботу, яку вона може виконувати, що пов'язано з перевищенням пропозиції робочої сили над її попитом.

Головним показником безробіття є її рівень, який розраховують як частку кількості безробітних на кількість робочої сили.

Глосарій

Безробіття – це складні соціально економічні явища, які характеризуються тим, що частина працездатного населення хоче, але не може знайти роботу, яку вона може виконувати, що пов'язано з перевищенням пропозиції робочої сили над її попитом.

ВВП – це вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених усередині цього підприємства, як національного товарного виробництва, так і іноземного. Розраховують за певний період, зазвичай за рік.

Відтворення – це процес постійного повторення, безперервності, оновлення виробництва.

ВНД – це вартість кінцевих товарів та послуг, вироблених національним товаровиробником як на території цієї країни, так і за її межами. Розраховують за певний період, зазвичай за рік.

Депресія – це фаза циклу, яка виявляється в застої виробництва. На цій фазі відтворення просте, виробництво не розширюється.

Економічне зростання – це найважливіша макроекономічна категорія, яка є показником не лише абсолютного збільшення обсягів суспільного виробництва, але й здатності економічної системи задовольняти щораз більші потреби, підвищувати якість життя.

Екстенсивний тип розвитку – це спосіб збільшення обсягів виробництва, унаслідок кількісного приросту всіх елементів продуктивних

сил, насамперед виробництва, за незмінного рівня технічної основи виробництва.

Зайнятість – це сукупність соціально-технічних відносин із забезпечення працездатного населення робочими місцями, а також формування та розподіл трудових ресурсів, із метою їхньої участі в суспільно корисній праці й забезпечення розширеного відтворення робочої сили.

Інтенсивний тип розвитку (інтенсифікація виробництва) – це процес суспільного виробництва, що ґрунтується на застосуванні, передусім, ефективніших елементів продуктивних сил і досконаліших форм розвитку (техніко-економічної, організаційно-економічної та суспільної).

Криза – це головна фаза циклу, вона завершує попередній цикл і є початком наступного.

Національне багатство (НБ) – це сукупність створюваних працею матеріальних благ, накопичених суспільством за весь період минулого розвитку, а також нематеріальних цінностей і природних ресурсів, залучених у господарську діяльність.

Національний дохід (НД) – це знову створена вартість у межах національного господарства за певний період.

Піднесення – це фаза циклу, коли виробництво перевищує рівень попереднього циклу та зростає високими темпами.

Пожвавлення розпочинається з невеликого зростання обсягів виробництва, помітного скорочення безробіття.

Політика експансії – це заходи держави, спрямовані на розширення сукупного попиту, які використовують тоді, коли економіка перебуває у фазі спаду.

Політика стримування – це заходи держави, спрямовані на обмеження сукупного попиту.

Просте відтворення – це відновлення процесу суспільного виробництва з року в рік у незмінних масштабах.

Розширене відтворення – це відтворення суспільного виробництва у зростальних розмірах.

СНР – це міжнародний стандарт оцінювання основних макропоказників, таких як валовий внутрішній продукт (ВВП), валовий національний дохід (ВНД), чистий національний дохід (ЧНД), національний дохід (НД).

Циклічність – це форма розвитку національної економіки та світового господарства як єдиного цілого, це рух від однієї макроекономічної рівноваги в масштабі економіки загалом до іншої.

Чистий національний дохід (ЧНД) – це сумарний обсяг вартості всіх кінцевих товарів і послуг, які країна за певний проміжок часу зробила та спожила у всіх секторах свого національного господарства, за вирахуванням суми амортизації – вартості зношування основних фондів (устаткування, виробничих приміщень).

Завдання для самодіагностики

Контрольні запитання

1. Що таке "відтворення"?
2. Які найважливіші моменти економічного відтворення суспільства?
3. Охарактеризуйте просте та розширене відтворення.
4. Що таке "економічне зростання" та його фактори?
5. Охарактеризуйте типи економічного зростання.
6. Назвіть причини та види циклічних коливань.
7. Охарактеризуйте чотири фази економічного циклу.
8. Які особливості сучасних економічних циклів?
9. Охарактеризуйте антициклічну політику держави.
10. Що таке "зайнятість", її види та форми?
11. Що таке "безробіття"? Види безробіття.
12. Назвіть наслідки безробіття.

Тестові завдання

1. Економічне відтворення відбувається:
 - а) у межах окремих підприємств галузей і регіонів;
 - б) у масштабі всього суспільства;
 - в) у межах окремих підприємств галузей і регіонів, так і в масштабі всього суспільства;
 - г) узагалі не відбувається.

Правильна відповідь: в).

2. Основою суспільного виробництва є:
 - а) відтворення на окремих підприємствах та домогосподарствах;
 - б) відтворення в масштабі всього суспільства;

в) відтворення як на окремих підприємствах, так і в масштабі всього суспільства;

г) основи немає, усе взаємопов'язане.

Правильна відповідь: а).

3. Розрізняють такі форми відтворення економічної системи:

а) просте та складне;

б) звужене й розширене;

в) звужене та складне;

г) просте й розширене.

Правильна відповідь: г).

4. Скільки умов відтворення суспільного продукту:

а) 4;

б) 3;

в) 2;

г) 1?

Правильна відповідь: б).

5. ВВП розраховують як:

а) різницю між ВВП та чистим факторним доходом;

б) співвідношення ВВП і чистого факторного доходу;

в) різницю між чистим факторним доходом та ВВП;

г) суму ВВП і чистого факторного доходу.

Правильна відповідь: г).

6. Національний дохід розраховують як:

а) ЧНП мінус непрямі податки;

б) ВВП мінус амортизація;

в) ЧНП мінус амортизація;

г) ВВП мінус непрямі податки.

Правильна відповідь: а).

7. Матеріаломісткість, фондівіддача, продуктивність – це показники:

а) екстенсивного типу розвитку;

б) інтенсивного типу розвитку;

- в) як екстенсивного, так і інтенсивного;
- г) не є показниками.

Правильна відповідь: а).

8. Тривалі хвили є характерними для:

- а) Циклів Кузнеця;
- б) Циклів Жугляра;
- в) Циклів Кондратьєва;
- г) Циклів Кітчана.

Правильна відповідь: в).

9. Скільки фаз виділяють в економічному циклі:

- а) 3;
- б) 4;
- в) 5;
- г) 6?

Правильна відповідь: б).

10. Згідно із законом Оукена, у разі підвищення фактичного рівня безробіття над його екстенсивним рівнем на один відсоток, відбувається недовиробництво ВВП на:

- а) 1 %;
- б) 1,5 %;
- в) 2 %;
- г) 2,5 %.

Правильна відповідь: г).

Евристичні завдання

1. Що таке "економічне зростання"? У чому полягає принципова відмінність економічного зростання від економічного розвитку? Відповідь обґрунтуйте.

2. Проаналізуйте процес відтворення. Охарактеризуйте просте, розширене та звужене відтворення.

3. Охарактеризуйте інтенсивний і екстенсивний типи економічного зростання, їхні переваги та недоліки.

Література: [4; 6; 21; 22; 40; 50].

9. Господарський механізм та економічні функції держави. Сучасні економічні системи

Мета теми: здійснення теоретичного аналізу сутності господарського механізму (на прикладі України), розгляд необхідності в концепції державного регулювання.

Загальна компетентність: здатність аналізувати стан господарського механізму, визначати форми державного регулювання.

Питання для вивчення

- 9.1. Господарський механізм, його сутність та елементи.
- 9.2. Держава як суб'єкт економічних відносин.
- 9.3. Основні форми державного регулювання.

Ключові слова: господарський механізм, державне регулювання економіки, державний бюджет, суспільне відтворення, державні витрати, державні доходи, дефіцит бюджету, грошово-кредитна політика, бюджетно-податкова політика, планування, програмування, прогнозування.

9.1. Господарський механізм, його сутність та елементи

Обов'язковою умовою сталого економічного розвитку країни є безперервне виробництво товарів і послуг у результаті взаємодії продуктивних сил та виробничих відносин. Безперервний повторюваний виробничий процес на рівні громади називають **соціальним відтворенням**. Кожен співробітник виконує свою функцію в межах соціального характеру праці.

Оскільки виробництво має загальний і соціальний характер, його реалізують на основі цілеспрямованої організації та управління. Організація та управління громадським виробництвом формується під впливом економічних законів ринкової економіки, де ринок відіграє особливу роль. Виробництво, розподіл та обмін значною мірою визначено суспільним попитом на виробничі товари та невиробничі цілі. Ринковий механізм має багато переваг і недоліків.

Сфери, які потребують державного впливу:

боротьба з монополіями;
регулювання грошової маси в обігу;
охорона навколишнього середовища;
вирішення соціальних проблем тощо.

За допомогою господарського механізму управління економікою робить цілеспрямований, регулярний вплив на соціальний трудовий процес.

Поняття господарського механізму в економічній літературі є дискусійним. Деякі автори визначають його як систему економічного управління, інші – як сукупність економічних та організаційних принципів чи сукупність форм і методів управління тощо.

Господарський механізм розглядають як сукупність економічних, організаційних, правових, морально-політичних та інших засобів впливу на державні, соціальні, виробничі відносини та виробництво.

Таким чином, **господарський механізм** є механізмом функціонування організованої державою економіки [7].

Елементи господарського механізму:

система управління економікою та прямі виробники – підприємства й асоціації;

форми виробництва та організації;

система економічних зв'язків, що дає змогу обмінюватися результатами діяльності підрозділів і досягати кінцевої мети виробництва.

Метою господарського механізму є виконання таких функцій:

використання економічних законів;
вирішення соціально-економічних конфліктів;
реалізація відносин власності;
розвиток потреб, інтересів, стимулів.

Крім основних функцій, господарський механізм виконує й інші функції, а саме:

регулювання науково-технічного прогресу;
охорона навколишнього середовища;
раціональне використання ресурсів.

Господарський механізм, як і всі механізми, має власну структуру.

Елементами структури господарського механізму є такі:

планування;
стимули;
організація;
нормативні акти.

Цікаво знати

Обґрунтовуючи необхідність у плануванні, відомий американський підприємець Лі Якокка констатував, що "державне планування зовсім не означає соціалізм. Воно означає лише наявність продуманої стратегії та сформульованих цілей. Воно означає погодження всіх аспектів економічної політики, а не переслідування вузькогрупових інтересів. У нас прогресу не буде, якщо ми не відмовимося від безумної ідеї, ніби будь-яке планування в масштабах країни є наступом на капіталістичну систему" [59, с. 161]

Планування може допомогти вирішити проблеми розвитку громад, регіонів, галузей економіки, інституційних одиниць, а також довести шляхи досягнення конкретних стратегічних і тактичних цілей.

Типи планування:

прогноз;
довгострокове;
проміжне та поточне планування;
індикативне планування тощо.

Цілі планування:

досягнення ринкової рівноваги й балансу;
стабільний економічний розвиток (зростання);
висока конкурентоспроможність національної економіки;
соціальна справедливість, екологічна безпека.

Стимулювання – це поєднання економічних важелів і стимулів, необхідних для збільшення випуску продукції.

Організація є формою виробництва й організації, у якій права та обов'язки економічних активів належним чином регулюють.

Регулювання – це вплив країни на сфери, галузі, регіони та явища в соціально-економічному житті країни.

Державне регулювання за допомогою фінансових і грошових засобів є найпоширенішим.

Фінансова система складається з таких елементів:

державний бюджет;
позабюджетні фонди;
фінансування підприємств;
місцеві фінанси.

Державні фінанси – це сукупність державного бюджету та позабюджетних фондів.

Використання програм соціально-економічного розвитку спрямовано на подолання проблем саморозвитку та проблем, які неможливо

вирішити ринковими механізмами або які не відповідають пріоритетам державної політики. Програмування соціально-економічного розвитку держави здійснюють у процесі розроблення та реалізації економічного й соціального розвитку та державних цільових програм. Їхня характеристика полягає в тому, щоб зосередитися на регулюванні процесу економічної трансформації; керівництво діловою та управлінською діяльністю через державні програми; структурна структура, що є основою державних програм; систематичне й комплексне виконання державних програм. Відповідно до закону, основною метою програмування є підтримання економічного балансу, якісна трансформація та її вплив на сприяння економічному розвитку як прийнятний варіант розвитку. Програма економічного і соціального розвитку є документом, який визначає цілі та пріоритети економічного й соціального розвитку, взаємопогоджену і комплексну систему заходів для законодавчої та виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, із метою ефективного вирішення економічних проблем, соціальний розвиток характеризується стабільним економічним зростанням, а також очікуваними змінами в економічній і соціальній сфері [2].

Згідно із законом, щорічно розробляють державні програми економічного і соціального розвитку України, відповідно до проекту Державного бюджету України на відповідний рік.

Процес розроблення програм економічного і соціального розвитку та державних цільових програм ґрунтується на таких принципах, як:

- принцип цілісності;
- принцип об'єктивності;
- принцип науковості;
- принцип просування;
- принцип незалежності;
- принцип рівності;
- принцип дотримання національних інтересів.

9.2. Держава як суб'єкт економічних відносин

Досліджуючи історію розвитку економіки та економічної думки, можна зробити висновок, що досить довгий історичний період держава не втручалася в хід суспільного відтворення. У процесі формування ринкової економіки тривалий час діяв механізм саморегуляції ринкової системи.

Активне втручання держави в економічне життя суспільства виявляється починаючи із середини XIX ст. Саме в цей період починають створюватися монополії, які визначають розвиток економічної системи. Поява та розвиток монополій створювали об'єктивні передумови для безпосередньої участі держави у процесі відтворення:

по-перше, концентрація та централізація капіталу досягла таких розмірів, що подальший розвиток виробництва був не під силу навіть акціонерним товариствам. Необхідна була державна допомога;

по-друге, монополії починають відводити державі функцію створення та розширення інфраструктури (будівництво доріг, електростанцій);

по-третє, монополії прагнули перекласти на держбюджет витрати для підтримання збиткових, але необхідних для суспільного відтворення, галузей виробництва та транспорту;

по-четверте, конкуренція між монополіями на світовому ринку потребує фінансування та підтримання зовнішньоекономічної діяльності національних монополій.

Цікаво знати

Роль держави в економічній системі суспільства ще більш зростає у XX ст. Це обумовлено таким факторами:

1. Перша світова війна. Підготовка до неї, воєнні дії в таких широких масштабах привели до виникнення державного ринку на озброєння та воєнні матеріали, які вироблялися приватним капіталом. Фактично монополії вели свою діяльність в умовах планового господарства.

2. Економічна криза 1929 – 1933 рр. Значний зatoryжний спад виробництва посилив необхідність у державному регулюванні господарського життя. Криза створила різні форми втручання держави в економіку ("новий курс" Рузвельта; "гітлерівський метод", або система "вождизму"). В умовах кризи держава відкрито виступає в ролі керівника справами монополій. Через державний бюджет у розпорядження монополій перерозподіляють значні фінансові ресурси.

3. Науково-технічна революція. Значне подорожчання науково-технічних розробок привело до того, що монополії почали відводити функцію фінансування й організації наукових досліджень державі. За рахунок держбюджету створюють нові галузі та підприємства, економічна ефективність діяльності яких на момент створення не визначена. Так, наприклад, у США першу атомну електростанцію було розроблено та побудовано за державні кошти, а коли досвід роботи показав її ефективність, передано в руки приватного капіталу

Комплексний розгляд ролі держави в економічній системі створює початкову методологічну базу для аналізу та з'ясування значення функцій, які вона виконує.

На сучасному етапі держава виконує три *основні функції*:

забезпечення ефективності виробництва;

забезпечення справедливості;

забезпечення стабільності розвитку економіки.

Функція забезпечення ефективності виробництва полягає в тому, що держава встановлює податки та пільги, регулює грошовий обіг і систему кредитування, створює умови для ефективного використання обмежених ресурсів.

Сьогодні держава є підприємцем, оскільки в економіці функціонують і державні підприємства.

Держава є:

інвестором, укладаючи державні інвестиції в розвиток економіки;

продавцем і покупцем, закупаючи у приватних підприємств величезну кількість продукції, згідно з державним замовленням та державним контрактам [2; 3; 12].

Створюючи нові компанії та спільні підприємства із приватним капіталом компаній, держава забезпечує умови для відтворення засобів виробництва шляхом фінансування найсучасніших наукових і промислових секторів та встановлення прискорених норм амортизації. Держава створює умови для фінансування наукових досліджень і розробок, підготовки наукових кадрів, будівництва науково-дослідних центрів, оновлення науки на основі збереження інтелектуальної власності (патенти, ліцензії).

Функція забезпечення справедливості – це, передусім, податкова політика, яка перерозподіляє доходи в суспільстві й надає кошти на соціальні програми для допомоги суспільства бідним, безробітним та особам з інвалідністю.

Впливаючи на процес відтворення робочої сили, держава забезпечує державну систему освіти, охорону здоров'я, кваліфікацію та перепідготовку працівників.

Третя функція держави полягає в **забезпеченні стабільності**, усуненні надмірної стагнації економіки. Держава активно використовує сучасні методики програмування та прогнозування економіки для прискорення глибини економічної кризи й нециклічної політики, тривалості ділових циклів та прискорення кризи.

Критеріями, що застосовуються державою у процесі регулювання економіки, є такі *показники*, що визначають рівень економічного розвитку та якості життя:

- тривалість життя;
- дохід на душу населення (валовий внутрішній продукт);
- рівень зайнятості;
- ступінь реалізації прав людини;
- стан навколишнього середовища.

Різні форми державного регулювання економіки дуже суперечливі й іноді призводять до взаємно протилежних результатів. Тому державну політику спрямовано на пошук моделі державного регулювання економіки, яка буде найбільш сумісною з поточною ситуацією.

В економіці є два *підходи* до регулювання процесів:

класична теорія, у якій ринковий механізм автоматично забезпечує рівність попиту та пропозиції, унеможлиблює скорочення довгострокових порушень, зокрема виробництва, інфляції й безробіття;

кейнсіанська теорія, в основі якої лежить необхідність у державному регулюванні економіки.

Державне регулювання ринкової економіки – це вплив держави на економіку через правові й економічні засоби спрямування інвестицій, комерційних підприємств та фізичних осіб на досягнення цілей і пріоритетів державної, соціальної та економічної політики.

Державне регулювання економіки здійснюють, із метою створення, компенсації й регулювання діяльності держави нормальних умов для ефективного функціонування ринку та вирішення складних соціально-економічних проблем розвитку національної економіки й суспільства.

Державне підтримання (підтримання функціонування ринку) охоплює: правове забезпечення ринкової діяльності, створення ринкової та промислової інфраструктури, захист конкурентного середовища тощо.

Компенсаційну діяльність держави спрямовано на компенсацію недоліків або негативних наслідків функціонування ринку, здійснення антимонопольних та екологічних заходів, регулювання системи захисту осіб з інвалідністю і малозабезпечених верств населення тощо.

Регуляторна діяльність держави передбачає організацію економічних і соціальних відносин для досягнення певних цілей.

Основними завданнями державного регулювання економіки є:

раціональне використання ресурсів та макроекономічна ефективність (макроекономічна ефективність: підвищення продуктивності праці

в суспільному виробництві на основі технічного та технологічного оновлення, організації й розвитку управління; пропорційний розвиток економіки; повне та швидке задоволення соціально-економічних потреб суспільства);

забезпечення стабільного розвитку національної економіки;

забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на світовому ринку;

реалізація соціальних цілей соціального розвитку передбачає: соціальну справедливість; ефективну зайнятість; екологічний баланс; задоволення соціально-культурних і духовних потреб населення.

Основні функції державного регулювання економіки:

цільова – визначення основних цілей, пріоритетів розвитку економіки країни;

стимулювальна – створення регульовальних органів, які можуть ефективно впливати на діяльність (інтереси) економічних інститутів і сприяти економічним процесам у напрямі, необхідному суспільству;

нормативна – установлення специфічних правил діяльності для держави, права, законодавства, норм і господарської діяльності;

коригувальна – створення прогресивних процесів для поліпшення розподілу ресурсів в економіці, усунення негативних наслідків зовнішніх факторів і забезпечення соціально-економічних умов для функціонування суспільства;

соціальна – соціально-економічні відносини (наприклад, між підприємцями та робітниками), що регулюються державою, перерозподіл доходів, соціальний захист і соціальне забезпечення, охорона навколишнього середовища тощо;

пряме управління неринковим сектором економіки, регулювання державного сектору економіки, створення суспільних благ і послуг.

контрольна – закони, нормативні акти, економічні, екологічні та соціальні стандарти тощо. Це означає державний нагляд і контроль за його виконанням [16; 43].

Державне регулювання економіки – це серія заходів впливу держави на об'єкти та процеси управління соціально-економічним розвитком країни.

Суб'єктами національної економіки є, насамперед, носії, представники соціальних груп, кожна з яких відрізняється формою власності, доходом, видом діяльності, професією, галузевими та регіональними інтересами.

Виразником економічних інтересів у ринковій економіці є спілки, асоціації, профспілки, спілки підприємців і фермерські спілки. Політичні

партії також є виразниками соціально-економічних, культурних, екологічних та регіональних інтересів. Найбільш потужним представником економічних інтересів є підприємницькі спілки та профспілки. Вони реалізують свої власні концепції соціально-економічної політики для максимізації впливу державної економічної політики.

Державні та місцеві органи влади представляють економічні інтереси держави, а також центрального банку.

Суб'єктами державного регулювання економіки є держава, державні установи, які мають відповідні повноваження, недержавні суспільні установи.

Об'єктами державного регулювання економіки є галузі, регіони та ситуації соціально-економічного життя країни, де проблеми виникають автоматично або не відразу, як того вимагають умови нормального функціонування економіки та підтримання соціальної стабільності.

Приклади об'єктів державного регулювання економіки: економічний цикл; структура економіки; умови накопичення й інвестиційної діяльності; науково-технічний прогрес та інноваційні процеси; грошовий потік та інфляція; ціна; платіжний баланс; блок соціальних проблем (зайнятість і доходи населення, підготовка та перепідготовка кадрів, соціальний захист тощо); умови конкуренції; навколишнє середовище (екологічні проблеми); регіони.

Види державного регулювання економіки:

короткострокове регулювання – це вплив держави на економіку, основною метою якої є досягнення результатів протягом року. Основними методами короткострокового регулювання є економічні методи (фіскальна та грошово-кредитна політика);

довгострокове регулювання – це вплив держави на економіку, очікують протягом декількох років. Основними методами довгострокового регулювання є планування, програмування, оцінювання.

9.3. Основні форми державного регулювання

Є такі **інструменти** державного регулювання економіки:

- адміністративні;
- економічні;
- донорські;
- протекціоністські.

Адміністративними методами державного регулювання є нормативи, ліцензії, державні стандарти, санкції тощо.

Економічні методи регулювання такі:

державне планування та програмування;

фіскальна політика;

грошово-кредитна політика;

інвестиційна політика;

зовнішньоекономічна політика;

регулювання цін та доходів.

Донорські методи такі:

державні дотації;

податкові пільги;

пільгові кредити.

Протекціоністські методи такі:

захист від зовнішньої конкуренції;

квоти та ліцензії.

Слід розглянути більш детально економічні методи державного регулювання.

Державне планування розвитку економіки країни, переважно, має індикативний (бажаний) характер. На основі довгострокових економічних прогнозів органи державного управління розробляють національні програми для досягнення бажаних макроекономічних показників. Ці показники є орієнтирами для діяльності окремих виробників.

Найвищою формою державного втручання у процесі виробництва є економічне програмування. Це механізм для погодження інтересів окремих товаровиробників і держави. Організаційною формою такого погодження є державні контракти. У них виробники беруть на себе визначені державою зобов'язання щодо якості та кількості вироблених товарів чи послуг в обмін на державні кредити, субсидії, гарантії збуту та ін. Уперше державні програми почали застосовувати після Другої світової війни у воєнній та космічній промисловості. На сучасному етапі державне програмування застосовують під час модернізації базових галузей (вугільної промисловості, металургії, суднобудування, сільського господарства та ін.).

Фіскальна політика – це політика доходів і витрат держави, пов'язана з використанням нею податкової системи, бюджетної системи, системи соціальної допомоги для впливу на економічний розвиток країни

та, передусім, на сукупний попит та сукупну пропозицію. Тому фіскальну політику ще називають *бюджетно-податковою політикою* [43].

Велике значення в ході здійснення фіскальної політики має бюджетна політика держави. За певних економічних умов держава використовує принцип дефіцитного фінансування, згідно з яким видатки бюджету мають бути більшими, ніж його доходи. Це дає можливість збільшувати державні закупівлі продукції, підвищувати розміри соціальної допомоги населенню та приводить до зростання сукупного попиту.

Бюджет – це фінансовий план утворення та використання грошових фондів, який регулюють органи центральної або місцевої державної влади.

Структура бюджетної системи містить:

державний (федеральний) бюджет;

бюджети складових частин федерації (якщо вони є, як, наприклад, у США). Це бюджети штатів, земель, республік;

місцеві бюджети – міст, селищ, районів, областей;

Бюджет складається із двох частин – доходів і видатків, які балансують між собою.

Доходи бюджету – це податки або позики. Переважно, різні види податків забезпечують до 90 % надходжень у центральний бюджет і 70 % надходжень у місцеві бюджети.

Податки є дуже значним важелем державного регулювання економіки. Маніпулюючи податковими ставками та видами податків, держава має змогу або стимулювати, або обмежувати розвиток окремих галузей чи типів господарства.

Світовий досвід свідчить, що найкраще розвивається економіка (темпами 10 – 15 % зростання ВВП на рік) за мінімального оподаткування прибутку – 10 – 12 %.

У разі ставки податку, нижчої за 10 %, накопичення капіталу відбувається швидше, ніж створюються умови для його ефективного використання.

У разі ставок податків 20 – 30 % досягають економічного зростання темпами 3 – 6 % на рік. Коли оподаткування прибутку підвищується до 30 – 55 %, відбувається "згортання" розвитку економіки.

Ефективність податкової системи залежить також від рівня її розгалуженості як за об'єктами, так і за суб'єктами оподаткування, а також за джерелами.

Більшість держав практикує три основні принципи оподаткування: прямі, непрямі податки та податки на майно.

Прямі податки – це податки із прибутків та заробітної плати, а також плата за використання ресурсів землі, державне мито.

Непрямі податки – це податки у вигляді акцизів, податку на додану вартість. Ці податки сплачують у разі переходу товару від продавця до споживача. В Україні ставка ПДВ 2007 р. становила 20 %, в інших країнах світу ставка ПДВ 3 – 19 %.

Податки на майно – це податки під час купівлі будівель, автомобілів, податок із дивідендів, з отриманої спадщини.

Крім цього, є четверта група податків – *виплати на соціальне страхування*. Їх сплачують частково підприємства, частково самі робітники за наймом у відсотках до фонду заробітної плати. Необхідність у таких соціальних відрахуваннях зумовлено потребами накопичення та оплати в разі непрацездатності. Підприємства ці витрати включають у собівартість продукції.

Податкова система може бути:

прогресивною – коли ставки податків зростають у міру збільшення доходів, що підлягають оподаткуванню;

пропорційною – коли ставку податків залишають незмінною за різних розмірів доходів;

регресивною – коли ставки податків зменшують у разі збільшення доходів.

Податкову систему має бути побудовано так, щоб робітники й підприємці були зацікавлені в підвищенні ділової активності, а держава водночас мала змогу, знизивши ставки оподаткування, отримати більше надходжень до бюджету.

В Україні за умов становлення державності податкова система робить лише перші кроки та має дуже багато істотних суперечностей. Ставки податків надто високі й не стимулюють розвиток виробництва, одні й ті самі доходи оподатковують кілька разів. Так, на суму фонду заробітної плати нараховують податок на соціальне страхування, а потім цю саму суму фонду заробітної плати оподатковують як частину доданої вартості, і нарешті працівник зі своєї заробітної плати платить прибутковий податок. Акціонерні товариства платять податок на прибуток, до якого входять і дивіденди. Потім на ці самі дивіденди також оподатковують. Така податкова політика є не тільки неефективною, а просто пагубною для економічного розвитку України.

Витрати держбюджету пов'язані з функціями держави та йдуть на розвиток виробництва, управління, оборону, соціальне забезпечення зовнішньополітичних зв'язків, обслуговування та дотації державним підприємствам паливно-енергетичного і транспортного комплексу, дотації та допомоги сільському господарству, розвиток науки.

Складною проблемою бюджетної системи є дефіцитність бюджетів, тобто перевищення витрат над доходами. Високий рівень бюджетного дефіциту свідчить про складне економічне та фінансове становище держави.

Бюджетний дефіцит покривають, переважно, таким чином:

випуском державою боргових зобов'язань – державних цінних паперів, які розміщують у резервних банках, а потім реалізують на вторинному ринку цінних паперів;

емісією грошей, що може призвести до значної інфляції;

отриманням зовнішніх кредитів від міжнародних фінансових організацій.

Проблема бюджетного дефіциту наявна в більшості країн світу, її вирішують або за рахунок збільшення доходів бюджету, або за рахунок скорочення витрат.

Соціальні виплати відіграють в економіці роль убудованих стабілізаторів, оскільки, збільшуючи соціальні виплати, можна впливати на характер сукупного попиту у країні.

Якщо у країні сукупний попит більше сукупної пропозиції, а національний продукт менший за потенціальний, держава може використовувати такі *методи фіскальної політики*:

знизити ставки податків на прибуток, із метою розвитку виробництва та збільшення інвестицій;

збільшити витрати державного бюджету і, передусім, розмір соціальної допомоги;

підвищити рівень субсидій, дотацій підприємствам, знизити ставки оподаткування доходів населення;

знизити рівень відсоткових ставок.

В іншій ситуації, коли сукупна пропозиція більша від сукупного попиту, держава здійснює протилежні за змістом дії. Крім того, держава може використати фактори, які впливають на збільшення імпорту та експорту товарів у країну через регулювання розміру державного мита.

Слід мати на увазі, що застосування важелів фіскальної політики не дає миттєвого ефекту та потребує певного часу для впровадження їх у дію.

Наступним економічним методом державного регулювання є кредитно-грошова політика.

Кредитно-грошову політику спрямовано на забезпечення балансу на національному ринку, що характеризується повною зайнятістю та відсутністю інфляції. Сутність цієї політики полягає в регулюванні обсягу грошової маси для збалансування економіки.

Провідна роль у здійсненні грошово-кредитної політики належить центральному банку країни. В Україні центральним банком є Національний банк України.

Основними завданнями його діяльності є:

створення умов для ефективного функціонування суб'єктів економіки;

захист та забезпечення стабільності гривні;

розвиток і зміцнення банківської системи;

забезпечення ефективних розрахунків між суб'єктами економіки.

Основні функції НБУ:

розроблення та впровадження ефективної монетарної політики з урядом;

реалізація грошової політики та її контроль над грошовим обігом;

здійснення міжбанківських розрахунків, зокрема міжнародних відносин;

продаж кредитних ресурсів комерційним банкам, кредитування уряду;

регулювання й контроль за діяльністю комерційних банків та інших кредитних установ;

здійснення валютної домовленості та забезпечення конвертованості національної валюти;

зберігання та регулювання золотовалютних резервів;

управління державним боргом.

Основні інструменти грошово-кредитної політики:

купівля і продаж державних облігацій юридичним та фізичним особам;

регулювання норм обов'язкового резервування комерційних банків;

регулювання міжбанківської відсоткової ставки, за якою Національний банк України надає кредити комерційним банкам;

операції в іноземній валюті;

операції на відкритому ринку – це зміна пропозиції та боргового капіталу через купівлю або продаж цінних паперів (облігацій, сертифікатів тощо) юридичним і фізичним особам у країні.

Продаж (випуск) цінних паперів, що здійснюються центральним банком від фізичних або юридичних осіб через державні кредити, обмежує вільні гроші (обмежує економічну діяльність). У разі, коли держава отримує борги, кількість грошей в обігу збільшується. Отже, держава регулює обсяг товарообороту та господарську діяльність.

Із 1994 р. Україна використовує цей інструмент – випускає державні облигації внутрішньої державної позики (ОВДП).

Визначення розміру обов'язкових резервів для комерційних банків передбачає збереження певної частини коштів (активів) комерційного банку як резерву на спеціальному рахунку в центральному банку країни. Метою цього заходу є захист інтересів кредитора та вкладників (страхування), боротьба з інфляцією, контроль за ціною національної валюти (шляхом штучного обмеження обсягу грошової маси). Зміна розміру обов'язкових резервів є потужним інструментом державного регулювання економіки.

Здійснення облікової політики – установлення відсоткової ставки центральним банком. Це норма, за якої центральний банк країни продає кредитні ресурси комерційним банкам, що надає кредити економічним установам за кредитною ставкою. Величину дисконтної ставки визначає держава, залежно від економічної ситуації та цілей економічної політики.

Зміну ставки дисконту має бути спрямовано на реалізацію цілей державного регулювання економіки.

Операції в іноземній валюті – це операції, які визначають обмінний курс.

Монетарна політика може бути "дорогою" або "дешевою" грошовою політикою.

Політика "дешевих грошей" містить збільшення грошової пропозиції, що ґрунтується на: зниженні обов'язкових резервів; викупі державних цінних паперів; зниженні міжбанківських відсоткових ставок.

Політика "дешевих грошей" приводить до зниження відсоткової ставки за кредитами та збільшення інвестицій, а отже, до підвищення виробництва.

Політику "дорогих" грошових коштів спрямовано на скорочення грошової маси на основі: підвищення норми обов'язкових резервів; продажу державних цінних паперів; збільшення міжбанківських відсоткових ставок.

Постає питання: які форми кредитно-грошової політики використовує уряд України. Треба зазначити, що поки що цю політику не можна назвати ні монетаристською, ні кейнсіанською. Її наслідками стали:

платіжна криза, яку виявляють у неспроможності підприємств та організацій вчасно розраховуватися одне з одним;

постійний дефіцит кредитних ресурсів – невеликий обсяг кредитування банками розвитку виробництва, відсутність довгострокових кредитів;

обмежений випуск в обіг додаткових грошей, що призводить до різкого зменшення платоспроможності населення.

Тому грошова політика уряду України ще не має назви в політекономії. Це, звичайно, не монетаристська політика, оскільки для монетаристів гроші – це важіль розвитку економіки, що активно працює, і вони виступають за таку емісію грошей, яка б впливала на розвиток виробництва. В Україні ж гроші не працюють як форма активного стимулювання розвитку економіки.

Інвестиційна політика – це один із економічних методів державного регулювання. Капіталовкладення в економіку значно впливають на зростання ВВП, зайнятість населення, рівень та якість життя. Саме тому держава в ринковій економіці впливає на інвестиційний процес. У розпорядженні держави перебувають значні бюджетні ресурси, які спрямовують як на розвиток виробничої сфери (будівництво доріг, мостів, ліній зв'язку та ін.), так і на розвиток соціальної сфери (будівництво муніципального житла, допомогу безробітним і т. ін.). Одночасно виробникам можуть надаватися податкові пільги загальноекономічного характеру. Так, реінвестований прибуток (знову інвестований у виробництво) можна оподатковувати за зниженою ставкою або зовсім не оподатковувати. Для стимулювання переоснащення основного капіталу держава може надавати виробникам право на прискорене амортизаційне списання основного капіталу.

Інвестиційну політику визначають такі фактори: рівень розвитку економіки загалом; структура економіки та завдання щодо її удосконалення; стан основних виробничих фондів, ефективність їхнього використання; рівень науково-технічного розвитку країни; фінансові можливості, тип та ефективність державного управління; ступінь розвитку інститутів ринкової інфраструктури.

Основними видами інвестиційної діяльності, які є об'єктом державного регулювання, такі: реальні інвестиції – укладення в основний капітал (придбання машин, устаткування, поповнення запасів тощо); фінансові інвестиції – купівля цінних паперів (акцій, облігацій, сертифікатів), розміщення капіталу в банках; інтелектуальні інвестиції – купівля

патентів, ліцензій, ноу-хау, укладання в науку, людину (освіту, охорону здоров'я тощо).

Державне регулювання інвестиційної діяльності охоплює: пряме управління інвестиціями; регулювання умов інвестиційної діяльності (опосередковане управління); контроль за законністю здійснення інвестиційної діяльності всіма учасниками та інвесторами.

Зовнішньоекономічна політика – це один із методів державного регулювання. Держава здійснює сукупність заходів, спрямованих на розвиток і регулювання міжнародних торговельних та інших відносин з державами й організаціями. Держава може створювати ліберальний режим для іноземних інвестицій. Через розміри відсоткових ставок і податків держава може регулювати обсяги експорту й імпорту товарів та капіталу. Регулювання експорту й імпорту капіталу є інструментом впливу на грошову масу в обігу, який застосовує Національний банк України через реєстрацію експорту й імпорту капіталу, установлення максимальних і мінімальних розмірів відсоткових ставок за іноземними депозитами в українських банках.

Причинами, що обумовлюють регулювання зовнішньоекономічної діяльності, є: інтенсифікація міжнародних економічних зв'язків і необхідність в інтеграції у світову економіку; потреба у використанні переваг міжнародного розподілу праці та можливостей світового ринку; прискорення ринкового реформування країни для підвищення ефективності національної економіки.

Зовнішньоекономічну діяльність спрямовано на регулювання зовнішньої торгівлі; міжнародного руху капіталів; валютних і кредитних відносин; міжнародної міграції робочої сили; зовнішнього боргу країни тощо.

Основними цілями зовнішньоекономічної політики держави є: створення сприятливих економічних та організаційно-правових умов для суб'єктів економіки у здійсненні зовнішньоекономічної діяльності; реалізація конкурентних переваг країни; підвищення конкурентоспроможності економіки на основі структурної перебудови та модернізації виробництва; розвиток орієнтованого на експорт сектору економіки, розширення експортного потенціалу країни; раціоналізація експортно-імпорتنих операцій.

Види зовнішньоекономічної політики держави:

протекціонізм – політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції;

фритредерство – політика вільної торгівлі, із метою лібералізації зовнішньоекономічної діяльності, вільного доступу на національний ринок товарів, капіталів, робочої сили тощо.

Держава може регулювати міграційні потоки робочої сили. Міграція робочої сили розвивається в результаті поділу праці. Однією з умов міграції праці є нерівномірність розподілу робочої сили між регіонами. Райони з надлишком та нестачею робочої сили доповнюють один одного.

Державний вплив на ціни через податкову та кредитну політику не завжди є достатнім, тому держава іноді здійснює пряме регулювання цін і встановлює над ними контроль. Так, наприклад, державними органами може бути встановлено нижню межу ціни під час закупівлі сільсько-господарської продукції або верхню межу цін (тарифів) на продукцію (послуги) природних монополій.

Держава також здійснює пряме регулювання доходів. Таким чином вона забезпечує соціальну справедливість, підтримання життєвого рівня малозабезпечених верств населення. Урядом встановлено мінімальні розміри заробітної плати; матеріальної допомоги, у зв'язку з безробіттям; диференційовані ставки податків на особистісні доходи населення. Через механізм оподаткування й державних витрат із соціального забезпечення частину національного доходу перерозподілено від відносно багатих до відносно бідних громадян.

Основним регулювальним механізмом у ринковій економіці є **конкуренція**. Однією із функцій державного регулювання є захист конкуренції, який відбувається за рахунок таких заходів: децентралізації управління; зменшення кількості чи зняття бар'єрів, що обмежують вихід суб'єктів господарювання на наявні ринки; ефективна антимонопольна політика.

Змішана економічна система є адекватною формою функціонування сучасних розвинених країн.

Системи, які є конкурентоспроможними на ринку, використовують і взаємодіють із державними регуляторами виробництва, називають **змішаними системами**. Метою такої комбінації є захист ринкових переваг саморегулювання економіки шляхом усунення її негативних наслідків.

Змішані економічні системи характеризуються такими елементами, як: розвиток продуктивних сил і наявність розвиненої інфраструктури громади;

різні форми власності та рівноправність функціонування різних суб'єктів господарювання (приватного, колективного, інституційного, державного); поєднання ринкового механізму з методами регулювання економіки держави, що доповнюють один одного;

орієнтація на зміцнення соціальної спрямованості економічного розвитку.

Основною метою державного регулювання трансформаційної економіки є створення макро- і мікроекономічних умов для забезпечення повноцінного функціонування ринкових регуляторів, ефективної діяльності суб'єктів господарювання, становлення конкурентоспроможного національного виробництва, збалансованого та стабільного економічного розвитку; формування гідних умов життя та праці громадян країни, задоволення їхніх потреб, реалізація соціальних цілей суспільства.

Висновки до теми 9

Господарський механізм розглядають як сукупність економічних, організаційних, правових, морально-політичних та інших засобів впливу на державні, соціальні, виробничі відносини та виробництво.

Елементи господарського механізму:

система управління економікою та прямі виробники – підприємства й асоціації;

форми виробництва та організації;

система економічних зв'язків, що дає змогу обмінюватися результатами діяльності підрозділів і досягати кінцевої мети виробництва.

Метою економічного механізму є виконання таких функцій:

використання економічних законів;

вирішення соціально-економічних конфліктів;

реалізація відносин власності;

розвиток потреб, інтересів, стимулів.

На сучасному етапі держава виконує три основні функції:

забезпечення ефективності виробництва;

забезпечення справедливості;

забезпечення стабільності розвитку економіки.

Державне регулювання ринкової економіки – це вплив на репродуктивний процес в економіці через правові й економічні засоби спрямування інвестицій, комерційних підприємств та фізичних осіб

на досягнення цілей і пріоритетів державної, соціальної та економічної політики.

Державне регулювання економіки здійснюють, із метою створення, компенсації та регулювання діяльності держави, нормальних умов для ефективного функціонування ринку та вирішення складних соціально-економічних проблем розвитку національної економіки та суспільства.

Державне підтримання (підтримання функціонування ринку) охоплює: правове забезпечення ринкової діяльності, створення ринкової та промислової інфраструктури, захист конкурентного середовища тощо.

Суб'єктами державного регулювання економіки є держава, державні установи, які мають відповідні повноваження, недержавні суспільні установи.

Об'єктами державного регулювання економіки є галузі, регіони та ситуації соціально-економічного життя країни, де проблеми виникають автоматично або не відразу, як того потребують умови нормального функціонування економіки та підтримання соціальної стабільності.

Види державного регулювання економіки:

короткострокове регулювання – це вплив держави на економіку, основною метою якої є досягнення результатів протягом року. Основними методами короткострокового регулювання є економічні методи (фіскальна та грошово-кредитна політика);

довгострокове регулювання – це вплив держави на економіку, що очікують протягом декількох років. Основними методами довгострокового регулювання є: планування, програмування, оцінювання.

Є такі інструменти державного регулювання економіки:

адміністративні;

економічні;

донорські;

протекціоністські.

Види зовнішньоекономічної політики держави:

протекціонізм – політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції;

фритредерство – політика вільної торгівлі, із метою лібералізації зовнішньоекономічної діяльності, вільного доступу на національний ринок товарів, капіталів, робочої сили тощо.

Глосарій

Бюджет – це фінансовий план утворення та використання грошових фондів, який регулюють органи центральної або місцевої державної влади.

Господарський механізм – це сукупність економічних, організаційних, правових, морально-політичних та інших засобів впливу на державні, соціальні, виробничі відносини та виробництво.

Державне регулювання економіки – це серія заходів впливу держави на об'єкти та процеси управління соціально-економічним розвитком країни.

Державні фінанси – це сукупність державного бюджету та позабюджетних фондів.

Довгострокове регулювання – це вплив держави на економіку, очікують протягом декількох років. Основними методами довгострокового регулювання є: планування, програмування, оцінювання.

Короткострокове регулювання – це вплив держави на економіку, основною метою якої є досягнення результатів протягом року. Основними методами короткострокового регулювання є економічні методи (фіскальна та грошово-кредитна політика).

Завдання для самодіагностики

Контрольні питання

1. У чому полягає сутність господарського механізму?
2. Які основні функції механізму господарювання?
3. Чи можна ототожнювати господарський механізм та систему управління економікою?
4. Які основні причини державного втручання в економічний розвиток суспільства?
5. Які суперечності економіки можуть загострюватися, якщо держава перестане регулювати її розвиток?
6. Які основні економічні функції держави?
7. Які основні напрями державного регулювання економіки?
8. Які є методи державного регулювання економіки?

9. Назвіть види державного регулювання економіки.

10. Наведіть приклади об'єктів державного регулювання економіки.

Тестові завдання

1. Однією з реальних проблем державного боргу є:

а) зростання частки заощаджень за всіх рівнів доходу кінцевого використання;

б) зростання стимулів підвищення ефективності виробництва;

в) вплив частини національного продукту за межі країни;

г) зменшення диференціації в доходах населення.

Правильна відповідь: в).

2. Урядову політику в галузі витрат та оподаткування називають:

а) монетарною;

б) політикою розподілу доходів;

в) політикою, заснованою на кількісній теорії грошей;

г) фіскальною.

Правильна відповідь: г).

3. Дефіцит державного бюджету виникає, якщо:

а) доходи держави перевищують витрати;

б) витрати держави перевищують доходи;

в) доходи держави не дорівнюють ВВП;

г) держава має зовнішній борг.

Правильна відповідь: б).

4. Яку функцію видатки не виконують:

а) фіскальну;

б) регулювальну;

в) стимулювальну;

г) контрольну?

Правильна відповідь: а).

5. Об'єктами державного регулювання є:

а) платіжний баланс, Верховна Рада України й місцеві ради;

б) профспілки та спілки підприємців, платіжний баланс;

- в) Верховна Рада України та громадські ради, платіжний баланс;
- г) воєнно-промисловий комплекс, платіжний баланс.

Правильна відповідь: г).

6. Представники якого економічного напрямку виступали за всебічне державне регулювання економіки:

- а) англійська класична школа політекономії;
- б) фізіократи;
- в) монетаризм;
- г) кейнсіанство?

Правильна відповідь: г).

7. Збільшення норми обов'язкових резервів, продажу державних цінних паперів, міжбанківського відсоткова передбачає:

- а) політика "дешевих" грошей;
- б) політика "дорогих" грошей;
- в) монетаристська політика;
- г) немає правильної відповіді.

Правильна відповідь: б).

8. Політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції, – це:

- а) протекціонізм;
- б) фритредерство;
- в) монетаристська політика;
- г) кейнсіанська політика.

Правильна відповідь: а).

9. Із якого року Україна випускає державні облігації внутрішньої державної позики (ОВДП):

- а) 1990 р.;
- б) 1991 р.;
- в) 1994 р.;
- г) 2000 р.?

Правильна відповідь: в).

10. Бюджет – це:

- а) фінансовий план утворення та використання грошових фондів, який регулюють органи центральної або місцевої державної влади;
- б) фінансовий план утворення та використання грошових фондів;
- в) фінансовий план утворення грошових фондів, який регулюють органи центральної або місцевої державної влади;
- г) фінансовий план використання грошових фондів, який регулюють органи центральної або місцевої державної влади.

Правильна відповідь: а).

Евристичні завдання

1. На думку багатьох економістів, державне регулювання необхідно, передусім, у таких сферах, як підтримання конкурентного середовища, забезпечення загальноекономічної стабільності, соціальне забезпечення та збалансованість, подолання криз на макрорівні.

Які сфери державного регулювання економіки України виділили б ви? Відповідь обґрунтуйте.

2. Визначте адміністративні й економічні інструменти державного регулювання економіки: організаційно-структурна перебудова, плановий виробничий контракт із підприємством, забезпечення паливними та природними ресурсами, нормативи, ліцензії, квоти, державні стандарти, санкції, ціни, регулювання ставок податків, надавання державою довгострокових кредитів великим корпораціям, виділення субсидій окремим підприємствам, грошова емісія, директивне планування, прогнозування та програмування, індикативне планування, обслуговування державного боргу центральним банком, регулювання відсоткової ставки та норми обов'язкових резервів комерційних банків, регулювання зарплати, анти-монопольне регулювання, валютне регулювання.

Відповідь оформіть у вигляді таблиці. Які інструменти є більш дієвими для сучасної економіки України? Відповідь обґрунтуйте та проілюструйте прикладами з економічної практики.

Література: [2; 3; 7; 12; 16; 43; 59].

10. Сутність і структура світового господарства. Економічні аспекти глобальних проблем

Мета теми: формування у студентів знань щодо сутності, етапів становлення, характерних ознак та особливостей світового господарства, а також умінь та навичок у визначення причин і шляхів вирішення глобальних проблем сучасності.

Загальна компетентність: здатність визначати основні складові частини сучасного світового господарства, аналізувати різні форми міжнародних економічних відносин.

Питання для вивчення

10.1. Світове господарство: сутність, основні риси, структура та етапи становлення.

10.2. Світогосподарські зв'язки та їхні форми.

10.3. Основні глобальні проблеми сучасності.

Ключові слова: валютний курс, "девізи", інтернаціоналізація, глобалізація, НАФТА, платіжна система E-Dinar, протекціонізм, світове господарство, транснаціональна корпорація (ТНК), транснаціональний банк (ТНБ), фритредерство.

10.1. Світове господарство: сутність, основні риси, структура та етапи становлення

Світове господарство – це сукупність національних економік, пов'язаних між собою, що взаємодіють на основі міжнародного розподілу праці, а також економічних, фінансових, виробничих і науково-технічних зв'язків. Процес становлення та розвитку світового господарства пройшов чотири основні етапи.

Перший етап становлення світового господарства охоплює період із XV до XVIII ст. і збігається з генезою світової капіталістичної системи. Основу формування системи світового капіталізму заклали Великі географічні відкриття (ВГВ) – відкриття Америки, Австралії, Нової Зеландії, Куби, Гаїті, Ямайки, островів Карибського моря, а також

морського шляху з Європи до Індії. Вони сприяли бурхливому, але водночас "нееквівалентному" обміну між європейськими країнами та Північною і Південною Америкою, формуванню світового ринку, посиленню міжнародного поділу праці, спеціалізації окремих країн і регіонів на виробництві та експорті певних товарів. Тим не менш міжнародні економічні зв'язки на цьому етапі ще не були сталими й мали дискретний (випадковий) характер, залишаючись у межах окремих ареалів і територій.

Другий етап становлення світового господарства охоплює період із кінця XVIII ст. до 70-х рр. XIX ст., збігається з розвитком епохи "нерегульованого" капіталізму (або "епохи вільної конкуренції") та пов'язаний із процесом промислового перевороту, тобто появою великого машинного виробництва та становленням машинобудівної галузі. Упровадження технічних винаходів тієї доби (човника-літака, механічної прядки "Дженні", "мюль-машини", динамо-машини, швейної машини та ін.) забезпечили перехід до масового (серійного) виробництва в загальносвітовому масштабі та сприяли появі нових економічних лідерів. Так, разом і Великою Британією і Францією, які впродовж XVI – XVII ст. були світовими економічними, політичними та фінансовими центрами світу, США і Німеччина змогли досягти високих економічних результатів та зайняти провідні позиції у світовому господарстві.

Третій етап становлення світового господарства охоплює період із 70-х рр. XIX ст. до 60-х рр. XX ст. і збігається з переходом світової капіталістичної системи до монополістичної стадії. У цей період відбулося відкриття електричної енергії та двигунів внутрішнього згорання, виникли нові галузі національної економіки (металургія, електротехніка, електричний і залізничний транспорт), які потребували укрупнення промислових виробництв і сприяли появі великих монополістичних об'єднань – картелів, синдикатів, трестів і концернів. Монополії за допомогою міжнародних угод почали розподіляти світовий ринок на "сфери впливу", що посилювало економічні й політичні суперечності між країнами та призвело до початку світових воєн. У результаті світове господарство було розподілено на дві протилежні системи (капіталістичну й соціалістичну), почалося їхнє політичне, економічне та соціальне протистояння. Окрім того, на початку XX ст. монополісти та інші представники фінансової олігархії почали експортувати в інші, менш розвинені країни не лише товари, а й капітал. Це було обумовлено тим,

що у слаборозвинених країнах спостерігався дефіцит фінансового капіталу, тоді як робоча сила й сировина були дешевими та в надлишковій кількості.

Четвертий етап становлення світового господарства охоплює період із 60-х рр. XX ст. до тепер. На цьому етапі відбуваються революційні зміни в науково-технологічній, транспортно-комунікаційній та інформаційній сферах, що сприяє вдосконаленню основних форм міжнародної торгівлі, виникненню нових форм зовнішньоекономічних зв'язків (міжнародної міграції робочої сили, науково-технічного співробітництва), посиленню інтеграційних процесів у світовій економіці.

На *сучасному етапі* розвитку світового господарства до його суб'єктів належать:

- 1) національні економіки;
- 2) транснаціональні корпорації та транснаціональні банки;
- 3) субрегіональні інтеграційні об'єднання;
- 4) міжнародні організації та інститути.

Національна економіка – це сукупність галузей і регіонів країни, які пов'язані між собою та взаємодіють на національному рівні. Характерними ознаками будь-якої національної економіки є наявність тісних господарських зв'язків між суб'єктами господарювання (підприємствами різних форм власності, домогосподарствами, державою, зовнішньоекономічним сектором); загального економічного простору зі спільною банківською, фінансовою, валютною та кредитною системою; спеціальних інститутів і міністерств (Міністерство закордонних справ, Міністерство торгівлі та економічного розвитку, Національний (центральний банк та ін.).

Транснаціональна корпорація (ТНК) – це великий промислово-торговельно-транспортно-фінансовий комплекс, для якого характерна міжнародна диверсифікація напрямів його діяльності. Переважно, ТНК національні за формою походження капіталу й інтернаціональні за видом укладання капіталу. Іншими характерними ознаками ТНК є великий розмір підприємства (іноді навіть його монопольне або олігопольне положення на ринку), наявність міжнародної виробничої структури, висока питома вага закордонних торговельних операцій у загальному обсязі товарообігу, єдина глобальна стратегія розвитку для всіх дочірніх компаній і філій, які входять до структури ТНК.

Цікаво знати

За версією аналітиків журналу Forbes, 2018 р. до найбільших ТНК і ТНБ світу належали китайські компанії (ICBS, China Construction Bank, Agricultural Bank of China, Bank of China), американські компанії (Berkshire Hathaway, JPMorgan Chase, Wells Fargo, Apple, Exxon Mobil), японські компанії (Toyota Motor), які функціонують, переважно, у сфері надання банківських та інвестиційних послуг

Транснаціональний банк (ТНБ) – це кредитно-фінансовий комплекс універсального типу, який має розгалужену мережу закордонних філіалів, відділень, представництв, агенцій і контролює валютні та кредитні операції на світовому ринку.

Субрегіональне інтеграційне об'єднання – це сукупність національних економік, які належать до певного регіонального угруповання. У сучасних умовах найвідомішим інтеграційним об'єднанням світу є Європейський Союз (ЄС), який був заснований ще 1951 р. як Європейське об'єднання вугілля та сталі між Францією та ФРН (ЄОВС). Уже 1957 р. ЄОВС перетворилося на зону Європейського економічного співробітництва (Спільний ринок), до якого приєдналися ще чотири країни Західної Європи, а саме Бельгія, Італія, Люксембург і Нідерланди. У 90-ті рр. ХХ ст. це утворення поширило свій вплив не лише на економічні процеси в національних економіках, але й на галузі освіти, науки, культури, спорту, що дозволило дати цьому інтеграційному угрупованню нову назву – "Європейський Союз" (ЄС). Нині до складу ЄС входять 28 країн Західної, Північної, Центральної та Східної Європи, а саме: Австрія, Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія, Фінляндія, Франція, Чехія та Швеція. У межах ЄС уведено єдину валюту – євро (1999 р.), уніфіковано національні та митні системи країн-учасниць, забезпечено єдину систему технічних вимог і стандартів у промисловості.

Іншим важливим інтеграційним об'єднанням у сучасному світовому господарстві є НАФТА (Північноамериканська угода про вільну торгівлю), до складу якого належать три країни: США, Канада та Мексика. Це об'єднання було утворено 1994 р., із метою формування зони вільної торгівлі між країнами Північної Америки. За період свого існування механізм функціонування зони вільної торгівлі в межах НАФТА майже не змінився та передбачає такі положення:

- 1) вільний доступ до ринків товарів і послуг, капіталу, робочої сили;
- 2) лібералізація фінансової, інвестиційної, інноваційної та науково-технічної сфер;

3) спрощення процедури реєстрації та ведення підприємницької діяльності на території країн-учасниць;

4) уніфікація та дотримання єдиних технічних вимог до виробництва промислової продукції.

Досить активно інтеграційні процеси розвивають і в Латинській Америці. Найбільш відомим інтеграційним об'єднанням у цьому регіоні є МЕРКОСУР (Південний спільний ринок), який було створено 1995 р., до його складу належать чотири країни: Аргентина, Бразилія, Парагвай і Уругвай (Болівія та Чилі є лише асоційованими членами). Головною метою функціонування МЕРКОСУР є усунення тарифних і нетарифних обмежень між країнами-учасницями, створення зони вільної торгівлі та митного союзу, формування спільного ринку латиноамериканських країн.

У Латиноамериканському регіоні є також інше інтеграційне угруповання – ЛААІ (Латиноамериканська асоціація інтеграції), яке було засновано 1980 р. та об'єднало такі країни: Аргентину, Болівію, Бразилію, Венесуелу, Еквадор, Колумбію, Мексику, Парагвай, Перу, Уругвай, Чилі. Стратегічними завданнями ЛААІ є такі:

1) розширення ринків збуту товарів і послуг для країн-учасниць;

2) установлення жорстких тарифних обмежень для "третіх" країн, які не належать до складу ЛААІ;

3) активізація економічного, соціального, фінансового, науково-технічного співробітництва в межах ЛААІ;

4) формування єдиного латиноамериканського ринку та зони економічних преференцій у цьому регіоні.

У Південній та Східній Азії світові інтеграційні процеси представлені двома утвореннями: Асоціацією держав Південно-Східної Азії та зоною Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва. Асоціацію держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) було утворено 1967 р., яка об'єднала Бруней, В'єтнам, Індонезію, Камбоджу, Лаос, Малайзію, М'янму, Філіппіни, Сінгапур і Таїланд. 1997 р. до цієї організації приєдналися економіки ще трьох країн (китайської, японської та південнокорейської), тому АСЕАН було реорганізовано в АСЕАН+3. Головною відмінністю АСЕАН+3 від інших інтеграційних угруповань світу є те, що приєднання країни до нього означає не лише тісну економічну співпрацю, але й соціальну, культурну, освітню, науково-технічну інтеграцію. Разом з АСЕАН+3 досить успішною є робота іншого інтеграційного угруповання – АТЕС (Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва). Його

було засновано 1989 р., яке об'єднує такі країни: Австралію, Бруней, В'єтнам, Індонезію, Канаду, Китай, Південну Корею, Кірибаті, Малайзію, Мексику, Маршаллові Острови, Нову Зеландію, Папуа-Нову Гвінею, Перу, Росію, Сінгапур, США, Таїланд, Тайвань, Філіппіни, Чилі та Японію. Основною метою створення АТЕС є забезпечення економічних, соціальних, політичних і правових умов для прискорення економічного розвитку цього регіону.

Пожвавлення інтеграційних процесів спостерігають і на Африканському континенті. Так, ще 1994 р. спільними зусиллями урядів 20 африканських країн було утворено КОМЕСА (Спільний ринок Східної та Південної Африки), до складу якого увійшли Ангола, Бурунді, Заїр, Замбія, Зімбабве, Кенія, Коморські Острови, Лесото, Маврикій, Мадагаскар, Малаві, Мозамбік, Намібія, Руанда, Свазиленд, Судан, Танзанія, Уганда, Еритрея та Ефіопія. Основною метою створення КОМЕСА було формування єдиного африканського товарного та валютного ринку шляхом повної лібералізації торгівлі й усунення тарифних обмежень.

Важливу роль у підвищенні значення африканських країн у сучасному світовому господарстві відіграє також ЮДЕАК (Митний і економічний союз Центральної Африки), який було утворено 1966 р. і до якого нині належать шість країн: Габон, Екваторіальна Гвінея, Камерун, Конго, Центрально-Африканська Республіка (ЦАР), Чад. Стратегічною метою створення та функціонування ЮДЕАК є формування спільного ринку для країн-учасниць та сприяння їхньому соціально-економічному розвитку. Із цією метою в межах ЮДЕАК впроваджено і діє єдина система зовнішніх тарифів, емітовано спільні платіжні засоби, ліквідовано митні бар'єри між країнами-учасницями, розроблено та імplementовано програми соціально-економічного розвитку африканських країн.

Провідними міжнародними організаціями в сучасному світовому господарстві є Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Міжнародний банк реконструкції та розвитку. Слід розглянути кожна з означених організацій більш докладно.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) – це міждержавна організація, яка була заснована 1944 р. і відтоді здійснює функції управління національними валютними ринками країн-учасниць, їхнього фінансування, консультування та контролю за ними. МВФ надає кредити шляхом продажу іноземної валюти (доларів США), а приймає платежі, навпаки, викупуючи національну валюту, що, зазвичай, сприяє послабленню позицій

національної валюти на світовому фінансовому ринку. Окрім того, державні структури країн, які звертаються за зовнішнім фінансуванням до МВФ, мають надавати міжнародним кредиторам статистичну інформацію про динаміку основних макроекономічних показників, рух платіжного балансу, обсяг офіційних запасів золота та валютних резервів, а також відомості щодо припливу іноземних інвестицій до країни.

Світовий банк – це міжнародна фінансово-кредитна організація, яка має на меті підвищення рівня добробуту та якості життя населення всіх країн світу. Тому, переважно, інвестиції Світового банку спрямовано на підтримання соціально незахищених верств населення, їхню професійну підготовку та підвищення кваліфікації. Окрім того, експерти Світового банку приділяють значну увагу проблемам захисту навколишнього середовища і, відтак, на постійній основі реалізують проекти з фінансування ресурсо- та енергоощадних виробництв у постсоціалістичних країнах, а також у країнах, що розвиваються.

Слід зазначити, що Світовий банк як неурядова організація складається із чотирьох окремих інституцій, провідною серед яких є **Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР)**. Основною функцією МБРР є залучення тимчасово вільних на світових фінансових ринках коштів і надання їх у формі кредитів урядам країн, які потребують зовнішнього фінансування. Разом із цим МБРР забезпечує так зване "стабілізаційне кредитування", метою якого є фінансування "пакетів реформ", спрямованих на структурну трансформацію національних економік. Також "стабілізаційне кредитування" передбачає широку приватизацію об'єктів державної й комунальної власності, скорочення видатків державного бюджету, девальвацію національної валюти, падіння реальних доходів населення, підвищення рівня економічної диференціації у країні.

У сучасному світі діють також регіональні фінансово-кредитні організації, найвпливовішими серед яких є Європейський інвестиційний банк і Європейський банк реконструкції та розвитку. **Європейський інвестиційний банк (ЄІБ)** було засновано 1958 р. і покликано сприяти зменшенню економічної, соціальної та інформаційної нерівності між європейськими країнами. Визначальною рисою ЄІБ є те, що банк надає довгострокові кредити на термін понад 20 років під мінімальну відсоткову ставку, яка коливається в межах від 1 до 3 %. Нині ЄІБ, здебільшого, інвестує у проекти, пов'язані з розвитком транспортної інфраструктури та/або екологічного підприємництва. Водночас **Європейський банк реконструкції**

та розвитку (ЄБРР) було засновано лише 1991 р. та спрямовано на підтримку економічних реформ у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи. Об'єктами фінансування ЄБРР, переважно, стають державні та комунальні підприємства, які функціонують у таких галузях національної економіки, як сільське господарство, телекомунікації, оборонний сектор, природоохоронні технології та ті, які перебувають на стадії приватизації.

Сучасний етап розвитку світового господарства має певні особливості. Насамперед, це групування країн за рівнем соціально-економічного розвитку і їхній розподіл на чотири групи: економічно розвинені країни, "нові індустріальні країни", постсоціалістичні країни, а також країни, що розвиваються.

Економічно розвинені країни світу – це країни, які за рівнем економічного, соціального та політичного розвитку лідирують у сучасному світовому господарстві. Ці країни належать або до групи країн "Великої сімки" (G7 – Велика Британія, Італія, Канада, Німеччина, США, Франція, Японія), або до групи країн "Великої двадцятки" (G20 – Австралія, Аргентина, Бразилія, Велика Британія, Індія, Індонезія, Італія, Канада, Китай, Мексика, Німеччина, Південна Корея, Південно-Африканська Республіка (ПАР), Росія, Саудівська Аравія, США, Туреччина, Франція, Японія та Європейський Союз).

"Нові індустріальні країни" – це країни, які з 80-х рр. ХХ ст. є світовими лідерами за показником експорту наукомісткої продукції, що забезпечило їм швидке економічне зростання та промислове піднесення в кінці ХХ ст. До групи "нових індустріальних країн", передусім, належать азійські країни, а саме Гонконг, Індонезія, Малайзія, Південна Корея, Сінгапур, Тайвань, Таїланд і Філіппіни.

Постсоціалістичні країни – це країни, які у 80 – 90-х рр. ХХ ст. почали трансформацію адміністративно-командної економіки та стали на шлях ринкових перетворень. Ця група країн є досить широкою й об'єднує 26 країн світу, зокрема Китай, В'єтнам, країни колишнього СРСР (Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію, Естонію, Казахстан, Киргизстан, Латвію, Литву, Молдову, Росію, Таджикистан, Узбекистан, Україну, Туркменістан), країни колишнього "соціалістичного табору" (Албанію, Болгарію, Кубу, Польщу, Румунію, Словаччину, Словенію, Угорщину, Чехію).

Країни, що розвиваються (або країни "третього світу") – це країни, які утворилися, унаслідок розпаду світової колоніальної системи, і нині

все ще суттєво відстають в економічному розвитку від інших країн світу. Слід указати на те, що ця група країн не є однорідною. У ній виділяють як країни зі швидко зростальним ринком (Індія, Пакистан), так і найменш розвинені країни світу (Бурунді, Еритрея, Ефіопія, Конго, Мадагаскар, Мозамбік, Нігер, Нова Гвінея, Сомалі, Того).

Слід зазначити, що така економічна, соціальна, політична та інформаційна нерівність між країнами загострює суперечності у світовому господарстві, оскільки виробництво та його розподіл є вкрай нерівномірним (табл. 10.1).

Таблиця 10.1

Класифікація країн світу в сучасному світовому господарстві

Групи країн	Кількість країн, які належать до групи	Кількість населення, млрд осіб	Питома вага валового внутрішнього продукту у світовому ВВП, %
Економічно розвинені країни	20	0,86	55,8
"Нові індустріальні країни"	7	0,50	5,4
Постсоціалістичні країни (з урахуванням Китаю)	29	2,50	20,1
Країни, що розвиваються	102	3,69	18,7
Країни зі швидко зростальним ринком (з урахуванням Індії)	2	1,35	2,0
Найменш розвинені країни світу	58	1,10	2,5

Ще однією особливістю сучасного етапу розвитку світового господарства є стрімке поширення процесів інтернаціоналізації та глобалізації.

Інтернаціоналізація – це процес, який передбачає укріплення господарських зв'язків між різними країнами у світовому економічному просторі.

Глобалізація – це процес універсалізації економічної, соціальної, політичної, правової, культурної та навіть духовної сфер життя всіх країн

світу. Отже, на відміну від інтернаціоналізації, глобалізація передбачає взаємний вплив країн одна на одну не лише в галузі економіки, але й в усіх інших сферах суспільного життя країни.

Процеси глобалізації беруть свій початок із другої половини 80-х рр. ХХ ст. Передумовами глобалізації є такі фактори:

1) інформаційно-технологічна революція, яка відбулася у 80-ті рр. ХХ ст., була пов'язана з поширенням комп'ютерних технологій і тим самим створила сприятливі умови для створення глобальних комунікаційних мереж;

2) "демографічний бум", який мав місце в кінці 60-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. і полягав у стрімкому зростанні кількості населення Землі, насамперед, у країнах, що розвиваються;

3) інтернаціоналізація фінансового капіталу та загострення конкуренції на світових товарних, валютних і фінансових ринках;

4) дефіцит природних ресурсів і, як результат, посилення технологічного навантаження на природу, що створило реальну загрозу глобальної техногенної катастрофи.

Процесу глобалізації притаманні певні риси. По-перше, наявна чітка залежність економічного розвитку кожної країни від впливу глобальних факторів і динаміки розвитку інших країн світу. Мова йде про те, що стрімке економічне зростання або, навпаки, тривала економічна депресія в одній країні світу можуть порушити хід світового розвитку та навіть призвести до глобальної економічної кризи. По-друге, в умовах поширення глобалізаційних та інтеграційних процесів у світі формується глобальна економічна система, яка поступово перетворює світову економіку на єдиний глобальний ринок товарів послуг, капіталу й робочої сили. Це, з одного боку, сприяє більш раціональному розподілу матеріальних, трудових, природних і фінансових ресурсів, але, з іншого боку, створює загрозу для економічної стабільності країн, які у світовій економіці є не виробниками готової продукції, а лише постачальниками ("донорами") виробничих ресурсів. По-третє, в умовах глобалізації створюються умови для "технологічного прориву" деяких країн світу, оскільки процес глобалізації передбачає ширший і простіший доступ усіх суб'єктів світового господарства до нових досягнень науково-технічного прогресу та їхнього швидкого впровадження у виробничий процес. По-четверте, в усьому світі визнають пріоритетними однакові людські цінності та громадянські

права, які передбачають права людини на життя, працю, відпочинок, право нації на самовизначення та ін.

Загалом глобалізація як суспільно-економічний процес має як позитивні, так і негативні наслідки, наведені в табл. 10.2.

Таблиця 10.2

Наслідки поширення глобалізаційних процесів

Позитивні наслідки	Негативні наслідки
<ol style="list-style-type: none">1. Доступ усіх суб'єктів світового господарства до виробничих ресурсів і наукових досягнень, створених в інших країнах світу.2. Вільний рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили у глобальному економічному просторі.3. Можливість отримання фінансової допомоги як від неурядових фінансово-кредитних організацій, так і від урядів провідних країн світу (країн "Великої сімки").4. Використання країнами, які перебувають на стадії системних перетворень, успішного закордонного досвіду ринкових трансформацій	<ol style="list-style-type: none">1. "Відмирання" галузей національної економіки, які є неконкурентоспроможними на світових товарних ринках.2. Поступове перетворення країн, що розвиваються, і деяких постсоціалістичних країн Східної Європи на "периферію" світового господарства.3. Загострення суперечностей між "центром" і "периферією" світового господарства.4. Гомогенізація світового господарства, тобто встановлення єдиних міжнародних стандартів та правил для всіх його учасників

10.2. Світогосподарські зв'язки та їхні форми

Взаємодія країн, регіонів, інтеграційних утворень на міжнародному рівні відбувається шляхом їхньої участі у світогосподарських процесах і міжнародних економічних відносинах (МЕВ).

Світогосподарські зв'язки – це система економічних зв'язків між суб'єктами МЕВ щодо купівлі-продажу товарів, послуг, капіталу та робочої сили на світовому ринку.

Є різні форми світогосподарських зв'язків, основними серед яких є такі:

- 1) міжнародна торгівля товарами та послугами;
- 2) міжнародний рух капіталу;

- 3) міжнародна міграція робочої сили;
- 4) міжнародне науково-технічне співробітництво;
- 5) міжнародні валютно-фінансові відносини.

Слід розглянути кожну з означених форм світогосподарських зв'язків більш докладно.

Історично першою формою світогосподарських зв'язків була **міжнародна торгівля** – система економічних зв'язків між різними країнами світу щодо купівлі-продажу товарів, послуг, капіталу та робочої сили на міжнародному рівні. Перші спроби пояснити сутність, роль і значення міжнародної торгівлі належать представникам пізнього меркантилізму (Т. Мену, А. Монкретьєну, А. Серра та ін.), які ще в середині XVII ст. указали на те, що кожна країна, яка бере участь у міжнародній торгівлі, має прагнути до досягнення активного торговельного балансу, тобто перевищення обсягу експорту продукції над його імпортом.

Інше ґрунтовне дослідження причин, напрямів і методів підвищення ефективності міжнародної торгівлі належить А. Сміту. У своїй фундаментальній роботі "Дослідження про природу та причини багатства народів", виданій 1776 р., Сміт обґрунтував теорію абсолютних переваг, сутність якої полягає в тому, що кожна країна у світовому господарстві має спеціалізуватися на експорті тих товарів, абсолютні витрати на виробництво яких у неї є найнижчими, і у формалізованому вигляді її може бути подано в такий спосіб:

$$\frac{ABLX}{ABLY} < \frac{BBLX}{BBLY}, \quad (10.1)$$

де ABLX – витрати праці, необхідні для виробництва одиниці товару X у країні А;

BBLX – витрати праці, необхідні для виробництва одиниці товару X у країні В;

ABLY – витрати праці, необхідні для виробництва одиниці товару Y у країні А;

BBLY – витрати праці, необхідні для виробництва одиниці товару Y у країні В.

Засновуючись на статистичних даних з економічної історії Англії й Португалії та провівши спеціальні математичні розрахунки (табл. 10.3),

Сміт довів, що Англія у XVIII ст. мала спеціалізуватися на експорті сукна, а Португалія – на експорті вина.

Таблиця 10.3

**Визначення абсолютних переваг у міжнародній торгівлі
(за теорією А. Сміта)**

Країни	Сукно		Вино	
	обсяг виробництва, м	витрати праці, осіб	обсяг виробництва, л	витрати праці, осіб
Англія	25	100	50	120
Португалія	25	90	50	80

Із табл. 10.3 видно, що, згідно з теорією абсолютних переваг, в Англії витрати праці на виробництво 25 м сукна становлять 100 осіб. Експортуючи до Португалії сукно, Англія буде купувати в неї 50 л вина, для виробництва якого їй було б потрібно залучити 120 працівників. На думку Сміта, для Англії є економічно вигідним експортувати сукно та водночас імпортувати вино, оскільки витрати праці на виробництво сукна в неї є меншими, ніж на виробництво вина (100 працівників < 120 працівників). Своєю чергою, Португалії для виробництва такого самого обсягу сукна та вина потрібно 90 і 80 працівників, відповідно. Тому, незважаючи на те що в Португалії абсолютні витрати на виробництво обох товарів є нижчими, ніж в Англії, у міжнародній торгівлі їй слід спеціалізуватися на виробництві вина, оскільки витрати праці на його виробництво є меншими, ніж на виробництво сукна (80 працівників < 90 працівників).

Іншої думки щодо причин і передумов участі країни в міжнародній торгівлі дотримувався Д. Рікардо, який у середині XIX ст. розробив теорію відносних (або порівняльних) переваг. Сутність цієї теорії полягала в тому, що країна має брати активну участь у міжнародній торгівлі навіть у разі, якщо абсолютні витрати на виробництво всіх товарів у неї є високими. За таких умов країна у світовому господарстві має спеціалізуватися на виробництві тих товарів, відносні витрати на виробництво яких є неї є нижчими, порівняно з витратами на інші

товари. Д. Рікардо пропонував розраховувати відносні витрати країни в такий спосіб:

$$ALLX = \frac{ABLX}{ABLY}, \quad (10.2)$$

де $ALLX$ – відносні витрати на виробництво товару X ;

$ABLX$ – витрати праці у країні на виробництво товару X ;

$ABLY$ – витрати праці у країні на виробництво альтернативного товару Y .

Практичне застосування теорії Д. Рікардо можна проілюструвати за допомогою таких розрахунків (табл. 10.4):

Таблиця 10.4

**Визначення порівняльних переваг у міжнародній торгівлі
(за теорією Д. Рікардо)**

Країни	Сукно	Вино
	витрати праці на виробництво од., днів	витрати праці на виробництво од., днів
Англія	2	3
Португалія	4	1

Із табл. 10.4 видно, що, згідно з теорією Рікардо, у Португалії витрати на виробництво одиниці сукна, порівняно з витратами праці на виробництво одиниці вина, дорівнюють $\frac{2}{1}$. Натомість в Англії відповідне

співвідношення витрат становить $\frac{4}{3}$, тому вона має порівняно менші

витрати на виробництво одиниці сукна, а відтак, має спеціалізуватися на експорті саме цього товару. З іншого боку, у Португалії витрати на виробництво одиниці вина дорівнюють $\frac{1}{2}$, а в Англії відповідні витрати

становлять $\frac{3}{4}$, тому, на думку Рікардо, на експорті вина має спеціалізуватися Португалія.

У першій третині XIX ст. в економічній науці виникла ще одна теорія міжнародної торгівлі – теорія факторів виробництва, авторами якої були Е. Гекшер і Б. Олін. Ці вчені виявили, що основою міжнародної торгівлі є забезпеченість країни основними факторами виробництва – працею та капіталом. Так, якщо економіка країни є капіталонасиченою, то у світовому господарстві їй слід спеціалізуватися на виробництві капіталомісткої продукції, а якщо економіка країни є працenasиченою, то в такому разі їй слід спеціалізуватися на виробництві трудомісткої продукції.

У середині 50-х рр. XX ст. В. Леонтьєв піддав сумніву теорію факторів виробництва, звернувши увагу на те, що торговельна політика США не відповідає основним положенням, виявленим Е. Гекшером і Б. Оліном. Зокрема, Леонтьєв виявив, що незважаючи на те, що капітал у США був надлишковим фактором виробництва, а праця була наявна в обмеженій кількості, США спеціалізувалися на експорті трудомісткої продукції та імпорті капіталомісткої продукції. Наукові результати, здобуті В. Леонтьєвим, в економічній науці дістали назву "парадоксу Леонтьєва".

На початку 90-х рр. XX ст. М. Портер запропонував теорію конкурентних переваг, засновану на тезі про те, що у світовому господарстві діють не країни, а галузі та підприємства, тому економічний успіх кожної країни залежить від правильного вибору конкурентної стратегії фірми та транснаціональними корпораціями. На думку Портера, факторами, які впливають на конкурентні переваги країни, є такі: забезпеченість країни основними факторами виробництва (працею, землею, капіталом, підприємницькими здібностями населення, наукою, інформацією та екологією), відповідність вибраних стратегій фірм і галузей міжнародним вимогам та стандартам, обсяг внутрішнього попиту на продукцію основних "гравців" ринку, рівень конкуренції на національному товарному ринку.

Стан зовнішньої торгівлі країни значною мірою визначено типом торговельної політики. Відомі два основні типи торговельної політики: протекціонізм і фритредерство.

Протекціонізм – це тип економічної політики держави, який полягає в захисті національних товаровиробників від зовнішньої конкуренції. Головними інструментами реалізації політики протекціонізму в зовнішній торгівлі є встановлення ввізного мита на товари, які імпортують із-за кордону, упровадження спеціальних квот (обмежень) на імпорт або експорт певних товарів, ліцензування зовнішньоторговельних операцій. У сучасних умовах найбільш поширеною причиною впровадження політики протекціо-

нізму є встановлення іноземними конкурентами "демпінгових" цін на внутрішніх товарних ринках інших країн світу.

Цікаво знати

Яскравим прикладом використання в зовнішній торгівлі "демпінгових" інструментів є економічна політика сучасного Китаю. У відповідь США, захищаючи національних товаровиробників від китайської інтервенції, увели мита в розмірі 25 % на імпорт із Китаю сталі, алюмінію, пральних машин, сонячних панелей, комп'ютерної техніки та навіть автомобілів

Натомість **фритредерство** – це тип економічної політики держави, який полягає в лібералізації зовнішньої торгівлі та невтручанні держави в зовнішньоекономічні зв'язки суб'єктів господарювання. Переважно, у результаті реалізації політики фритредерства скасовують усі тарифні й нетарифні обмеження в зовнішній торгівлі, що приводить до іноземної інтервенції та зміни структури товарообігу в бік збільшення питомої ваги імпорту товарів і послуг. У сучасних умовах політику фритредерства реалізують шляхом приєднання національної економічної системи країни до Світової організації торгівлі (СОТ) та/або її вступу до зон вільної торгівлі (ЄС, НАФТА, МЕРКОСУР або ін.). За даними СОТ, станом на 30.06.2018 р. кількість укладених угод про вільну торгівлю у світі становила 287. Для порівняння: 1998 р. кількість укладених угод про вільну торгівлю становила лише 68.

Іншою формою світогосподарських зв'язків є міжнародний рух капіталу, тобто рух міжнародних інвестицій у грошовій або товарній формі між країнами (табл. 10.5), який має на меті отримання прибутку у вигляді відсотка або дивіденду.

Таблиця 10.5

Види міжнародних інвестицій у сучасному світовому господарстві

Критерії	Види інвестицій	Основна характеристика
1	2	3
Джерело формування	Державні	Грошові кошти, які виділяються (або залучаються) державою, із метою отримання прибутку за кордоном або надання фінансової допомоги іншим країнам світу

1	2	3
	Приватні	Грошові кошти, які виділяються фізичними або юридичними особами (підприємствами, недержавними установами, транснаціональними корпораціями), із метою отримання прибутку за кордоном
Термін дії	Короткострокові	Фінансові кошти, які фізичні та юридичні особи вкладають за кордоном на термін від 1 до 3 років
	Середньострокові	Фінансові кошти, які фізичні та юридичні особи вкладають за кордоном на термін від 3 до 10 років
	Довгострокові	Фінансові кошти, які фізичні та юридичні особи вкладають за кордоном на термін понад 10 років
Характер використання	Прямі	Фінансові кошти, які фізичні та юридичні особи вкладають в основні фонди закордонних компаній
	Портфельні	Фінансові кошти, які фізичні та юридичні особи вкладають у цінні папери закордонних компаній

На сучасному етапі розвитку світового господарства особливої актуальності набуває рух позичкового капіталу у формі портфельних інвестицій. Це пов'язано з тим, що, здебільшого, національні економіки розвинених країн світу є капіталонасиченими, тому вони стають "кредитними донорами" для країн, що розвиваються, та переважної більшості постсоціалістичних країн Східної Європи. Основними експортерами ("донорами") позичкового капіталу в сучасному світовому господарстві є Німеччина, Китай, Японія, США та Нідерланди, які у сукупності забезпечують 50 % руху міжнародних портфельних інвестицій.

Ще однією важливою формою світогосподарських зв'язків у сучасному світі є міжнародна міграція робочої сили. Ця тенденція поступово стає панівною на глобальному ринку найманої праці. Є багато причин для поширення цих процесів.

По-перше, економічні причини, які виявляють у диспропорціях в оплаті найманої праці в різних країнах світу.

Цікаво знати

Статистика середньомісячної заробітної плати в 10 "найбагатших" країнах світу є такою: 2017 р. середньомісячна заробітна плата у Швейцарії дорівнювала 3 855 дол. США, у Норвегії – 3 781 дол. США, у Люксембурзі – 3 565 дол. США, у Швеції – 3 352 дол. США, у Кувейті – 3 211 дол. США, у США – 3 120 дол. США, в Ісландії – 3 020 дол. США, у Німеччині – 2 958 дол. США, у Фінляндії – 2 923 дол. США, у Нідерландах – 2 879 дол. США. Водночас у той самий період середньомісячна заробітна плата в 10 "найбідніших" країнах світу (Зімбабве, Малаві, Конго, Східному Тиморі, Гамбії, Соломонових Островах, Афганістані, Бутані, Мадагаскарі, Уганді) коливалася в межах від 21 до 42 дол. США. Зрозуміло, що такі диспропорції в оплаті праці примушують працівників із країн, що розвиваються, шукати нову, більш оплачувану роботу в економічно розвинених країнах світу

По-друге, соціальні причини, які полягають у тому, що економічно розвинені країни світу забезпечують для своїх громадян більш високі стандарти життя, що стимулює постійне збільшення міграційних потоків до цих країн. По-третє, політичні причини, які виявляють у тому, що політичні системи переважної більшості країн, що розвиваються, є або нестійкими демократіями, або тоталітарними системами, де неповною мірою гарантовано основні громадянські права (права людини на життя, свободу слова, віросповідання та ін.). Окрім того, у багатьох країнах світу (Афганістані, Ємені, Лівії, Сирії, Пакистані, Сомалі, Судані) постійно відбуваються воєнні конфлікти, які спричиняють людські жертви, тому бажання людей убезпечити себе та своїх близьких позитивно впливає на відплив освічених і кваліфікованих кадрів із цих країн.

Цікаво знати

Відомо, що за темпами приросту кількості трудових мігрантів у сучасному світі лідирують США. Основними експортерами робочої сили до цієї країни є країни Латинської Америки (Мексика, Аргентина, Венесуела, Болівія, Колумбія), Індія, країни Східної Європи (Польща, Росія, Україна), а також країни Північної Африки (Алжир, Марокко, Саудівська Аравія). Так, за даними Міжнародної організації праці (МОП), яка є основною інституцією, що відстежує та аналізує процеси міграції робочої сили на міжнародному рівні, 2017 р. у США загальна кількість "заробітчан" становила 258 млн осіб

Загалом процеси міжнародної міграції робочої сили мають як позитивні, так і негативні наслідки (табл. 10.6).

Наслідки міжнародного руху робочої сили у глобальному економічному просторі

Наслідки	Країни-експортери робочої сили	Країни-імпортери робочої сили
Позитивні наслідки	<ol style="list-style-type: none"> 1. Зниження рівня фактичного безробіття. 2. Приплив іноземної валюти, що збільшує її пропозицію на внутрішньому валютному ринку і тим самим позитивно впливає на валютний курс національної валюти 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Можливість для іноземних працедавців економії як на оплаті праці трудових мігрантів, так і на забезпеченні їх "повним соціальним пакетом". 2. Заповнення вакансій працівників із низькою кваліфікацією або навіть повною відсутністю кваліфікації, які є непривабливими для своїх громадян
Негативні наслідки	<ol style="list-style-type: none"> 1. Загроза нестачі кваліфікованих кадрів на внутрішньому ринку праці, яка може фактично "паралізувати" роботу економічної інфраструктури країни. 2. Зниження мотивації населення до здобуття високого освітньо-кваліфікаційного рівня та його підвищення. 3. Поява цілих поколінь дітей "заробітчан", які мають дуже низький рівень мотивації до трудової діяльності на національному ринку праці, оскільки вони отримують регулярні грошові перекази із-за кордону в іноземній валюті від родичів з інших країн 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Загострення конкуренції на внутрішньому (національному) ринку праці та можливе підвищення рівня фактичного безробіття серед своїх громадян. 2. Загроза появи міжособистісних конфліктів на етнічній та/або релігійній підставі. 3. Загроза здійснення терористичних актів мігрантами, оскільки під виглядом трудових мігрантів до країни можуть потрапляти ісламські фундаменталісти

Міжнародне науково-технічне співробітництво є ще однією формою світогосподарських зв'язків, яка дозволяє суттєво підвищити ефективність національних інноваційних систем шляхом полегшення їхнього доступу до закордонних об'єктів інтелектуальної власності (патентів, ліцензій, ноу-хау). Світовими лідерами в патентуванні науково-технічних винаходів продовжують залишатися США, Німеччина, Франція та Японія. Водночас поступово розширюють свою патентну діяльність і "нові індустріальні

країни", зокрема 2017 р. у Південній Кореї було зареєстровано понад 4 000 "патентних родин", що більше, ніж у Німеччині та Франції.

Розвиток різних форм світогосподарських зв'язків і міжнародних економічних відносин є основою функціонування світової валютно-фінансової системи.

Світова валютно-фінансова система – це сукупність економічних методів, засобів та інструментів, за допомогою яких регулюють світовий валютний ринок і здійснюють міжнародні розрахунки між суб'єктами світового ринку. У процесі своєї еволюції та розвитку світова валютна система пройшла чотири етапи.

Перший етап становлення світової валютної системи охоплює період із XVI ст. до першої половини 40-х рр. XX ст., його було пов'язано з наявністю двох грошових систем: біметалізму (грошової системи, у якій функцію загального еквівалента (грошей) у світовій економіці виконували два метали – золото та срібло) та монометалізму (грошової системи, у якій функцію загального еквівалента (грошей) у світовій економіці виконував лише один метал – золото). Відомі три типи монометалізму (або форми золотого стандарту): золотомонетний, золотозлитковий і золотодевізний стандарти.

Золотомонетний стандарт був документально оформлений на Паризькій валютній конференції 1867 р. і діяв до початку Першої світової війни (1914 р.). Основою золотомонетного стандарту було чітке визначення співвідношення між кожною національною грошовою одиницею та відповідним вмістом золота. Окрім того, на Паризькій валютній конференції було вперше запропоновано режим вільно змінних валютних курсів, сутність якого полягала в тому, що якщо курс національної валюти будь-якої країни світу виявлявся нижчим за рівень "золотого паритету", то країна була зобов'язана здійснювати зовнішні розрахунки не в іноземній валюті, а у формі продажу золотих монет.

Золотозлитковий стандарт був неофіційно впроваджений на початку Першої світової війни (1914 р.) і діяв до 1922 р. На відміну від золотомонетного стандарту, в умовах золотозлиткового стандарту грошовий обіг як на національному, так і на міжнародному рівнях забезпечувався не за допомогою золотих монет, а шляхом обміну банкнот (банкнотських білетів) на золоті злитки чітко визначеного вмісту. Наприклад, золотий злиток вагою 12,5 кг відповідав 1 700 англійським фунтам стерлінгів та 215 тисячам французьких франків. І хоча в цей період золото

ще продовжувало виконувати функцію світових грошей, на практиці золотозлитковий стандарт став першим кроком до впровадження неконвертованості паперових грошей і поступової відмови від золотого стандарту.

Другий етап становлення світової валютної системи був характерний для світових валютно-фінансових відносин у період із 1922 до 1944 рр. і збігся з пануванням золотодевізного стандарту. Документально цей стандарт було оформлено й закріплено на Генуезькій валютній конференції, яка відбулася 1922 р. Відмінною особливістю золотодевізного стандарту було те, що, згідно з основними положеннями Генуезької валютної конференції, золото втратило функцію світових грошей і його почали використовувати лише для часткового забезпечення обміну товарами, послугами, капіталом і робочою силою між країнами. Базовою категорією золотодевізного стандарту були так звані "девізи" – іноземні валюти, а саме американський долар та англійський фунт стерлінгів, які визначали як основні платіжні засоби під час здійснення міжнародних розрахунків.

Третій етап становлення світової валютної системи охоплює період із 1944 до 1971 рр. і його появу було обумовлено необхідністю у виході зі світової валютної кризи 1929 – 1936 рр., яка розгорнулася, унаслідок Великої економічної депресії у США, та фактично "паралізувала" кредитні відносини між Європою та Північною Америкою. Важливу роль у процесі виходу із цієї складної економічної ситуації відіграло проведення Бреттон-Вудської валютної конференції 1944 р. Основним результатом проведення цієї конференції стала заява її учасників про те, що разом із золотом функцію світових грошей закріплено за двома валютами – доларом США та англійським фунтом стерлінгів. Причому під час визначення курсу всіх інших валют світу саме долар США почали прирівнювати до золота, а значення британського фунта стерлінгів у світовій економіці суттєво послабилося.

Однак Бреттон-Вудська валютна система виявилася нестійкою й на тлі розгортання сировинно-енергетичної кризи 1973 – 1974 рр., пришвидшення циклічних та інфляційних процесів у світовій економіці та фактичної зміни економічного лідера на міжнародній арені її було замінено Вашингтонською угодою, яку 1971 р. було укладено між 10 країнами-членами МВФ. Основою Вашингтонської угоди було положення про те, що функцію світових грошей могли виконувати як долари США, так і СПЗ ("спеціальні права запозичення") – штучні грошові одиниці, призначені для здійснення міжнародних розрахунків.

Згодом, 1976 р., було проведено Ямайську валютну конференцію, на якій було чітко визначено принципи функціонування міжнародних валютно-фінансових відносин в останній третині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Це ознаменувало перехід до *четвертого етапу* розвитку світової валютної системи, на якому було скасовано основні правила встановлення "золотого паритету" і в такий спосіб золото втратило свою функцію міри вартості та основи міжнародних розрахунків. Разом із тим було дозволено встановлювати валютний паритет для будь-якої валюти світу, окрім золота.

Слід зазначити, що незважаючи на те, що золотий стандарт було скасовано 42 роки тому, золото й нині продовжує відігравати досить важливу роль у підтриманні стабільності світової валютно-фінансової системи. Насамперед, це обумовлено тим, що під час економічних криз і біржових крахів саме золото виконує функцію "камери схову грошей", тому інвестори з усього світу активно купують золоті злитки та золоті інвестиційні монети на міжнародному ринку. У результаті динаміка вартості однієї унції золота коливається в межах від 1 200 до 1 300 дол. США (або від 34 до 44 дол. США за 1 г золота), а у травні 2018 року досягла свого максимуму – 1 320 дол. США за одну унцію золота (або 42,28 дол. США за 1 г золота).

Окрім того, у сучасних умовах усе більшого поширення набуває так зване "криптозолото" – біткойни. **Біткойн** – це вид цифрових грошей, який з'явився 2009 р. і в основі якого лежить шифрування даних. Відмінними рисами біткойнів є відсутність матеріально-речової форми й наявність лише в електронному вигляді, відсутність прямого зв'язку між економічним розвитком жодної країни світу та курсом біткойну, формування курсу біткойну виключно ринковим шляхом. Станом на 30.06.2018 р. 1 біткойн дорівнював 3 860 дол. США.

У сучасному світовому господарстві є також регіональні валютні системи. Однією з найбільш поширених та ефективних є Європейська валютна система, яка була сформована 1978 р. Основною метою створення Європейської валютної системи було забезпечення фінансової стабільності у країнах Європейського Союзу й обмеження Спільного ринку від експансії інших валют світу, насамперед, американського долара. Для досягнення цієї мети Європейська рада ініціювала введення регіональних європейських валют: екю (1979 р.) та євро (1999 р.). Нині Європейська валютна система об'єднує національні валютні системи

27 європейських країн, які водночас є членами ЄС і відповідають таким критеріям: стабільність цін, стабільність національних валют та єдиної регіональної валюти ЄС (євро), дефіцит державного бюджету на рівні не більшому за 3 % ВВП, рівень номінальної відсоткової ставки на рівні не вищому 8 %.

Спроби формування єдиної регіональної валютно-фінансової системи є й у східних країн. Так, ще в середині 70-х рр. ХХ ст. політичними лідерами ісламських держав було висунуто ідею створення єдиної регіональної валюти як альтернативи американському долару в розрахунках між цими країнами. Однак через наявність суперечності між ісламськими країнами єдину валюту в цьому регіоні у той час так і не було введено. Однак у 90-ті рр. ХХ ст. політичні лідери східноазійських країн знову повернулися до ідеї створення єдиної регіональної валюти – золотого динара, що мало на меті не заміну національних валют східних країн, а лише його використання як платіжного засобу під час здійснення зовнішньоторговельних операцій між країнами "Великої ісламської вісімки" (Туреччиною, Бангладешем, Єгиптом, Індонезією, Іраном, Малайзією, Нігерією та Пакистаном). 2000 р. розпочала свою роботу електронна платіжна система E-Dinar, яка дозволила здійснювати комерційні платежі через інтернет і до якої нині належать Малайзія, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), Кувейт, Катар, Бахрейн та Оман. Окрім того, Малайзія використовує золотий динар для забезпечення зовнішньоторговельних розрахунків із Брунеєм, Іраном, Бангладешем, Єменом, Мальдівами та деякими іншими ісламськими країнами.

Важливу роль у забезпеченні стабільного розвитку світової валютної системи відіграють національні валютні системи.

Національна валютна система – це певна форма організації валютно-фінансових відносин у країні, яка діє на основі паритету національної валюти, що регулюють органи державної влади. Основою функціонування будь-якої національної валютної системи є валюта.

Валюта – це грошова одиниця країни. Будь-яка країна світу свою валюту, наприклад, валютою Великої Британії є фунт стерлінгів, Китаю – юань, Мексики – песо, США – долар, Туреччини – ліра, України – гривня, Японії – єна. У сучасній світовій економіці наявні різні види валют:

1) *залежно від емітента валюти:*

а) національні, тобто грошові одиниці (грошові знаки) певної країни;

б) іноземні валюти, тобто грошові одиниці (грошові знаки) інших країн світу, які можна вільно обмінювати на національну валюту;

в) міжнародні валюти, тобто грошові одиниці (грошові знаки) певних країн світу, які використовують у міжнародних розрахунках (наприклад, долар США);

г) регіональні валюти, тобто грошові одиниці (грошові знаки), які використовують у торговельних розрахунках у межах географічного ареалу певного інтеграційного об'єднання (наприклад, євро в межах Європейського Союзу);

2) за ступенем конвертованості:

а) вільно конвертовані валюти, тобто грошові одиниці (грошові знаки) певних країн світу, купівля та/або продаж яких відбувається без обмежень на світових валютних ринках;

б) частково конвертовані валюти, тобто грошові одиниці (грошові знаки) певних країн світу, обмін яких можливий лише на певні валюти світу і в обмеженій кількості;

в) неконвертовані валюти, тобто грошові одиниці (грошові знаки) деяких країн світу, де заборонено обмін національної валюти на інші валюти світу;

3) залежно від матеріально-речової форми:

а) готівкові валюти, тобто грошові одиниці (грошові знаки) певної країни, наявні у формі паперових грошей (банкнот);

б) безготівкові валюти, тобто грошові одиниці (грошові знаки) певної країни світу, наявні у формі дебетових та кредитних карток;

4) щодо інших валют світу:

а) "тверді" валюти, тобто грошові одиниці (грошові знаки) певних країн світу, де валютний курс жорстко регулює держава й тому він залишається стабільним у будь-яких економічних умовах;

б) "м'які" валюти, тобто грошові одиниці (грошові знаки) певних країн світу, де валютний курс практично не регулює держава й тому досить часто відбуваються його суттєві коливання.

Валютний курс – це ціна національної валюти країни, обчислена у грошових одиницях іншої країни світу. На динаміку валютного курсу країни в сучасному економічному світі впливають різні фактори, зокрема:

1) стан платіжного балансу країни, який визначають через співвідношення між платежами країни за кордон і надходженнями до країни із-за кордону за певний період;

2) ступінь довіри до національної валюти країни на глобальному валютному ринку;

3) ступінь використання національної валюти на міжнародному та регіональному валютних ринках;

4) місце національної економіки у світовому господарстві, яке визначають за питомою вагою валового внутрішнього продукту (ВВП) країни у світовому валовому виробництві.

У світовій економіці використовують такі види валютних курсів:

1) фіксований, який передбачає, що вартість грошових одиниць (грошових знаків) країни встановлено з урахуванням умісту золота;

2) змінний, який передбачає, що вартість грошових одиниць (грошових знаків) країни встановлено шляхом зіставлення паритету їхньої купівельної спроможності до інших валют світу;

3) номінальний, який передбачає визначення ціни національної валюти під час обміну на інші валюти світу;

4) реальний, який передбачає визначення ціни національної валюти під час обміну на інші валюти світу шляхом множення індексів цін у двох країнах, які є головними економічними партнерами країни;

5) спот-курс, який передбачає визначення ціни національної валюти на термін 1 – 2 робочі дні;

6) форвардний курс, який передбачає визначення ціни національної валюти на термін, що перевищує 3 робочі дні.

Важливу роль у регулюванні валютного курсу має відігравати держава. Для цього вона може використовувати певні інструменти. Одним із таких інструментів є управління офіційними золотовалютними запасами країни. Наприклад, у разі, якщо є загроза стабільності валютного курсу, держава може розпочати "валютну інтервенцію", продаючи на внутрішньому фінансовому ринку іноземну валюту й тим самим збільшуючи її обсяг у національній економіці. І навпаки, у разі досягнення активного сальдо платіжного балансу попит на іноземну валюту може виявитися нижчим за її пропозицію, тому держава може купувати іноземну валюту, зменшуючи її пропозицію та збільшуючи офіційні золотовалютні резерви країни. Іншим досить ефективним інструментом регулювання валютного курсу є метод раціонування використання національної валюти. Цей метод полягає в тому, що суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності зобов'язані продавати державі виторг, отриманий в іноземній валюті від нерезидентів країни. І в подальшому держава визначає напрями найбільш раціонального використання іноземної валюти. Слід зазначити, що такий метод є досить дієвим, але в певних випадках він може спричинити "валютну

дискримінацію" та формування "тіньового" валютного ринку, оскільки деякі суб'єкти господарювання будуть згодні купувати іноземну валюту за ціною, яка значно перевищує її фіксований курс.

10.3. Основні глобальні проблеми сучасності

У процесі функціонування та розвитку світового господарства виникли й постійно загострюються глобальні проблеми. Ці проблеми **глобальними** називають тому, що вони є актуальними не для однієї країни (або групи країн), а для всіх країн світу. Нині загострюються такі глобальні проблеми:

- 1) глобальної бідності;
- 2) загострення суперечності між Глобальним Півднем і Глобальною Північчю;
- 3) демографічна;
- 4) продовольча;
- 5) екологічна;
- 6) міжнародного тероризму.

Однією з найбільш гострих глобальних проблем сучасності є **проблема глобальної бідності** (або проблема подолання економічної відсталості країн, що розвиваються). Мова йде про те, що якісні зміни в технологічному способі виробництва, радикальні інноваційні зрушення в суспільному виробництві, зміна типів і форм економічної власності прискорення процесів накопичення фінансового капіталу, поява нових форм зайнятості сприяють подальшій маргіналізації світу. У результаті, за даними Світового банку, 2018 р. майже 1 млрд осіб (або 13 % населення Землі) мали доходи менші ніж 2 дол. США на день, а відтак, проживали за межею бідності. Насамперед, це громадяни африканських країн (Нігерії, Ліберії, Конго, Малаві, Еритреї, Ефіопії та ін.), південноазійських країн (Бангладешу, М'янми, Індії), а також деяких північноамериканських країн (Перу та Нікараґуа). Оскільки проблема глобальної бідності географічно більшою мірою охоплює Південну півкулю Землі, то це дало змогу науковцям виділити ще одну глобальну проблему сучасності – суперечність між Глобальним Півднем (найбагатшими країнами світу, де проживає 1,51 млрд осіб, або 20 % населення Землі, із яких 100 найбагатших людей світу володіють 50 % світового багатства) і Глобальною Північчю (бідними країнами світу, де проживає майже 6,04 млрд осіб,

або 80 % населення Землі, із яких 1 млрд осіб споживає лише 1 % світового ВВП).

Важливу роль у загостренні вказаних раніше проблем відіграє й інша глобальна проблема сучасності – *демографічна* (або *проблема зростання народонаселення Землі*), спричинена "демографічним бумом", що відбувся в 60 – 80-ті рр. ХХ ст. у країнах Південної Азії, Африки та Латинської Америки та призвів до майже подвоєння населення Землі (із 3 млрд осіб 1959 р. до 5 млрд осіб 1989 р.). Нині кількість населення Землі також зростає дуже швидкими темпами й, за прогнозами ООН, 2030 р. вона буде становити 8,3 млрд осіб, 2050 р. – 10,67 млрд осіб, а 2100 р. досягне 13,17 млрд осіб. Таке стрімке зростання населення Землі потребує прискорення розвитку продуктивних сил і збільшення виробництва світового ВВП. Однак це є характерним лише для економічно розвинених країн світу, а країни, що розвиваються, кількість яких, до речі, переважає у глобальному економічному просторі, неспроможні забезпечити необхідний приріст промислової та сільськогосподарської продукції, що в результаті загрожує появою світової продовольчої кризи.

Глобальна *продовольча проблема* (або *проблема забезпечення населення Землі продовольством*) виникла у світі ще у 80-ті рр. ХХ ст., її було обумовлено як світовим "демографічним бумом", так і низькою продуктивністю основних факторів виробництва у країнах, що розвиваються. У результаті 2018 р. у світі від недоїдання страждали понад 530 млн осіб (тобто кожний чотирнадцятий житель Землі). Згідно з даними ООН, до країн, де є проблеми з постачання продовольством, належать ті, у яких ведуть бойові або воєнні дії, а саме Афганістан, Ємен, Лівія, Південний Судан, Сирія, Сомалі, Україна, Центрально-Африканська Республіка.

Проблема забезпечення населення Землі продовольством актуалізує перед сучасним глобальним світом іще одну вкрай важливу проблему – *екологічну* (або *проблему захисту навколишнього середовища*). Справа полягає в тому, що разом із прискореною урбанізацією міст, появою великих мегаполісів, скороченням сільськогосподарських угідь, знищення лісів і природних водойм відбулося значне забруднення навколишнього середовища. Як наслідок відбуваються процеси глобального потепління, виникла реальна загроза глобальної екологічної катастрофи, запобігання якої потребує переходу національних економік на модель сталого розвитку (погодження економічної, соціальної та екологічної складових

частин), упровадження низьковуглецевих, ресурсо- та енергоощадних виробництв і більш раціонального ставлення людей до природи.

У сучасних умовах набуває все більшої актуальності також *проблема міжнародного тероризму*. Міжнародний тероризм як глобальне явище має багато причин, а саме:

1) економічних, які полягають у постійному загостренні суперечностей між Глобальним Півднем і Глобальною Північчю;

2) політичних, які полягають у несприйнятті східними країнами процесів демократизації суспільства, оскільки їхні політичні системи завжди тяжіли до моноцентризму;

3) культурних, які полягають у несприйнятті Східним світом західних цінностей – гендерної рівності, свободи слова, вільного вибору релігії, рівності всіх громадян перед законом та ін.;

4) релігійних, які полягають у бажанні східних фундаменталістів поширити іслам на християнські держави.

Цікаво знати

Нині найвідомішими терористичними угрупованнями світу є "Ісламська держава Іраку та Леванту" (ІДІЛ), "Аль-Каїда", "Боко Харам", "Талібська організація", "Джабхат ан-Нусра", а також "Хамас". Лише впродовж 2015 – 2018 рр. членами цих угруповань було здійснено 1 297 терористичних актів, найкривавіші серед яких зафіксовано у країнах Азії та країнах Близького Сходу, зокрема Іраку, Лівії, Сирії та Афганістані (табл. 10.7)

Таблиця 10.7

**Статистика найкривавіших терористичних актів у світі
(2015 – 2018 рр.)**

Регіони	Кількість терактів	Кількість жертв
Європа	15	358
Азія	79	3 194
Північна Америка	7	185
Африка	21	1 288

Наявність та загострення глобальних проблем на сучасному етапі розвитку світової цивілізації потребує пошуку шляхів їхнього вирішення. *По-перше*, необхідним є підвищення ефективності діяльності міжнародних

організацій, насамперед Організації Об'єднаних Націй (ООН), покликаної прискорити процес вирівнювання глобального економічного розвитку й подолання соціальних асиметрій на національному та субрегіональному рівнях. *По-друге*, необхідною є більш тісна співпраця економічно розвинених країн світу у вирішенні глобальних проблем сучасності. Так, щороку в Давосі відбуваються світові економічні форуми, на яких оприлюднюють аналіз динаміки людського розвитку в різних країнах світу, надають деякі рекомендації щодо вирішення виявлених проблем і навіть виділяють певні фінансові кошти для підвищення рівня та якості життя в найменш розвинених країнах світу. Так, на XXIV сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка проходила в Женеві (Швейцарія) 2015 р., країнами-учасницями було поставлено завдання зниження рівня глобальної бідності на 50 % до 2025 р. і виділення із цією метою провідними країнами світу по 2,5 млрд дол. США на рік, а з 2026 р. – по 4,5 млрд дол. США на рік. Однак навіть такий обсяг фінансової допомоги провідних країн світу країнам, що розвиваються, є недостатнім для подолання соціальної поляризації світу й тому має бути суттєво збільшеним, насамперед, із боку колишніх імперій (Великої Британії, Німеччини та Франції). *По-третє*, необхідно сприяти підвищенню освітньо-кваліфікаційного рівня населення Глобального Півдня як на національному, так і на міжнародному рівнях. Це допоможе як вирішити глобальну демографічну кризу, так і запобігти появі глобальної екологічної катастрофи, оскільки освіченим націям, переважно, притаманні інший тип суспільного мислення та світогляду на гострі проблеми та явища. *По-четверте*, необхідно посилити міжнародний контроль, зокрема й в інтернет-просторі, за формуванням та функціонуванням терористичних угруповань. Це не лише зменшить ризик здійснення терористичних актів, але й буде сприяти загальному "роззброєнню" світу.

Україна також бере участь у вирішенні глобальних проблем сучасності. Так, 2015 р. країна ухвалила Стратегію сталого розвитку "Україна – 2020", у якій чітко визначено мету, завдання та пріоритети розвитку українського суспільства за чотирма векторами (складовими частинами): вектори розвитку, безпеки, відповідальності, гідності.

Вектор розвитку передбачає виконання таких завдань: здійснення структурно-інноваційних перетворень, забезпечення макроекономічної стабільності, створення сприятливих умов для збільшення внутрішніх і зовнішніх інвестицій, вступу України до ЄС.

Вектор безпеки передбачає виконання таких завдань: повернення територіальної цілісності країни, захисту її кордонів, досягнення енергетичної незалежності української економіки, інтеграції енергетичної системи країни до загальноєвропейської системи ENTSO-E, формування прозорої та ефективної судової системи, протидії корупції.

Вектор відповідальності передбачає виконання таких завдань: електронного врядування, забезпечення гендерної, етнічної та релігійної рівності, доступу всіх громадян країни до високоякісної освіти та медицини.

Вектор гідності передбачає виконання таких завдань: забезпечення взаємної поваги й толерантності людей один до одного, виховання дітей і молоді в пошані до української історії та культури, підтримання талановитої молоді, формування і просування позитивних бренд-месенджерів про Україну.

Україна є й активним учасником світових торговельно-економічних процесів. Так, нині вона є членом Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, яка була підписана 2014 р., але почала діяти для країн ЄС із 2016 р., а для України – із 2017 р. За період 2016 – 2017 рр. зовнішньоторговельні операції між Україною та ЄС значно позвжалися (експорт збільшився на 7,6 %, а імпорт – на 8,5 %), і 2018 р. країни ЄС стали головним торговельним партнером України (питома вага експорту до країн ЄС становить 35,8 %, питома вага імпорту із країн ЄС – 43,4 %). Разом із тим Україна є активним учасником інших угод про зону вільної торгівлі, зокрема із країнами Співдружності Незалежних Держав (СНД), Грузією, Македонією, Чорногорією. Нещодавно почала діяти угода про зону вільної торгівлі України з Канадою, а укладання угоди про зону вільної торгівлі з Ізраїлем поки перебуває на етапі двосторонніх переговорів.

Висновки до теми 10

Світове господарство – це сукупність національних економік, пов'язаних між собою, що взаємодіють на основі міжнародного розподілу праці, а також економічних, фінансових, виробничих і науково-технічних зв'язків. Процес становлення та розвитку світового господарства пройшов чотири етапи: період із XV до XVIII ст., у який відбулося формування світового ринку та виокремлення профілю спеціалізації окремих країн і регіонів; період із кінця XVIII ст. до 70-х рр. XIX ст., у який на світовому ринку виокремилися чотири економічні лідери (США, Німеччина, Велика Британія

та Франція); період із 70-х рр. XIX ст. до 60-х рр. XX ст., у який світове господарство було розподілено на дві протилежні системи (капіталістичну й соціалістичну), почалося їхнє політичне, економічне та соціальне протистояння; період із 60-х рр. XX ст. до сьогодні, у який з'явилися такі нові форми зовнішньоекономічних зв'язків, як міжнародна міграція робочої сили та науково-технічне співробітництво, а також посилюються світові інтеграційні процеси.

Основними суб'єктами сучасного світового господарства є: національні економіки (сукупність галузей і регіонів країни, які взаємопов'язані між собою та взаємодіють на національному рівні); транснаціональні корпорації (великі промислово-торговельно-транспортно-фінансові комплекси, для яких характерні міжнародна диверсифікація напрямів їхньої діяльності); транснаціональні банки (кредитно-фінансові комплекси універсального типу, які мають розгалужені мережі закордонних філіалів, відділень, представництв, агенцій і контролюють валютні та кредитні операції на світовому ринку); субрегіональні інтеграційні об'єднання (сукупність національних економік, які належать до певного регіонального угруповання, наприклад, ЄС, НАФТА, МЕРКОСУР, ЛААІ, АСЕАН+3, КОМЕСА, ЮДЕАК); міжнародні організації (Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Міжнародний банк реконструкції та розвитку).

Сучасний етап розвитку світового господарства має чотири основні особливості: чіткий розподіл країн за рівнем соціально-економічного розвитку на економічно розвинені країни, "нові індустріальні країни", постсоціалістичні країни, а також країни, що розвиваються; стрімке поширення процесів інтернаціоналізації та глобалізації; посилення інтеграційних процесів на п'яти континентах світу; підвищення ролі міжнародних організацій у забезпеченні розвитку світогосподарських зв'язків. Основними формами світогосподарських зв'язків є міжнародна торгівля товарами та послугами, міжнародний рух капіталу, міжнародна міграція робочої сили, міжнародне науково-технічне співробітництво, міжнародні валютно-фінансові відносини.

Важливу роль у забезпеченні стабільного розвитку світогосподарських зв'язків відіграють також національні валютні системи. Основою функціонування будь-якої національної валютної системи є валюта (грошова одиниця країни). Є різні види валют: залежно від емітента валюти (національні, іноземні валюти, міжнародні, регіональні); залежно від ступеня конвертованості (вільно конвертовані валюти, частково конвертовані,

неконвертовані валюти); залежно від матеріально-речової форми (готівкові, безготівкові); щодо інших валют світу ("тверді", "м'які").

Валютний курс – це ціна національної валюти країни, обчислена у грошових одиницях іншої країни світу. Відомі такі види валютних курсів: фіксований, який передбачає, що вартість грошових одиниць (грошових знаків) країни встановлено з урахуванням вмісту золота; "змінний", який передбачає, що вартість грошових одиниць (грошових знаків) країни встановлено шляхом зіставлення паритету купівельної спроможності інших країн світу; номінальний, який передбачає визначення ціни національної валюти під час обміну на інші валюти світу; реальний, який передбачає визначення ціни національної валюти під час обміну на інші валюти світу шляхом множення індексів цін у двох країнах, які є головними економічними партнерами країни; спот-курс, який передбачає визначення ціни національної валюти на термін 1 – 2 робочі дні; форвардний курс, який передбачає визначення ціни національної валюти на термін, що перевищує 3 робочі дні.

У процесі функціонування та розвитку світового господарства виникли й постійно загострюються глобальні проблеми, які є актуальними не для однієї країни (або групи країн), а для всіх країн світу. Глобальними проблемами є проблеми глобальної бідності, загострення суперечності між Глобальним Півднем і Глобальною Північчю, демографічна, світова продовольча, екологічна, міжнародного тероризму. Основними шляхами вирішення глобальних економічних проблем є підвищення ефективності діяльності міжнародних організацій, насамперед Організації Об'єднаних Націй (ООН), сприяння підвищенню освітньо-кваліфікаційного рівня населення Глобального Півдня як на національному, так і на міжнародному рівнях, посилення міжнародного контролю, зокрема й в інтернет-просторі, за формуванням та функціонуванням терористичних угруповань.

Глосарій

Валютний курс – це ціна національної валюти країни, обчисленої у грошових одиницях іншої країни світу.

Глобалізація – це процес універсалізації економічної, соціальної, політичної, правової, культурної та навіть духовної сфер життя всіх країн світу.

"Девізи" – іноземні валюти, а саме американський долар та англійський фунт стерлінгів, які визначали як основні платіжні засоби під час здійснення міжнародних розрахунків.

Інтернаціоналізація – це процес, який передбачає зміцнення господарських зв'язків між різними країнами у світовому економічному просторі.

НАФТА – це інтеграційне об'єднання між США, Канадою та Мексикою про зону вільної торгівлі між ними, а саме: вільний доступ до ринків товарів і послуг, капіталу, робочої сили; лібералізацію фінансової, інвестиційної, інноваційної й науково-технічної сфер; спрощення процедури реєстрації та ведення підприємницької діяльності на території країн-учасниць; уніфікацію й дотримання єдиних технічних вимог до виробництва промислової продукції.

Платіжна система E-Dinar – це система електронних розрахунків між східними ісламськими державами (Малайзією, Саудівською Аравією, Об'єднаними Арабськими Еміратами (ОАЕ), Кувейтом, Катаром, Бахрейном, Оманом), у якій як платіжний засіб використовують єдину внутрішню електронну валюту – золотий динар.

Протекціонізм – це тип економічної політики держави, який полягає в захисті національних товаровиробників від зовнішньої конкуренції шляхом установлення ввізного мита на товари, які імпортують із-за кордону, упровадження спеціальних квот (обмежень) на імпорт або експорт певних товарів, а також ліцензування зовнішньоторговельних операцій.

Світове господарство – це сукупність національних економік, пов'язаних між собою, що взаємодіють на основі міжнародного розподілу праці, а також економічних, фінансових, виробничих та науково-технічних зв'язків.

Транснаціональна корпорація (ТНК) – це великий промислово-торговельно-транспортно-фінансовий комплекс, для якого характерна міжнародна диверсифікація напрямів його діяльності.

Транснаціональний банк (ТНБ) – це кредитно-фінансовий комплекс універсального типу, який має розгалужену мережу закордонних філіалів, відділень, представництв, агенцій і контролює валютні та кредитні операції на світовому ринку.

Фритредерство – це тип економічної політики держави, який полягає в лібералізації зовнішньої торгівлі та невтручанні держави в зовнішньоекономічні зв'язки суб'єктів господарювання.

Завдання для самодіагностики

Контрольні запитання

1. Дайте загальну характеристику етапам становлення та розвитку світового господарства. У чому полягають особливості сучасного етапу розвитку світового господарства?

2. Дайте визначення поняттю "глобалізація". Чи є однаковим вплив глобалізації на економічний розвиток провідних країн світу та країн, що розвиваються? Відповідь обґрунтуйте.

3. Розкрийте структуру сучасного світового господарства.

4. Назвіть головні транснаціональні корпорації (ТНК) світу та вкажіть, у яких галузях вони функціонують. Яку роль виконують ТНК у розвитку глобальної економічної системи?

5. Назвіть основні форми світогосподарських зв'язків.

6. Які теорії міжнародної торгівлі вам відомі? У чому полягає принципова відмінність теорії абсолютних витрат А. Сміта від теорії відносних переваг Д. Рікардо?

7. Наведіть приклади з реальної економічної практики, які підтверджують (або спростовують) теорію відносної забезпеченості факторами виробництва Е. Гекшера та Б. Оліна.

8. У чому полягає сутність "парадоксу Леонтьєва"?

9. Дайте загальну характеристику основним інтеграційними об'єднанням світу. Членом якого(их) об'єднань(ня) є Україна?

10. У чому полягає принципова різниця між протекціонізмом і фритредерством у зовнішній торгівлі? Наведіть приклади застосування протекціонізму та фритредерства в сучасній економічній політиці провідних країн світу.

11. Визначте позитивні та негативні наслідки міжнародної міграції робочої сили для країн, які у глобальній економічній системі виконують функцію "донорів" трудових ресурсів.

12. Які міжнародні фінансово-кредитні організації вам відомі? Яку функцію вони виконують у розвитку глобальної економічної системи?

13. Які види валютних курсів вам відомі? Які з них використовують у сучасній економічній політиці України?

14. Назвіть основні глобальні проблеми сучасності та визначте основні шляхи їхнього вирішення.

Тестові завдання

1. Автором теорії абсолютних переваг є:

- а) Ж.-Б. Сей;
- б) Л. Вальрас;
- в) А. Сміт;
- г) І. Фішер.

Правильна відповідь: в).

2. Серед двох виробників цукерок порівняльні переваги має той, хто:

- а) виробляє більше цукерок, використовуючи водночас більш продуктивну техніку;
- б) виробляє цукерки з меншою альтернативною вартістю;
- в) виробляє цукерки з більшою альтернативною вартістю;
- г) виробляє цукерки вищої якості.

Правильна відповідь: б).

3. Автором теорії порівняльних (відносних) переваг є:

- а) У. Петті;
- б) Т. Мальтус;
- в) Д. Рікардо;
- г) П. Самуельсон.

Правильна відповідь: в).

4. Збільшення урядом України мита на імпорتنу побутову техніку може бути вигідно:

- а) українським виробникам, які виготовляють побутову техніку;
- б) тільки державі;
- в) споживачам та імпортерам;
- г) українським підприємствам, які експортують побутову техніку.

Правильна відповідь: а).

5. Скільки етапів у своєму розвитку пройшла світова валютна система:

- а) два;
- б) чотири;

- в) п'ять;
- г) шість.

Правильна відповідь: б).

6. Під час обміну валют використовують такий термін:

- а) валютний девіз;
- б) валютний курс;
- в) валютний паритет;
- г) валютний союз.

Правильна відповідь: б).

7. Зниження курсу євро щодо долара буде сприяти:

- а) збільшенню обсягів імпорту до країн ЄС;
- б) збільшенню обсягів експорту товарів із країн ЄС;
- в) стабілізації співвідношення експорту й імпорту у країнах ЄС;
- г) варіанти б) і в).

Правильна відповідь: б).

8. Фритредерство – це політика, яка:

- а) стимулює експорт;
- б) стимулює національне виробництво;
- в) стимулює імпорт;
- г) відповіді б) і в).

Правильна відповідь: г).

9. Скільки країн на сучасному етапі є членами-учасницями Європейського Союзу:

- а) 13;
- б) 27;
- в) 28;
- г) правильна відповідь відсутня.

Правильна відповідь: б).

10. Валютний курс – це:

- а) ціна валюти, обчислена у валюті іншої країни;
- б) порівняння національних валют із долларом США;
- в) порівняння національних валют із євро;
- г) рівноважна ціна валюти на валютному ринку.

Правильна відповідь: а).

Евристичні завдання

1. Із якою метою в сучасній економічній політиці провідних країн світу (США, Великої Британії, Німеччини, Японії) використовують митні обмеження? Розкрийте позитивні та негативні наслідки митних обмежень, установлених США 2017 р. проти китайських виробників, для обох країн.

2. Із якою метою підприємства, які здійснюють зовнішньоекономічну діяльність, установлюють демпінгові ціни на свою продукцію на закордонних ринках? Розкрийте позитивні та негативні наслідки встановлення китайськими виробниками демпінгових цін на продукцію автомобілебудування на ринку ЄС для обох сторін.

3. Як в умовах глобалізації змінюються функції держави? Якою за цих умов має бути державна зовнішньоекономічна політика України?

4. У чому виявляють транснаціоналізацію та глобалізацію українського бізнесу? Визначте позитивні та негативні наслідки цих процесів для подальшого економічного розвитку України.

5. Якими є основні напрями руху міжнародного позичкового капіталу? Яких заходів, на вашу думку, необхідно вжити українському уряду, щоб збільшити приплив іноземних інвестицій до країни?

6. Чим обумовлено суперечність між Глобальною Північчю та Глобальним Півднем? Як, на вашу думку, можна подолати поглиблення економічної нерівності між розвиненими країнами світу та країнами, що розвиваються?

7. Засновуючись на прогнозних даних, оприлюднених ООН [65], щодо темпів економічного зростання та приросту кількості населення в різних країнах світу (додаток А), визначте який зі сценаріїв глобального економічного розвитку є найбільш перспективним.

8. Визначте роль України в сучасному світовому господарстві. У яких галузях, на вашу думку, Україна може мати переваги на світовому ринку?

Література: [1; 19; 26; 35; 45 – 49; 52; 61; 63 – 67; 70; 71].

Література

1. Абрекова А. Р. Появление золота как всеобщего эквивалента и золотые денежные стандарты / А. Р. Абрекова, О. Н. Углицких // Экономика и социум. – 2016. – № 4 (23). – С. 1–6.
2. Ажнюк М. О. Основи економічної теорії : навч. посіб. / М. О. Ажнюк, О. С. Передерій. – Київ : Знання, 2008. – 368 с. – (Серія "Вища освіта XXI століття").
3. Базилевич В. Д. Ринкова економіка: основні поняття і категорії : навч. посіб. / В. Д. Базилевич, К. С. Базилевич. – 2-ге вид., стер. – Київ : Знання, 2008. – 263 с.
4. Башнянин Г. І. Політична економія. Ч. 1: Загальна економічна теорія ; Ч. 2: Спеціальна економічна теорія / Г. І. Башнянин, П. Ю. Лазур, В. С. Медведєв. – Київ : Ніка-Центр ; Ельга, 2002. – 527 с.
5. Бережная Н. И. Политическая экономия в структурно-логических схемах / Н. И. Бережная. – Харьков : ИД "ИНЖЭК", 2008. – 288 с.
6. Беляев О. О. Політична економія : навч. посіб. / О. О. Беляев, А. С. Бебело. – Київ : КНЕУ, 2001. – 328 с.
7. Большой экономический словарь : 26 500 терминов / А. Н. Азрилиян, О. М. Азрилиян, Е. В. Калашникова, О. В. Квардакова ; под ред. А. Н. Азрилиян. – Изд. 7-е, доп. – Москва : Институт новой экономики, 2008. – 1471 с.
8. Борисов Е. Ф. Экономическая теория : учебник / Е. Ф. Борисов. – Москва : Юристъ, 2000. – 568 с.
9. Бутинець Ф. Ф. Витрати виробництва та їхня класифікація для потреб управління / Ф. Ф. Бутинець // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. – 2012. – Вип. 1 (22). – С. 11–18.
10. Гальчинський А. С. Основи економічних знань : навч. посіб. / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко, Ю. І. Палкін. – Київ : Вища школа, 1998. – С. 156–203.
11. Гаршина О. К. Практикум з політичної економії : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. К. Гаршина. – Київ : Видавничий Дім "Слово", 2005. – 208 с.
12. Гебер Н. А. Економічна теорія : навч.-наоч. посіб. / Н. А. Гебер, Н. М. Федоренко. – Харків : Видавець Іванченко І. С., 2014. – 108 с.

13. Горбенко Н. Є. Політична економія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н. Є. Горбенко, М. Й. Дмитренко, І. Ю. Кочума ; Національний банк України, Університет банківської справи. – Київ : УБС НБУ, 2009. – 408 с.
14. Горлач М. І. Економічна теорія : підручник для вищої школи / за заг. ред. проф. М. О. Соколова. – Київ : Центр учбової літератури, 2017. – 532 с
15. Григорян Г. М. Рынок : учеб. пособ. / Г. М. Григорян. – Харьков : РИО ХГЭУ, 1995.
16. Гриньова В. М. Державне регулювання економіки : підручник / В. М. Гриньова, М. М. Новікова. – Київ : Знання, 2008. – 398 с. – (Серія "Вища освіта XXI століття").
17. Дейнека Т. А. Соціально-економічні суперечності процесу глобалізації суспільства (політико-економічний аналіз) : монографія / Т. А. Дейнека. – Київ : КНЕУ, 2018. – 510 с.
18. Дзюбик С. Д. Основи економічної теорії : навч. посіб. / С. Д. Дзюбик, О. С. Ривак. – 3-тє вид., переробл. і допов. – Київ : Знання, 2014. – 423 с.
19. Економіка України в глобальному і внутрішньому вимірі : монографія / В. Г. Федоренко, І. М. Грищенко, Т. Є. Воронкова та ін. – Київ : ТОВ "ДКС Центр", 2017. – 344 с.
20. Економічна теорія : підручник / В. Д. Лагутін, Ю. М. Уманців, Т. А. Щербакова та ін. ; за заг. ред. В. Д. Лагутіна. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2017. – 608 с.
21. Економічна теорія. Політекономія : навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Семененка та Д. І. Коваленка. – Київ : Центр учбової літератури, 2010. – 360 с.
22. Економічна теорія. Політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 9-те вид., допов. – Київ : Знання, 2014. – 710 с. – (Класичний університетський підручник).
23. Зайцев Ю. К. Політична економія : навч. посіб. / Ю. К. Зайцев, Я. С. Ларіна, С. В. Фомішин. – Херсон : Олді-Плюс, 2016. – 502 с.
24. Зверяков М. Економічна теорія: політична економія : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Зверякова. – Одеса : Атлант, 2014. – 338 с.

25. Кіреєва Е. А. Пріоритети розвитку аграрного сектора економіки України: органічна продукція та її сертифікація / Е. А. Кіреєва // Бізнес Інформ. – 2018. – № 3. – С. 196–201.
26. Кривов'язюк І. В. Сучасне трактування та динамізм розвитку транснаціональних корпорацій світу / І. В. Кривов'язюк // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2016. – Вип. 13. – С. 74–78.
27. Куликов Л. Основы экономической теории : учебник / Л. М. Куликов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : Изд-во "Юрайт", 2011. – 455 с.
28. Леоненко П. М. Сучасні економічні системи : навч. посіб. / П. М. Леоненко, О. І. Черепніна. – Київ : Знання, 2006. – 430 с.
29. Магдеева М. Р. Социальный капитал: понятие и подходы к исследованию / М. Р. Магдеева, Н. Н. Жилина, Т. С. Загидуллина // Экономическая теория. – 2017. – Т. 3, № 1. – С. 18–23.
30. Макконнелл К. Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. – Москва : ИНФРА-М, 2017. – 1028 с.
31. Маршалл А. Принципы экономической теории / А. Маршалл. – Москва : Экономика, 1996. – 594 с.
32. Мочерний С. В. Економічна теорія : навч. посіб. / С. В. Мочерний. – 3-тє вид., допов. і переробл. – Київ : Академія, 2008. – 640 с.
33. Мочерний С. В. Основи економічних знань : підручник / С. В. Мочерний. – Київ : ВЦ "Академія", 2001. – С. 74–85.
34. Національна економіка : навч. посіб. / Н. І. Бережна, М. С. Бріль, Л. В. Єфремова та ін. ; за заг. ред. канд. екон. наук, доц. В. М. Філатова. – Харків : Вид. ХНЕУ, 2010. – 200 с.
35. Носик О. М. Міжнародні економічні відносини : навч. посіб. / О. М. Носик. – Харків : НФаУ, 2014. – 128 с.
36. Нуреев Р. М. Курс микроэкономики : учебник / Р. М. Нуреев. – 3-е изд., испр. и доп. – Москва : Норма ; ИНФРА-М, 2014. – 624 с.
37. Основи економічної теорії : підручник / А. А. Чухно, П. С. Єщенко, Г. Н. Климко та ін. – Київ : Вища школа, 2001. – С. 145–175.
38. Основи економічної теорії : підручник. У 2-х кн. Кн. 1: Суспільне виробництво. Ринкова економіка / Ю. В. Ніколенко, А. В. Демківський, В. А. Євтушевський та ін. – Київ : Либідь, 1998. – С. 131–145.

39. Основи економічної теорії: політекономічний аспект : підручник / за ред. Г. Н. Климка, В. П. Нестеренка. – Київ : Вища шк. – Знання, 1997. – 743 с.
40. Політична економія : навч. посіб. / за ред. К. Т. Кривенка. – Київ : КНЕУ, 2003. – 508 с.
41. Політична економія : навч. посіб. / М. А. Сіроштан, Г. М. Григорян, А. Б. Тененбаум та ін. – Харків : РВВ ХДЕУ, 1998. – 344 с.
42. Політична економія : підручник / В. Г. Федоренко, О. М. Діденко, М. М. Руженський та ін. – Київ : Алерта, 2008. – 486 с.
43. Помінова І. І. Політична економія : навч.-метод. посіб. / І. І. Помінова. – Харків : MONOGRAF, 2016. – 268 с.
44. Практикум з навчальної дисципліни "Макроекономіка" для студентів всіх спеціальностей усіх форм навчання / уклад. О. М. Крюкова, О. М. Кліменко, М. С. Бріль та ін. – Харків : Вид. ХНЕУ, 2010. – 108 с.
45. Предборський В. А. Економічна теорія / В. А. Предборський, Б. Б. Гарін, В. Д. Кухаренко ; під ред. В. А. Предборського. – Київ : Кондор, 2003. – 492 с.
46. Радзівська С. О. Глобальна економіка : конспект лекцій для студентів економічних напрямів підготовки усіх форм навчання / С. О. Радзівська. – Київ : Знання, 2015. – 344 с.
47. Ремнев В. А. Мировая глобализация и современность / В. А. Ремнев. – Санкт-Петербург : Университетская книга, 2015. – 88 с.
48. Сердюк Е. Ю. Современное значение протекционизма на уровне государства / Е. Ю. Сердюк, З. Н. Шуклина // Экономика и социум. – 2017. – № 1 (32). – С. 1–17.
49. Страны Востока к 2050 году: население, энергетика, продовольствие, инвестиционный климат / А. В. Акимов, М. Г. Борисов, И. В. Дерюгина, В. Г. Кандалинцев. – Москва : ИВ РАН, 2017. – 288 с.
50. Тиркало Р. І. Банківська справа / Р. І. Тиркало. – Тернопіль : Вид-во "Карт-бланш", 2001. – 314 с.
51. Удовенко І. О. Наймана праця в умовах трансформації економічних відносин в постсоціалістичних країнах : монографія / І. О. Удовенко. – Умань : Сочінський [вид.], 2015. – 135 с.
52. Франклин Д. Э. Мир в 2050 году / Д. Э. Франклин, Д. А. Эндрус. – Москва : Экономика, 2015. – 206 с.

53. Шевченко Л. Основи економічної теорії : підручник / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко. – Харків : Право, 2008. – 448 с.
54. Щетинін А. І. Політична економія : підручник / А. І. Щетинін. – Київ : Центр учбової літератури, 2011. – 480 с.
55. Экономическая теория (политэкономия) : учебник / под общ. ред. акад. В. И. Видяпина, акад. Г. П. Журавлевой. – 4-е изд. – Москва : ИНФРА-М, 2004. – 604 с.
56. Экономическая теория. Задачи, логические схемы, методические материалы / под ред. А. И. Добрынина, Л. С. Тарасевича. – Санкт-Петербург : Питер, 2001. – 448 с.
57. Юрчишена Л. В. Політична економія : навч. посіб. / Л. В. Юрчишена. – Вінниця : ВФЕУ, 2014. – 341 с.
58. Яковец Ю. Революция в экономике / Ю. Яковец. – Москва : Экономика, 1990. – 200 с.
59. Якокка Л. Карьера менеджера / Л. Якокка, У. Новак ; пер. с англ. Р. И. Столпер. – Тольятти : Довгань, 1997. – 355 с.
60. Ярошенко І. В. Тенденції розвитку аграрного сектора економіки України в контексті ефективності публічного управління територіальним розвитком / І. В. Ярошенко, П. К. Семигулін // Бізнес Інформ. – 2018. – № 12. – С. 199–210.
61. Klugman J. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development / J. Klugman // Human Development Report 2010 (20th Anniversary Edition). – New York : The UNDP Human Development Report Office, 2010. – 132 p.
62. Kulynych Y. M. The Investment Attractiveness of the Agricultural Sector of Ukraine / Y. M. Kulynych, L. V. Shirinyan // Business Inform. – 2018. – No. 12. – P. 211–216.
63. Офіційний сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.
64. Офіційний сайт Європейського Союзу. – Режим доступу : www.es.europa.eu.
65. Офіційний сайт Організації Об'єднаних Націй. – Режим доступу : www.unr.un.org.
66. Офіційний сайт Світового банку. – Режим доступу : www.econ.worldbank.com.

67. Офіційний сайт Світової організації торгівлі. – Режим доступу : www.wto.org.

68. Практикум з навчальної дисципліни "Політична економія" для студентів усіх напрямів підготовки всіх форм навчання : [Електронне видання] / уклад. І. Ф. Лісна, Т. С. Черкашина, Т. Є. Калашник, Т. В. Ус. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2016. – 154 с. – Режим доступу : <http://www.ikt.hneu.edu.ua>.

69. Черкашина Т. С. Персональна навчальна система з навчальної дисципліни "Політична економія" [Електронний ресурс] / Т. С. Черкашина. – Режим доступу : <http://www.ikt.hneu.edu.ua/course/view.php?id=3795>.

70. Beddoes Z. M. America's global influence has dwindled under Donald Trump [Electronic resource] / Z. M. Beddoes // Economist 2017. – Access mode : <https://www.economist.com/news/leaders/21731132-presidential-tour-asia-cannot-hide-fact-america-has-turned-inward-hurting-itself> (accessed 22.11.2017).

71. The World's Biggest Public Companies 2017 // Forbes [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.forbes.com/global2000>.

Додатки

Додаток А

Прогноз динаміки ВВП та кількості населення в регіонах світу (за методологією ООН)

Таблиця А.1

Прогноз приросту ВВП у глобальній економіці, %

Регіони світу	Роки				
	2030	2050	2100	2150	2200
Приріст світового ВВП	3,7	3,8	3,7	3,2	3,4
Приріст ВВП у країнах Західної Європи	1,8	1,9	1,8	1,7	1,9
Приріст ВВП у країнах Північної Америки	2,5	2,1	2,3	2,0	1,8
Приріст ВВП у Японії	1,0	0,9	0,9	1,1	1,2
Приріст ВВП у країнах Східної Європи	3,3	3,1	3,2	3,3	3,2
Приріст ВВП у країнах Азії, що розвиваються	5,5	4,8	5,2	5,0	4,5
Приріст ВВП у країнах Близького Сходу та Північної Африки	4,7	4,7	4,7	3,9	4,0
Приріст ВВП у країнах Латинської Америки	3,6	3,7	3,7	3,1	3,4
Приріст ВВП у країнах Африки на північ від Сахари	5,5	5,5	5,5	4,3	4,5

Таблиця А.2

Прогноз кількості населення світу (за регіонами), млрд осіб

Регіони	Роки			
	2017	2030	2050	2100
Кількість населення Європи	0,74	0,74	0,72	0,65
Кількість населення Азії	4,5	4,95	5,26	4,78
Кількість населення Африки	1,26	1,70	2,53	4,47
Кількість населення Північної Америки	0,36	0,40	0,44	0,50
Кількість населення Латинської Америки та країн Карибського басейну	0,65	0,72	0,78	0,71
Кількість населення Австралії та Океанії	0,04	0,05	0,06	0,07
Кількість населення світу загалом	7,55	8,56	9,79	11,18

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Бріль Михайло Сергійович
Кліменко Олена Миколаївна
Лісна Ірина Федорівна та ін.

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

Навчальний посібник

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Відповідальний за видання *М. С. Бріль*

Відповідальний редактор *М. М. Оленич*

Редактор *О. Г. Доценко*

Коректор *О. Г. Доценко*

План 2019 р. Поз. № 33-ЕНП. Обсяг 280 с.

Видавець і виготовлювач – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61166, м. Харків, просп. Науки, 9-А

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
ДК № 4853 від 20.02.2015 р.*